

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE BEYLİKLER
DÖNEMİNDE ERZURUMDA SOSYAL VE
KÜLTÜREL HAYAT**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hatime ÜSTÜNER ÇELİK

**Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Ortaçağ Tarihi**

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mustafa DEMİR

HAZİRAN – 2011

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE BEYLİKLER
DÖNEMİNDE ERZURUMDA SOSYAL VE
KÜLTÜREL HAYAT

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Hatime ÜSTÜNER ÇELİK

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Ortaçağ Tarihi

Bu tez 17/06/2011 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği/Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mustafa DEMİR

Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK

Yrd. Doç. Dr. Haşim ŞAHİN

Jüri Başkanı

Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

Kabul
 Red
 Düzeltme

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Hatime ÜSTÜNER ÇELİK

17/06/2011

ÖNSÖZ

Erzurum, doğudan ve kuzeyden gelen yolların giriş kapısı olduğu için siyasi, askeri ve iktisadi konumu ile önde yürüyen, bu özelliği ile de birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış, ilk yerleşimlerin Milattan Önceki dönemlerde başladığı bir Anadolu kentidir. İlk ve Orta çağlarda doğudan Anadolu'ya girmek teşebbüsünde bulunan istila kuvvetlerine karşı burası daima, Küçük Asya'nın kaderini tayin eden askeri bir yer olmuştur. Hem önemli ticaret yolları üzerinde yer alması hem de askeri bir üs olması nedeniyle birçok devlet tarafında işgal ve yağmalanmaya neden olmuştur.

Yapılan arkeolojik kazılar, çağdaş tarihi kaynaklar, bugüne kadar varlığını sürdüren tarihi eserler ve büyük çabalarla hazırlanan araştırmalar sonucunda bu önemli Anadolu kenti Arap, Bizans, Roma, İran, Ermeni ve Türk varlığına tanıklık etmiş, bu dönemleri yansıtan birçok mimari ve tarihi yapılar ortaya çıkarmıştır.

“Türkiye Selçukluları ve Beylikler Döneminde Erzurum'da Sosyal ve Kültürel Hayat” adlı çalışmamızı giriş ve dört bölümde ele aldık.

Giriş Kısmında; Çalışmanın önemi, amacı, metodu, içeriği ve kaynakları hakkında bilgi verildikten sonra Erzurum'un coğrafi konumu, Tarihte Erzurum'a verilen isimler, Anadolu'ya yapılan akınlar ve bu akınlar sonucunda Erzurum'un Türklerin eline geçmesi ile Selçuklular dönemindeki tarihi geçmişi ele alındı.

Birinci bölümde; Erzurum'da bulunan şehir kurumlarının genel özellikleri ile Nüfusu ve buna bağlı olarak Yerleşim Politikası, Mahalleleri, evleri, Mimari yapıları, Medreseleri, Su yapıları, Kümbetleri, Sağlık Kurumları, Sosyo- Ekonomik durumu ele alındı.

İkinci bölümde; Sosyal ve ekonomik hayat içerisinde, şehirdeki meslek grupları, giyim-kuşama, halkın günlük hayatı ile aile hayatı, cenaze törenleri, Sosyal ve Dini hayatı, Dini hayat ile Anadolu'da gelişen Tarikatlardan bahsedilerek devletin bunlara bakışı ve devlet içindeki rolleri ele alındı.

Üçüncü bölümde; Ekonomik yapısı, Ticaret, Tarım, Hayvancılık; Erzurum'da görülen meslek çeşitleri ile ekonomik yapının bölgeye ve Selçuklulara katkısı ele alındı.

Dördüncü bölümde; Bilimsel ve Kültürel hayat ele alınarak kullanılan dillerden, Edebi hayattan, devlet adamlarının bilime ve kültüre verdikleri değerlerden bahsedilerek Erzurum'da yaşayan önemli şahsiyetler ve eserleri ele alındı.

Bu çalışmamda katkılarını benden esirgemeyen çok değerli Danışman Hocam Prof. Dr. Mustafa DEMİR'e, çalışma sürecime desteklerini esirgemeyen eşim Aydın ÇELİK'e, aileme ve yüksek lisans arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Hatime ÜSTÜNER ÇELİK

17.06.2011

KISALTMALAR

- Y.y.** : Yüzyıl
Tz. : Tarihsiz
Çev : Çeviren
Trc. : Tercüme
MEB : Milli Eğitim Basımevi
İA. : İslam Ansiklopedisi
DİA. : Diyanet İslam Ansiklopedisi
S. : Sayfa
Ed. : Editör
No. : Numara
Yay : Yayınlayan
PAÜ : Pamukkale Üniversitesi
TTKY : Türk Tarih Kurumu Yayınları
Bkz. : Bakınız
Haz. : Hazırlayan
M.Ö. : Milattan Önce
SAD : Selçuklu Araştırma Dergisi
TDVİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Tezin Başlığı: Türkiye Selçukluları ve Beylikler Döneminde Erzurum'da Sosyal ve Kültürel Hayat	
Tezin Yazarı: Hatime ÜSTÜNER ÇELİK	Danışman: Prof. Dr. Mustafa DEMİR
Kabul Tarihi: 17 Haziran 2011	Sayfa Sayısı: viii (ön kısım) + 142 (tez) + 13 (ekler)
Anabilimdalı: Tarih	Bilimdalı: Ortaçağ Tarihi
<p>Anadolu coğrafyasında stratejik açıdan önemli bir yere sahip olan Erzurum, Doğu Anadolu Bölgesinde yer almaktadır. Çevresi yüksek dağlarla çevirili olan Erzurum, tarih boyunca hem Anadolu, İran ve Ortadoğu ticareti için hem de askeri açıdan stratejik bir öneme sahipti. Bizans döneminde de Anadolu için önemli sayılan Erzurum, Türklerin fethedip, ele geçirdikleri şehirlerin başında gelmektedir. Şehirde Selçuklulardan günümüze kadar gelmiş olan mimari eserlerin bulunması Türk-İslam tarihi açısından şehrin önemini ortaya koymaktadır. Ayrıca bilimsel ve kültürel alanda yapılan çalışmalar ile Anadolu'yu aydınlatan bir konumda olduğunu göstermektedir.</p> <p>Araştırmalar sonucunda ortaya çıkan veriler şehrin M.Ö' ye dayandığını, şehirdeki Hıristiyan ve Müslüman eserlerin varlığı da her iki din için şehrin önemini gösterir niteliktedir. Ayrıca Antik dönem başta olmak üzere Pers, Bizans, Roma, Arap, Ermeni ve Türk medeniyetlerinin yansıtan mimari eserlerin varlığı kültürel etkileşiminin devamına tanıklık etmiştir.</p> <p>Çalışmamda Erzurum'un coğrafi konumu ve tarihi süreç içerisinde şehre verilen adlardan kısaca bilgiler verip, Türk-İslam hâkimiyetine girişi siyasal olarak anlatılmıştır. Bu hâkimiyet sonucunda ortaya çıkmış olan mimari eserlerin öncesi ve İslami dönemi ele alınarak, Anadolu'nun kültürel, bilimsel ve sosyal boyutu aktarılmaya çalışılmıştır.</p> <p>Bu çalışmamda Erzurum'un sırasıyla ortaçağdaki önemi, Türklerin fethiyle birlikte Türk-İslam tarihi açısından önemi ve mimari yapıların özellikleri, kültürel ve yaşam koşulları hakkında bilgiler sunulmaya çalışılmıştır.</p>	
Anahtar kelimeler: Selçuklu, Erzurum, Siyasi, Mimari, Bilim, Kültür	

Title of the Thesis: Erzurum, Turkey Seljuks and principalities, Social and Cultural Life	
Author: Hatime ÜSTÜNER ÇELİK	Supervisor: Prof.Dr. Mustafa DEMİR
Date: 17 June 2011	Nu. Of Pages: viii (pre text) + 142 (main body) + 13 (appen.)
Department: History	Subfield: Middle Age History
<p>Erzurum which has a strategic importance in Anatolia is placed in east Anatolia. Erzurum which is surrounded high mountains had both commercial and military importance of Anatolia, İnan and Middle East throughout history. In Byzantium period, Erzurum was important for Anatolia. It was one of the first cities which are conquered by Turkish. The presence of Seljuk's architectural Works in the city shows the importance of it for Turkish-Islamic history. This also shows scientific and cultural studies are important in development of Anatolia.</p> <p>The city of history starts in BC Christian and Muslim's Works Show the importance of the city. In addition, Anuent, Pers, Byzantium, Arab, Armenian and Turkish's architectural Works testify the cultural interaction.</p> <p>In this study, some information about names of the Erzurum throughout history and geographical location of it is given. Turks-Islamic domination entry is explained politically. Based architectural studies which are the result of this domination, cultural, scientific and social importance of Anatolia is explained.</p> <p>The importance of Erzurum in Middle Age, the importance of it in Turkish-Islamic history after domination are explained respectively. The information about Architectural Feature of buldings, cultural and living conditions are given.</p>	
Keywords: Seljuk, Erzurum, Politic, Architecture, Science, Culture	

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ.....	v
ÖZET.....	vi
SUMMARY.....	vii
GİRİŞ... ..	1
BÖLÜM 1: TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE BEYLİKLER	
 DÖNEMİNDE ERZURUM'DA ŞEHİR KURUMLARI	27
1.1 Şehirleşme ve Yerleşim.....	31
1.1.1 Nüfus.....	35
1.1.2 Mahalleler.....	38
1.1.3 Mahallelerin Dini ve Sosyolojik Durumu.....	40
1.1.4 Evler.....	44
1.2.Mimari Eserler.....	45
1.2.1 Erzurum Kaleleri.....	45
1.2.1.1 Erzurum Kalesi.....	46
1.2.1.2 İç Kale.....	47
1.2.1.3 Dış Kale.....	48
1.2.1.4 Micingerd Kalesi.....	49
1.2.1.5 Avnik (Güzelcehisar) Kalesi.....	49
1.2.1.6 İspir Kalesi.....	50
1.2.2 Camiler.....	50
1.2.2.1 Ulu Camii.....	50
1.2.2.2 İspir Çarşısı (Tuğrul Şah) Camii.....	51
1.2.3 Mescitler.....	52
1.2.3.1 Sultan Melik Mescidi.....	52
1.2.3.2 Kale Mescit.....	52
1.2.4 Kümbet-Türbe-Mezarlar.....	53
1.2.4.1 Üç Kümbetler.....	55
1.2.4.2 Gümüşlü Kümbet.....	55
1.2.4.3 Çifte Minareli Medrese Kümbeti.....	55
1.2.4.4 Karanlık Kümbet.....	56

1.2.4.5 Cimcime Sultan Kümbeti.....	57
1.2.4.6 Pasinler Ferruh Hatun Kümbeti.....	57
1.2.4.7 Pasinler Gülperi Hatun Kümbeti.....	57
1.2.4.8 Oltu Mısri Zinnun Kümbeti.....	57
1.2.4.9 I. Anonim Türbe.....	57
1.2.4.10 II. Anonim Türbe.....	58
1.2.4.11 Ali Baba Türbesi.....	58
1.2.4.12 Padişah Hatun Türbesi.....	58
1.2.4.13 Sultan Alaaddin Türbesi.....	59
1.2.4.14 Rabia Hatun Türbesi.....	59
1.2.4.15 Mama Hatun Türbesi.....	59
1.2.5 Medreseler.....	60
1.2.5.1 Çifte Minareli Medrese.....	66
1.2.5.2 Yakutiye Medresesi.....	69
1.2.5.3 Ahmediye Medresesi.....	71
1.2.5.4 Sultaniye Medresesi.....	72
1.2.6 Su Yapıları.....	72
1.2.6.1 Çeşmeler.....	72
1.2.6.2 Hamamlar.....	73
1.2.6.3 Köprüler.....	74
1.2.7 Sağlık Kurumları.....	76
1.2.8 Sosyo-Ekonomik Yapılar.....	78
1.2.8.1 Han-Kervansaray- Zaviyeler.....	78

BÖLÜM 2: TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE BEYLİKLER

DÖNEMİNDE ERZURUM'DA SOSYAL VE DİNİ HAYAT..... 80

2.1 Sosyal Hayat.....	80
2.1.1 Giyim-Kuşam.....	80
2.1.2 Cenaze Töreni ve Matem.....	82
2.1.3 Aile Hayatı-Günlük Yaşam.....	83
2.1.4 Evlenme-Boşanma-Kadının Toplumdaki Yeri.....	84
2.2 Dini İlişkiler.....	87
2.2.1 Ahilik.....	90

2.2.2 Kalenderilik.....	94
2.2.3 Mevlevilik.....	97
2.2.4 Ekberilik.....	100
2.2.5 Bektaşılık.....	100

BÖLÜM 3: TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE BEYLİKLER

DÖNEMİNDE ERZURUM'DA EKONOMİK YAPI102

3.1 Ekonomi Hayat.....	102
3.1.1 Ticaret.....	102
3.1.2 Tarım ve Hayvancılık.....	105
3.1.3 Meslekler.....	106
3.1.3.1 Debbağcılık.....	106
3.1.3.2 Dokumacılık.....	107
3.1.3.3 Bazergan.....	107
3.1.3.4 Hayvancılık.....	107
3.1.3.5 Mutrib.....	108
3.1.3.6 Nevhager.....	108
3.1.3.7 Madencilik.....	109

BÖLÜM 4: TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE BEYLİKLER

DÖNEMİNDE ERZURUM'DA KÜLTÜR VE SANAT.....110

4.1 Bilim.....	110
4.1.1 Dil ve Edebiyat.....	113
4.1.2 İlim ve Kültür Hayatına Katkıda Bulunan Önemli İlim Adamları.....	115
4.2 Sanat.....	118
4.2.1 Mimari Eserlerdeki Sanatsal Figürler.....	119
4.2.1.1 Hayat Ağacı.....	119
4.2.1.2 Çift Başlı Kartal.....	121
4.2.1.3 Arslan Figürü.....	122
4.2.1.4 Ejder Figürü.....	122
4.2.2 Yapılardaki Malzeme ve Süslemeler.....	123
4.2.2.1 Ahşap.....	123
4.2.2.2 Sırlı Tuğla.....	123

4.2.2.3 Taş.....	124
4.2.2.4 Taçkapı.....	125
SONUÇ.....	126
KAYNAKLAR.....	129
EKLER	142
ÖZGEÇMİŞ.....	156

GİRİŞ

Çalışmanın Önemi

Erzurum sahip olduğu coğrafi konum sayesinde ilk çağlardan beri önemini korumuş bir şehirdir. Türkiye Selçukluları döneminde de bu özelliğini devam ettirdiği görülmektedir. Anadolu'ya giriş kapısı olması nedeniyle istilalara neden olmuş, birçok kez yakılıp yıkılmış olmasına rağmen günümüze kadar Türk-İslam mimari eserlerinin çoğunu korumayı başarmıştır. Ayrıca Orta Doğu ile Anadolu ticaretinin önemli geçiş güzergâhında olması sayesinde ticari ve ekonomik yönden de önemini korumuştur. Sahip olduğu mimari eserleri, sosyal, kültürel ve ekonomik yapısı ile Ortaçağ Anadolu'sunun Türk hâkimiyeti altındaki şehirlerin genel özelliklerini taşıyan bir şehir olarak karşımıza çıkmasından dolayı incelenmesi gereken bir şehir konumundadır.

Çalışmanın İçeriği

Erzurum, Doğu Anadolu'nun muhtelif bölgelerden gelen askeri ve ticari faaliyetlere sahne olmuş, en büyük tarihi şehirlerinden biridir. Erzurum'un zaman içinde ticari faaliyetler için düğüm noktası teşkil etmesi ve büyük tarihi imparatorlukların medeniyet ve kültür yayılmasına maruz kalması, en önemli özelliklerini teşkil eder. Bu bakımdan diyebiliriz ki Erzurum; tarihi, siyasi, iktisadi ve sosyal faktörlerin tesiriyle zaman içinde gelişme gösteren bir şehirdir (Kürkçüoğlu, 2007:1).

Erzurum, doğudan ve kuzeyden gelen yolların kapısı eşiğinde olduğu için ticari durumu da her vakit müsait olmuştur. Ticari ve askeri durumu ile önde yürüyen bir şehir, klasik ifadeyle (Zül-cenaheyn=iki kanatlı) demektir. İlk ve Orta çağlarda doğudan Anadolu'ya akmak ve girmek teşebbüsünde bulunan istila kuvvetlerine karşı burası daima batının, Küçük Asya'nın mukadderatını tayin eden askeri bir yer olmuştur (Konyalı, 1960:9).

Arkeolojik kazılara göre şehrin tarihi M.Ö. 4000 yıllarında başlamaktadır. 6000 yıllık zaman içerisinde Huriler, Urartular, Sakalar, Medler, Persler, Partlar ve halefleri, Romalılar, Bizans, Sasaniler, Araplar, Selçuklular, Moğollar, Karakoyunlular, Timurlar, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlılar Erzurum'da kurulan devletlerdir (Aşıroğlu, 1973:65).

Bugünkü Erzurum şehrinin bulunduğu yerde, daha önce tarihin çeşitli dönemlerinde Karin, Karna, Garin, Kornoi, Kalai ve Karnak şeklinde isimlendirilen bir şehir bulunduğu bilinmektedir. Yine aynı tarih dönemlerinde Erzurum Ovası'nın batı bölümünde Erzen, Erzeron isimli bir şehrin var olduğu tarihi kaynaklarla görülür. Erzurum'la ilgili muhtelif tarihi metinlerde, kitabelerde ve basılan paralarda Erzi-i Rum, Erzen-ir Rum, Arz-ı Rum isimleri kullanılmıştır. Erzurum adı bu isimlerin halk dilinde kullanılmasına göre şekil almış ve günümüze kadar gelmiştir.

Anadolu'nun fethinde Erzurum merkez olmak üzere, kurulan ilk Türk beyliklerinden biri de Saltuklu hanedanına aitti. Ve bu beylik, doğuda Gürcülere ve kuzeyde Rumlara karşı Anadolu'nun kapılarını korumakta, Azerbaycan ve Türkistan'dan gelen göç ve ticaret yollarını açık tutmaktaydı. Erzurum kale ve surlar ile tahkim edilmiş; doğu-batı istikametinde gelişen ticaret kervanları sayesinde zengin olmuştu (Küpçüoğlu, 2007:89).

Erzurum Selçuklu Beyliği Anadolu Selçuklu hâkimiyetine geçtikten sonra devlete bağlı bir melik tarafından yönetilmekte olup, özel bir statüye sahipti. Anadolu Selçuklu Devleti'nde vilayetler iki kısma ayrılmaktaydı. Birinci tip vilayetlerin amirleri, subaşılardan olup Konya'daki merkezi hükümet (Divan)'in o şehirlerdeki temsilcileri idiler (Gürbüz, 2004:23). Aynı zamanda Selçuklularda Subaşılardan idare ettikleri vilayetlerin dışında, birde meliklerin idaresinde olan ikinci tip vilayetler bulunuyordu. Akdağ'ın belirttiğine göre; Çoğu hükümdarın çocukları, kardeşleri ve hatta amcaları ve sair hanedan üyelerinden olan bu melikler, birer hanedana mensup olmaları bakımından, asilzade olarak, tamamıyla muhtar olup, divan ile ilgileri olmayıp; doğrudan doğruya sultana bağlı idiler (Akdağ, 1974:57). Erzurum hanedan üyelerinden olan melikler tarafından yönetilen bir vilayet konumundaydı.

Yalnız, meliklerden herhangi birinin sultana karşı gelmesi halinde, asinin vilayeti elinden alınarak sultanın "divan dairesine", yani subaşılıkla idare olunan vilayetler arasına katılıyordu; azledilen melik de, isterse, herhangi subaşılık dâhilindeki bir yerin gelirini malikâne veya "muaf ve müselleme ikta" üzere kabul ederek, geçimini sağlayabiliyordu. (Akdağ, 1974:58). İbni Bibi'nin belirttiğine göre de I.Alaeddin Keykubad Harizmiler meselesinde Erzurum Selçuklu melikini görevden azledip, yerlerine subaşılardan yollayarak, bu vilayeti divan dairesine katmıştır (İbni Bibi, 2007:1).

Erzurum Selçuklu Beyliği'nin konumunu belirtecek olursak: 1202 yılından itibaren beylik merkezi otoriteye karşı bir özerk yapı içerisinde bulunurken 1230 yılında bu özelliğini kaybederek merkeze bağlı bir yapıya sahip olacaktır.

Erzurum şehri de önemli ticaret yollarının üzerinde bulunması sayesinde Anadolu'nun gelişmiş merkezlerinden biri haline gelmiştir. Şehirde bulunan Çifte Minareli (Hatuniye) Medresesi, Ahmediye Medresesi, Sultaniye Medresesi ve Yakutiye Medresesi sadece Erzurum'un ilim müessesesi değil, etrafındaki memleket ahalisinin de ilim merkezi haline gelmesini sağlamıştır.

XIII. ve XIV. yüzyıllarda Erzurum'da zengin bir ilim hayatı olduğunu medreselerinden, kütüphanelerinde ve bu dönemlerde yazılmış kitaplardan anlaşılmaktadır. Böyle bir kültürel ve ilim merkezinde birçok bilim adamının da yetiştirilmiş olduğuna şüphe yoktur. Orta zaman döneminde Erzurum'da bulunan bu medreseler günümüz üniversiteler düzeyinde olduğundan, bu medreselerde tıp, tasavvuf, tarih, mantık, tefsir gibi hem akli hem de müspet derslerin okutulduğunu kitaplardan anlamaktayız.

XIII. yüzyıl İslam dünyasının tasavvuf akımının en hareketli dönemini yaşıyordu. Anadolu'ya göç eden gruplar tasavvuf perdesi altında görüşlerini yaymaya başlamışlardır. Erzurum şehri de bundan nasibini alacaktır. Çünkü Erzurum coğrafi konumu sayesinde göç yollarının önemli bir kavşağında bulunmaktaydı. Bundan dolayı Haydari, Kalenderi gibi heteredoks mezhep sahipleri buraya gelmiş, daha önce burada görülmemiş yeni inanç biçimleri ortaya çıkmıştır.

Erzurum şehrinde Selçuklu Türklerinin Anadolu'da görülmeye başladığı dönemden, İlhanlıların çöküşüne kadar geçen dönem arasında bir kültür merkezi haline gelmiştir. Bu dönemlerde birçok sanatsal yapılar oluşmuş, bunun sonucunda da zengin bir kültürel yapı ortaya çıktığı görülmüştür.

Türklerin Anadolu'ya gelişlerinde sonra Anadolu kentlerinin büyük bir değişikliğe uğradıkları görülmektedir. Bu şehirlerden bazıları sosyal, kültürel, mimari ve ekonomik yönden önemli şehirler olarak ön plana çıkmıştır. Erzurum da bu önemli şehirlerin başında gelmektedir. Şehirde yapılan eserler ve şehri ele geçirmek için yapılan istilalar bunu ortaya koymaktadır.

Çalışmanın Amacı

XIII. ve XIV. yüzyıllara Türkiye Selçuklu hâkimiyeti altındaki Erzurum şehri önemli bir konuma sahipti. Bu çalışmada askeri ve ticari açıdan büyük öneme sahip olan, Türklerin Anadolu'ya açılan kapısı sayılan Erzurum kültürel, sosyal, mimari ve ekonomik açıdan ele alınarak incelenmiştir. Böylece hedeflediğim amaç, dönemin kaynakları ve sonraki dönem eserlerinin incelenmesiyle Selçuklu ve Beylikler döneminde Erzurum'u bütün özellikleri ile ele alan bir çalışma ortaya koymaktır.

Çalışmanın Metodolojisi

Bu çalışmaya başlarken Selçuklu ve Beylikler devrinde Erzurum ile ilgili kaynakların bir taraması yapıldı. Ortaçağ Erzurum'unu yansıtan tarihi eserleri ve yerleşimini görmek için şehre gidip, orada bulunan kaynaklardan yararlandım. Ayrıca İstanbul ve Sakarya'daki kütüphanelerinden de istifade ettim. Böylece kaynaklar ve araştırma eserlerden hareketle bir takım çıkarımlara varılarak Selçuklu ve Beylikler döneminde Erzurum'un sosyal ve kültürel özelliklerini ortaya çıkarmaya çalışıldı. Bu çalışmada kullanılan kaynakların bir kısmından aşağıda bahsedilmiştir.

Kaynaklar ve Araştırmalar

Araştırmamda çokça faydalandığım eserler arasında yer alan İbni Bibi'nin Farsça olarak yazdığı "*el-Evamiru'l-Alaiyye fi'l-Umuri'l-Alaiyye*" adlı mufassal Selçukname eseri, Türkiye Selçuklularının en önemli vekayiname kaynağıdır. Türkiye Selçuklularının II. Kılıç Arslan'ın (1192) yılından II.Gıyaseddin Mesud (1280) yılları arasında gelişen olayları anlatır. Eserde Erzurum'un Moğollar tarafında ele geçirilmesine kadar geçen olaylar hakkında önemli bilgiler vermektedir. Özellikle bazı konularda başka eserlerde bulunmayan bilgiler verme özelliği taşımaktadır.¹

Çalışmamızda faydalandığım diğer bir kaynak ise Türkiye Selçuklularına ait Kerimüddin Mahmud al-Aksarayi'nin farsça yazdığı *Müsameretü'l-Ahbar*'dır (1333).

¹ İbn-i Bibi, (2007), *Selçukname*, çev: Mükremin Halil Yinanç, Kitabevi Yayınları, İstanbul

Anadolu Selçuklu hâkimiyeti ile başlar. Timurtaş Noyan'ın Anadolu valiliği devri siyasi hadiseleri ile sona erer.²

Bu çalışmada yararlandığım Türkiye Selçuklu tarihi ile ilgili Ermeni vekayinâmelerine bakılacak olursak; bunların en önemlisi Urfalı Mateos'un vekayinâmesidir. Urfalı Mateos'un yazdığı Vekayinâme, 952'den 1136 senesine kadar gelen vakaları ihtiva eder. Eser, Grigor adlı bir papaz tarafından 1137'den 1163 senesine kadar devam ettirilmiştir. Mateos, eserinin IV. Kısımından itibaren Selçuklulardan bahsetmeye başlar. Son kısmında Haçlı seferlerinden bahsederek eserine son verir. Eser, Hrant D. Andreasyan tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Eser, Erzurum şehri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Müellif, döneminde yaşanmış olaylarının çoğunun görgü şahidi olmuştur. Eserde yine, Çağrı Bey'in ilk Anadolu akınından 1136 yılında kadar Selçuklular hakkında önemli bilgiler verilmiştir. Müellif ilk mücadelelerde Türklere karşı bir tutum sergilemesine karşın daha sonraki devirler için Türkleri övmekte ve onların adalet ve şefkatinden bahsetmektedir.³

Ermeni vekayinâmelerinin İkincisi ise XIII. yüzyıl Ermeni müelliflerinden Simbat'ın (1275) 951 tarihinden 1334 tarihine kadar yaşanan olayları ihtiva eden vekayinamesidir. Çalışmamda özellikle Pasinler Savaşı ve sonrası verilen bilgilerden çokça faydalandım. Eser, Hrant D. Andreasyan tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.⁴

Diğer yararlandığımız kaynak Ermeni kaynağı Müverrih Vardan'ın (1271) eseridir. IX-XIII. yüzyıl Ermeni müellifi aynı zamanda din adamı olan Vardan Vardapet'in Cihan Tarihi, yaradılıştan başlar. Eserinde 889-1269 tarihleri arasındaki doğuda ve Anadolu'da geçen olayları anlatır. Cihan Tarihinde, Selçuklular'ın Anadolu'yu fethi, Akdeniz'e kadar olan sahada Türk hâkimiyetini sağlanması, Türk beylilerinin oluşması, Bizanslılar ve Haçlılara karşı savaşları, Konya da bir Selçuklu devletini kurulması, Anadolu'daki beyliklerin kendi aralarındaki mücadeleleri Selçuk Ailesinin ilerleyen zamanda dağılması Kilikya Ermeni Krallığı'nın ortaya çıkışı ve Moğol istilası kronolojik sırayla anlatılır. 1242 yılında Moğolların Erzurum'a saldırması sonucu, şehrin savunulmasında

² Kerimüddin Mahmud Aksarayı, (2000), *Müsameretü'l Ahbar*, çev: Mürsel Öztürk, TTKY, Ankara

³ Urfalı Mateos (2000), *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev: Hrant D. Andreasyan, TTKY, Ankara

⁴ SIMBAT, (tz), *Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334)*, çev: Hrant D. Andreasyan), TTK Kütüphanesi Yayınlanmamış Teksir, Ankara

bahseder ve konumuzla ilgili kısa bilgiler verir. Eser Hrant D. Andreasyan tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.⁵

Diğer yararlandığımız eser Gence'li Kiragos'un Ermeni Tarihidir. 1265'ye kadar ki olayları ele alır. Kiragos'ın bu eseri, özellikle Moğolların, Gürcü ve Ermeni ülkeleri ile Anadolu'ya ve Suriye'ye yaptıkları taarruz ve tahripler hakkında verdiği geniş bilgilerle önem taşır. Moğolların Erzurum'a saldırması ve sonrası olaylar hakkında bilgi vermektedir. Eser Türkçeye tercüme edilmiştir.⁶

Yararlandığımız bir diğer kaynak “*Süryani Patrik Mihail'in (1195) Vekayinamesidir*”. Süryanî vekayinâmesidir. Keşiş Mihail, 1166 yılında Antakya Süryani Kilisesi patriği oldu. Müellif, Süryani kilisesi tarihi etrafında bir dünya tarihi yazmıştır. Süryanî Mihail, 1195 tarihine kadar gelen hadiseleri eserinde toplamıştır. Bu vekayinâme, Anadolu'nun Türklerin eline geçmesi I. II. Haçlı seferi ve Danişmendli- Bizans ilişkileri için önemli bilgiler ihtiva eder. Özellikle II. Kılıç Arslan dönemi ile ilgili bilgiler verir. Eser, Türkçe'ye tercüme edilmiştir.⁷

Süryani vekayinâmesi'nin ikincisi Bar Ilabraeus Abu'l-Farac'ın (1286) Süryanice tarihidir. Müellif, aslen Yahudi bir aileden gelmektedir. 1226 yılında Malatya'da doğmuş, sonradan Hıristiyan olmuştur. 1286 tarihine kadar ki Anadolu ve Ön Asya'da meydana gelen olaylar hakkında bilgi verir. Eserde Melikname gibi Selçuklular hakkında bugün kaybolmuş eseri de kaynak edinen müellifin verdiği bilgiler, eserin önem derecesini artırmaktadır. Erzurum Selçukluları, I.Allaeddin Keykubat sonrası gelişmeler, Moğolların Erzurum'a saldırması konusunda orijinal bilgiler vermektedir. Eser, Türkçeye tercüme edilmiştir.⁸

Arapça vekayinâmelere gelince; İbnü'l-Esîr tarafından yazılan el-Kamil fi't-Tarih adlı eser, insanın yaratılışından 1231 tarihine kadar meydana gelen olayları açıklayan çok önemli bir vekayinâmedir. Eserin X., XI. ve XII. ciltleri, XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklularının gelişmeleri ile ilgili bilgiler verir. Erzurum Selçuklu Beyliğinin yıkılışı,

⁵ Müverrih Vardan, (1937), *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, çev: Hrant D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi* 1/2, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul

⁶ Müverrih Kiragos, (2009), *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, Çev: Gürsoy Solmaz, Elips Kitap, İstanbul

⁷ Patrik Mihail, (tz), *Süryani Patrik Mihail'in Vekayinamesi*, çev: Hrant D. Andreasyan, Fotokopi Nüsha

⁸ Gregory Abu'l Farac, (1999), *Abu'l- Farac Tarihi*, çev: Ömer Rıza Doğrul, TTKY, Ankara

bu beyliğin yöneticileri, Keykubat'ın Erzurum'u topraklarına katması ve Moğol istilasıyla ilgili önemli bilgiler vermektedir. Eser Türkçe'ye tercüme edilmiştir.⁹

Çalışmamızda yararlandığımız diğer bir eser ise Cüveyni'nin Tarih-i Cihanguşa (1282) adlı eseridir. Eser, Moğollar ve Harzemşahlar hakkında önemli bilgiler vermektedir. Yazarın Harzemşahlar ve İlhanlılar devletinde üst görevlerde bulunması, olayları yakından gözlemesine imkân vermiş, bu da eserin değerini arttırmaktadır¹⁰.

Seyahatnameler

Ortaçağ Anadolu'su hakkında bilgi veren en önemli seyyah, İbni Battuta'dır (1355). 1333 tarihinde Anadolu'yu ziyaret etmiştir. Batı Anadolu beylikler coğrafyasının sosyo-kültürel yapısı hakkında bilgi veren seyyah Antalya, Eğridir, Gölhisar, Denizli, Milas, Karaman, Birgi, Manisa, Bergama, Balıkesir, Bursa (Osmanlı), Gerede ve Kastamonu beylerine yaptığı seyahatleri ve daha sonra Orta Anadolu'da Eratna Beyliği'ne misafir olup Sivas'ta Eratna Bey ile görüşmesini aktarmıştır. Ayrıca Anadolu gezisi sırasında İstanbul'a uğrayıp Bizans sarayını görmüş ve burası hakkında bilgi vermiştir. Dönemin Anadolu siyasî ve sosyal gelişmeleri hakkında verdiği bilgiler önemlidir İbni Battuta kısa bir süreliğine Erzurum'a da uğramış, burada Ahi Tuman adlı bir şeyhin zaviyesinde kalmıştır. Burada kaldığı süre içinde Erzurum'daki ahilik kurumunun gelişimi ve sosyal hayattaki yeri hakkında gözleme dayalı doyurucu bilgiler vermiştir¹¹.

Selçuklular devrinde Anadolu'ya gelen diğer bir ünlü seyyah, Marco Polo'dur (1324). Marco Polo, 1295 tarihi öncesinde İstanbul ve Trabzon üzerinden Anadolu seyahatine başlar. Orta ve Doğu Anadolu şehirlerini ziyaret eder. Bu şehirlerden biri de Erzurum'dur. Seyyah, Erzincan-Erzurum ve Erciş istikametinde Tebriz'e geçmiştir. Bu gezi esnasında eserinde Erzurum seyahatine dair birçok bilgiler vermiştir. Erzurum'un geniş otlaklarla kaplı olduğunu, Türkmenlerin burada yazları sürülerini otlattıklarını,

⁹ İbnü'l- Esir, (1986), *el- Kamil fi't-Tarih Tercümesi İslam Tarihi*, çev: Abdulkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul

¹⁰ Cüveyni, Alaeddin Ata Melik, (1989). *Tarih-i Cihanguşa*, II, Çev.Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara

¹¹ İbn Battuta, (tz), *Tuhfetû 'n Nûzzar fi Garaibi 7 Emsar ve 7 Acâibi 7 Esfar*, Büyük Dünya Seyahatnamesi (1304-1369), Yeni Şafak, Kültür Armağanı, İstanbul.

kışın soğuk olmasından dolayı burayı terk ettiklerini, ayrıca Bayburt'un zengin gümüş madenlerine sahip olduğunu ifade eder¹².

Selçuklu devrinde Anadolu'yu ziyaret eden seyyahlardan birisi de Willelm Von Rubruck'tur. Rubruck, seyahatine 1253 tarihinde başlar. 1318 yılında, Trabzon'dan Tebriz'e giderken Erzurum'a da uğramış; bu şehrin çok büyük, zengin ve güzel olduğunu, Tatarlar bu şehri tahrip etmeseydi daha iyi bir durumda olacağını ifade eder. Ayrıca şehirde insan ihtiyaçlarını giderecek bolca gıda maddelerinin bulunduğunu, fakat şehrin soğuk bir iklime sahip olmasından dolayı meyve ve şaraba rastlanmadığını belirtir.¹³

Menâkıbnâmeler

Diğer yararlandığımız eser ise Ahmed Eflaki'nin yazdığı Ariflerin Menkıbeleridir (1360). XIII-XIV. yüzyıllarda yaşayan Eflâkî, eserini Mevlânâ'nın oğlu Ulu Arif Çelebi'nin isteği üzerine yazmıştır. Eser, Mevlânâ Celâleddin el-Rûmî'nin ve haleflerinin, yanlarında bulunan önemli kişilerin menkıbelerinden bahseder. Kitap o zaman Anadolu'da hiç yazılmayan biyografi türü bakımından önemlidir. Menâkıbü'l-Ârifîn, Eflakî'nin kendi bilgisine ait olan bölümler hariç, derleme bir eser niteliğindedir. Farsça yazılmış eser akıcı bir şekilde yazılmıştır. Eflaki, Ulu Arif'in çeşitli sebeplerden dolayı birkaç kez Erzurum'a geldiğini, burada bulunduğu sırada, Erzurum ve ona o dönemde bağlı olan Bayburt şehirlerini sosyal, kültürel ve siyasi durumu hakkında geniş bilgiler vermektedir.¹⁴

Araştırmalar

Çalışmamızda yararlandığımız ve çokça başvurduğumuz araştırma eserlerinden bazıları ise şunlardır: Tarihçe-i Erzurum Yahut Hemşehrilere Armağan " isimli kitap, 1338 Rumi, 1922 Miladi tarihinde Mehmet Nusret (1922) tarafından yazılmıştır. Osmanlıca olarak yayımlanmıştır. Toplam 130 sayfadan meydana gelen eser, uzunca bir ön söz bölümünden sonra, Erzurum'un tarihini coğrafyasını, tarihi eserlerini, bir takım olayları

¹² Polo ,Marco, (2003), *Dünyanın Hikaye Edilişi Harikalar Kitabı*, I, çev: Işık Ergüden, İthaki Yayınları, İstanbul.

¹³Rubruk, Wilhelm Von, (2001), *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, Çev: Ergin Ayan, İstanbul.

¹⁴ Ahmed Eflaki, (2006), *Ariflerin Menkıbeleri*, çev: Tahsin Yazıcı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul

ve Erzurumlu önemli şahsiyetlerin biyografilerini kapsamaktadır. Eser kendi türünün ilk ürünü olması açısından önemlidir.¹⁵

Erzurum Tarihi ile ilgili ilk ciddi araştırma ve inceleme kitabını Abdurrahman Şerif Beygu (1936) yazmıştır. Saltuklular, Türkiye Selçukluları, İlhaneliler ve Osmanlılar dönemi ile ilgili, tarihi, sosyal, kültürel konular hakkında geniş bilgiler vermektedir. Çalışmamam esnasında birçok konuda yararlanma imkânı buldum.¹⁶

İbrahim Hakkı Konyalı (1960), Erzurum hakkında yazılmış en kapsamlı kitaptır. Erzurum'un tarihini kuruluşundan günümüze kadar olan kısmını ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Bunun yanında şehirde var olan ve her dönemi içeren bütün tarihi yapılar hakkında bilgi vermektedir. Bu çalışmamız esnasında başvurduğumuz en önemli eserlerdendir.¹⁷

Erzurum hakkında bir diğer araştırma Enver Konukçu'nun yazdığı Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum adlı eserdir. Eserde Erzurum'un Saltuklulardan itibaren Cumhuriyete kadar olan tarihi sürecini ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Erzurum'un siyasi tarihi başta olmak üzere dönemlerin mimari, kültürel ve sosyal konuları hakkında da bilgiler vermiştir. Çalışmamamda çok fazla başvurduğum araştırma eserlerindendir.¹⁸

Osman Gürbüz'ün Anadolu Selçuklular Döneminde Erzurum (1202-1318) adlı eseri, Türkiye Selçukluları ve Moğollar döneminde Erzurum'u siyasi konuları ağırlıklı olmak üzere Ekonomik, İnanç ve Mimari açıdan ele almış, önemli bir eserdir. Araştırmamda çok faydalandığım eserlerdendir.¹⁹

Diğer bir kaynak Erol Kürkçüoğlu (2007) tarafından yazılan Ortaçağ'da Erzurum (V-XV) adlı eserdir. Erzurum'u Ortaçağ boyunca tarihi, ekonomisi, mimarisi, sosyal ve kültürel özelliklerini ele almış önemli bir eserdir. Araştırmamda çokça başvurduğum eserlerdendir.²⁰

Erzurum'un Coğrafi Konumu

¹⁵ Mehmed, Nusret Som, (2005), *Tarihçe-i Erzurum*, Haz: Ahmet Fidan, Erzurum Kitaplığı, İstanbul.

¹⁶ Beygu, Abdürrahim Şerif, (1936), *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, Bozkurt Basımevi, İstanbul.

¹⁷ Konyalı, İbrahim,(1960), *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Yayınları, İstanbul

¹⁸ Konukçu, Enver,(1992), *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım Araştırma ve Geliştirme Vakfı, Ankara.

¹⁹ Gürbüz, Osman,(2004), *Anadolu Selçukluları Döneminde Erzurum (1202-1318)*, Ankara.

²⁰ Kürkçüoğlu, Erol,(2007), *Ortaçağ'da Erzurum (V-XV. Yüzyıllar)*, Güneş Vakfı, Erzurum.

Erzurum ili, Doğu Anadolu'nun kuzeydoğu kesiminde yer alan Erzurum-Kars coğrafya bölgesinin batı yarısını teşkil eder (Sözer, 1973:27). Doğu Anadolu'nun en büyük ovalarından birini teşkil eden Erzurum Ovası, kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanmaktadır. (Atalay, 1978:52) Erzurum ovasının güneydoğu kenarında, bu ova ile Palandöken dağının temas sahasında kurulmuş olan Erzurum şehri meyilli bir alan üzerinde bulunur. Şehrin güneyindeki Yenişehir semti ve civarında yükseklik 2000 metreye ulaştığı halde orta kesimlerinde 1900- 1950 metreye, istasyondan daha kuzeydeki mezbaha çevresinde ise 1800 metreye düşmektedir (Küçük, 1999:321).

Şehirden geçen üç büyük denize dökülen üç büyük kaynak bulunmaktadır. Birinci Aras nehri olup, Pasin ve Sürmeli ovalarından geçerek ülke toprakları dışında bulunan Hazar Denizi'ne dökülür. İkincisi Fırat nehridir. Kaynağı Alacadağ'ın batı tarafında bulunup, Basra Körfezi'ne dökülür. Dağın kuzey tarafından çıkan Tortum ve Oltu çayları yer alır. Çoruh nehri ile bu dağa birleşirler (Abu Bakr-i Tirhani, 1993:97-98).

XIII. yüzyılın seyyahlarından Von Rubruk, Moğol Hanı'na elçi olarak giderken Erzurum çevresinden geçmiş ve buranın coğrafi yapısı hakkında bilgi vermiştir. Aras Nehri boyunca kaynağına ulaşana kadar sürekli dağların çıktığını, dağların ardında ise Erzurum'un bulunduğunu, buradan kuzeye doğru fazla uzak olmayan Gürcistan dağlarının eteklerinde Fırat Nehri'nin doğduğunu, yalnız kötü yollar yüzünden burayı göremediğini yazmaktadır (Rubruk, 2001:135-136).

Doğudan gelen İraniiler, Büyük Selçuklular burada Romalılarla, Bizanslılarla daha sonra da yine doğudan gelip Anadolu'ya hâkim olan Konya Selçuklularıyla, irili ufaklı bazı küçük devletlerle ve nihayet Osmanlıların doğuya yaptıkları seferlerle Erzurum çok kere askeri bir üs olmuştur (Konyalı, 1960:9).

Erzurum önemli bir askeri üs olmasının yanında aynı zamanda da çok önemli ticaret yolları üzerinde bulunmaktadır. Uzak Doğu'dan Avrupa'ya uzanan, İtalya ile Tebriz'i birleştiren uluslararası ticaret yolu, hem Akdeniz, hem de Karadeniz üzerinden Erzurum'a uğramak zorundaydı. Tebriz'den gelen kervanlar ya Erzurum üzerinden Trabzon limanı ile Karadeniz'e veya yine Erzurum üzerinden Erzincan, Sivas yoluyla Ayas (Yumurtalık)'tan Akdeniz'e açılmaktaydı (Gülbüz, 2004:121).

Erzurum'a Tarihte Verilen İsimler

Erzurum, tarih boyunca çeşitli isimler ile anılmıştır. Romalıların istilasından önce Erzurum'un bulunduğu yerde Ermenilerin "Karin (Kouymjian, 2003:123) , Garin (Vardan, 1937:168)" diye adlandırdıkları bir şehir olduğu söyleniyor. Biraz daha uzunca bir adla bu şehre Karin mıntıkasının beldesi anlamına gelen Karnoi, Kalhak adını vermişlerdir (Konyalı, 1960:10).

IV.yüzyılda Karin bölgesi Bizans-Sasaniler arasında bölünmüş, Karin, Bizans sınırları içine dahil olmuştur. Kurucusu İmparator II. Theodosius ithafen Theodosiopolis adını almıştır (Garsian, 2003:64). 421-422 veya 441 yılında Bizans-Sasani anlaşmazlıkları sırasında kalenin inşa edildiği düşünülebilir. Bu kale şehri Ermeniler tarafından Teodupaulis veya Karno kaghak (Karin) şehri olarak bilinir (Kürkçüoğlu, 1970:7).

Araplar ise bu şehre Kalikala adını vermişlerdir (Küçük, 1995:321). Mesela, Hamdullah Müstevfi, Nüzhetu'l-Kulub, İbnü'l-Esir, El kâmil fi't-Tarih adlı eserlerinde Erzurum'a Kalikala demektedirler. "Kali'nin yaptığı iyilik" anlamına gelmektedir (Hamdullah Müstevfi, 1336:110; İbnü'l-Esir, 1986:III/88-91). Katib Çelebi ise Erzurum'da Kali adlı bir kadının bu şehrin hâkimi olduğunu, bu yüzden bu şehre Kalikala denildiğini ifade eder (Çelebi, 1145:323).

Türkler, eski çağlardan beri meskûn olan ovadaki Erzen'i fethettikten sonra (1048-1049) buradaki halkın bir kısmının sığındığı Theodosiopolis için Erzen adını kullanmışlardır. Ancak Siirt taraflarındaki diğer Erzen'den ayırmak, bunun Anadolu'ya ait olduğunu belirtmek için sonuna Rum kelimesini eklemişlerdir. Nitekim burada basılan Selçuklu paralarında şehrin adı Erzenü'r-Rum, Erzen-i Rum ve Erz-i Rum şeklinde yazılmıştır. Daha sonra bu ad Arz-ı Rum olmuş, nihayet bugünkü Erzurum şeklini almıştır (Küçük, 1999:321).

Kısaca özetlersek Erzurum şehri tarihte tanınmış şu beş adı taşıdığı görülmektedir:

- 1- Karanitis, Karanitide, Garin, Karin, Karun Kalak (Yunan, Bizans, Roma kaynaklarında, Ermeni ve Gürcü tarihlerinde).
- 2- Theodosiopolis (Bizans Dönemi)
- 3- Kali-Kala (Kali/Han Şehri) (İslam kaynaklarında)

- 4- Arzan, Arzen, Artze (Selçuklu fethi sırasında)
- 5- Erzen-Rum, Erzen-ir-rum ve Erzurum (Selçuklu, İlhanlı, Akkoyunlu, Osmanlı) (Kürkçüoğlu, 2007:9).

Erzurum'un Türklerin Eline Geçmesi

Erzurum'un Türklerin eline geçmeden önce tarihsel sürecine kısaca bakacak olursak Erzurum hakkında bilinen en eski yazılı tarih kaynakları olarak kabul edilebilecek Hitit (Boğazköy) ve Mısır yazılı kaynaklarına göre, M.Ö. 2000 – 1200 yılları arasında Erzurum ve çevresi Orta Asya kökenli Hurrilerin hâkimiyeti altında bulunuyordu. Hitit Boğazköy yazılı arşivlerinde, Erzurum'un Azzi Hayaşa hâkimiyeti altında bulunduğu sırada, biri M.Ö. 1375' de Hitit İmparatoru Şuppiluliuma, diğeri II. Murşil (M.Ö. 1334 – 1306) tarafından işgal edilmek istendiğine dair belgelere rastlanmıştır. M.Ö. 1200 yıllarında, Avrupa'dan Ön Asya içlerine doğru oluşan ve Kavimler Göçü adı verilen göç hareketinden sonra, Muşkilerin Erzurum ve çevresine yerleştikleri bilinmektedir. M.Ö. IX. yüzyılda Van ve çevresinde yerleşmiş olan Hurri kökenli Urartular, M.Ö. VII. yüzyılda Erzurum' u da egemenlikleri altına aldılar. M.Ö.660 yıllarında ise güneyden Aras Havzasına doğru ilerleyen Asurlar Erzurum ve çevresini ele geçirdiler. Pers Kralı II. Kiros' un M.Ö. 555' de Med Krallığına son vermesi ile Erzurum'un doğusu Pers egemenliği altına girmiştir. Kiros'dan sonra gelen Pers Krallıklarından Büyük Darios zamanında, Erzurum çevresinde bir Ermeni satraplığı kurulmuştur (Kürkçüoğlu, 2007:12-30).

M.Ö. 1. Yüzyılda Anadolu Roma hâkimiyetine girmiştir. Roma İmparatorluğunun M.S. 395'de ikiye ayrılması sonucunda kurulan Doğu Roma İmparatorluğu döneminde, Erzurum ve çevresi bu İmparatorluğun egemenliği altına girmiş, ancak Doğu Roma egemenliği sürekli olamamıştır. M.S. 395' den VII. yüzyılın sonlarına kadar bölge üzerinde Bizans ile Sasani Devletinin mücadeleleri olmuştur. M.S. 408 - 450 yılları arasında Bizans İmparatoru olan ikinci Teodosious zamanında, Erzurum ve çevresi işgal edilmiş ve İmparatorun komutanlarından Anatolius tarafından bugünkü Erzurum

şehrinin bulunduğu yerde bir tepe üzerinde Teodosiopolis şehri kurulmuştur (Aşıroğlu, 1973:66-67).

İran ve Bizans savaşlarından yıpranan Sasani Devleti Hz. Ömer'in 642 de Nihavend savaşında yenilerek yıkıldı. 645 yılında 8000 kişilik İslam orduları Mesleme oğlu Habib kumandasında Kalikala adı ile tanınan Erzurum'u muhasara etmiş, buranın halkına da cizye ödemeyi kabul ettirmişler ve bazılarını sürgün ettirmişlerdir (İbnü'l-Esir, 1986:III/88-91).

643 yılına İmparator Konstantinus şehri geri aldı ise de 662 de Emevi Hükümdarı I. Muaviye gönderdiği askerler ile Kalikala'yı geri alarak burada bir İslam valiliği merkezi kurmuştur. 947 yılına kadar merkez konumunda kalmıştır. 770-772 yılları arasında yöredeki Ermenilerin ayaklanarak şehri kuşatmaları üzerine, Amr bin İsmail el Harisi komutasındaki bir ordu, ayaklanmayı bastırmak üzere Erzurum üzerine yürümüş ve ayaklanmacıları bozguna uğratmıştır (Aşıroğlu, 1973:67).

838 yılında Bizans İmparatoru Teheophilos, Erzurum'u kuşatmış ve şehir surlarını yıktırıştır. 840' da Halife Mutasım şehir surlarını tamir ettirmiş ve kaleyi tahkim ettirmiştir. Bu tarihten sonra, şehir iki kez daha Bizanslıların eline geçmiş (934), ancak 12 yıl sonra Abbasiler tarafından tekrar geri alınmıştır. 948' de büyük bir Bizans ordusu, Erzurum üzerine yürümüş ve 949 yılında Bizans egemenliği tekrar sağlanmıştır. Bu tarihten sonra, Erzurum ve çevresindeki Arap egemenliği tamamen son bulmuştur. 979 yılında şehir ve çevresi, yaptığı yardımlardan ötürü, Bizans İmparatoru tarafından Gürcü Kralı David'e verilmiştir. David'in ölümünden sonra, şehir Bizans İmparatoru II. Basilius tarafından geri alınmıştır (Beygu, 1936:34-36; Aşıroğlu, 1973:67-68).

Selçuklu Devleti'nin kurularak, özellikle batı yönünde fetihlerin başlatılması ve dolayısıyla Anadolu'nun tamamen fethedilip bir Türk yurdu haline getirilmesinden çok önceki zamanlarda (Miladi IV. yüzyılın sonlarına doğru) Anadolu'ya ilk Türk girişi, Hun-Türkleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Batı Hunların Doğu bölümü tarafından Kursık ve Basık adındaki iki komutanın önderliğinde, Kafkas dağlarını aşarak Erzurum üzerinden Anadolu'ya giriş yapmışlardır (Sevim, 2000:33; Kafesoğlu, 1997:73). Yalnız tarihi kaynaklara bakarak yapılan değerlendirmelerde Hunların, Anadolu'ya yerleşmek

amacıyla değil de keşif amacıyla geldikleri, bu yüzden de buralarda kalıcı olmadan kısa süre sonra gittikleri görülmektedir.

Hunlardan sonra Selçuklu Türklerinden önce Erzurum'a giriş VIII. yüzyıldan itibaren Müslüman Türkler olarak görülmektedir. Özellikle Abbasiler devrinde, Türkistan ve Horasan'dan Anadolu'ya getirilerek Bizans'a karşı gazalarda bulunan gönüllü gaziler arasında Müslüman Türkler de vardı (Sevim, 2000:35). Şöyle ki 934 yılında Malatya'yı zapt eden Bizans kuvvetleri daha sonra Erzurum üzerine yürüdüler. Çetin bir mücadeleden sonra şehir işgal edildi. 948 yılında Abbasi ordusundaki Türk askerlerinin yardımı ile şehir yeniden kurtarılmış oldu (Aşıroğlu, 1973:68).

Bundan da anlıyoruz ki hem Erzurum'un hem de Anadolu'nun Selçuklu Türkleri tarafından XI. yüzyılda bir Türk yurdu haline gelmeden önce, kendi soydaşları tarafından aynı düşmana karşı mücadele ederek fetihlere öncülük etmiştir.

Selçuklu devletinin kurulmasından önce, Selçuklu ailesi, Maverünnehr'de Karahanlı ve Gazneli devletlerinin şiddetli takip ve baskıları altında, çok güç şartların yarattığı ümitsizlik içinde hayatlarını sürdürmekteydiler. İşte bu ümitsizlik içinde Selçuklular kendilerine yeni bir yurt arama ve edinme zorunluluğu duydukları anlaşılıyor. Bunun için daha önceleri, Türkistanlı Müslüman Türk gazilerinin Bizans'a karşı uzun yıllar gazalar yapmış oldukları Anadolu ülkesi seçilmişti. Bu itibarla Anadolu'yu ilerde yurt edinme amacıyla, bir keşif seferi yapılmasına karar verilmişti (Sevim, 2000:40).

XI. yüzyıl başlangıcında Batı Türkeli bölgesinde bir devlet kurma teşebbüsünde bulunan Oğuz beylerinden Çağrı Bey, idaresindeki üç bin süvari ile Azerbaycan'a kadar gelmiş, burada bulunan ve daha önce gelen Türk boyları ile işbirliği yaparak Kafkasya ve Doğu Anadolu'nun muhtelif kesimlerinde bir takım istila ve yağmalarda bulunmuştu. Çağrı Bey'in 1018 yılında Doğu Anadolu'ya yaptığı akınlardan elde ettiği sonuç buralarda Türklere karşı koyabilecek bir kuvvetin bulunmadığı ve kolaylıkla zapt edilerek bir vatan haline getirilebileceği fikriydi (Aşıroğlu, 1973:69).

Selçuklular tarafından Erzurum ve çevresine yöneltilen ilk askeri hareket 1048 yılında gerçekleştirilmiştir. Büyük Selçuklu sultanı tarafından Erzurum ve çevresini fethetmekle görevlendirilen Azerbaycan valisi İbrahim Yınal ve Gence valisi Kutalmış Beyler, Eleşkirt üzerinden Pasinler ovasına inmiş ve oradan Erzurum üzerine yürüyerek,

Erzurum kalesini kuşatmışlardır. Ancak, kuşatmanın uzun süreceğini gördüklerinden Erzurum Ovası'nın batı bölümünde yer alan zengin Erzen şehrine yönelmişlerdir. Altı gün süren bir mücadeleden sonra Erzen, Selçuklu ordusu tarafından ele geçirilmiştir²¹ (Konyalı, 1960:21-23).

Erzen halkı, Teodosiopolis olarak isimlendirilen bugünkü Erzurum şehri kalesine sığınmak zorunda kalmıştır. Kaçacak bir yeri ve yardım ümidi olmayan halk onlara karşı bir mukavemet gösterdi. Müslümanlar buna karşı onları kılıçtan geçirip, telef ettiler. Onların altın ve çeşitli kumaşlarını aldılar. Güzel kadınlarla çocukları da, köle olarak İran'a götürdüler (Simbat, tz:33; Azami Tarihi, 1988:8-9).

İbrahim Yinal, tutsak bazı komutanlar ile, ele geçirilen değerli ganimetlerle birlikte başkent Rey'de bulunan Sultan Tuğrul'a bizzat götürüp, alınan zaferi müjdeledi. Sultan Tuğrul bu önemli başarısından dolayı kendisini kutlamış, ona 40 bin altın başarı ödülü vermek istemişse de İbrahim Yinal bunu kabul etmemiştir (Sevim-Merçil, 1995: 35).

Erzen şehri bu kuşatmadan sonra yakılıp yıkılmış, bu yıkımdan sonra şehre Kara Erzen denilmeye başlamıştır. Bu sözcük, halk dilinde zamanla karaz şeklinde telaffuz edilmeye başlamıştır (Turan, 2005:122).

Selçukluların Erzurum üzerine düzenledikleri ikinci büyük sefer, 1054 yılında Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey tarafından gerçekleştirilmiştir. Ordusuyla Pasinler Ovası'nı geçen Tuğrul Bey, Erzurum'a gelmiş ancak Erzurum kalesinin surlarını aşamayacağını anlayarak kuşatmadan vazgeçmiştir. Bu tarihten, Anadolu'nun kapılarını Türklere açan

²¹ Urfalı Mateos, Pasinler savaşı sonrası olaylarını şöyle değerlendirmektedir: Ermeni milletinin, Türk askerlerinin, öksüzlüğün, yalancı hamilerin korkak Grek Milletinin yüzünden çektiği ıstırapları kim birer birer tasvir edebilecekti? Çünkü onlar (yani Grekler), Ermeni Milletinin kumandanlarını kendi ev ve eyaletlerinden çıkarıp götürmüşler ve Ermenistan'ın krallık tahtını devirmekle askerlerin ve kumandanların desteği olan suru kendi elleriyle yıkılmışlardır. Kaçmağı kendileri için bir zafer ve kahramanlık addeden bu Grekler, Ermenistan kalesini tamamıyla yıkmak işinde büyük gayretle çalıştılar ve Türkler tekrar taarruz ettikleri vakit kazanılan zaferleri kendilerine mal ettiler. Onlar utanmaksızın hadım kumandanlar ve haremağası askerlerle Ermenistan'ı müdafaa etmeye kalkıştılar. Hâlbuki Müslüman Türkler, bütün doğunun sahipsiz kaldığını görünce kuvvetli ordularla beraber bir sene içinde İstanbul'un kapılarına kadar ilerlediler, bütün Roma eyaletlerini, liman şehirlerini ve adalarını zapt ettiler ve Grek milletini mahpus gibi İstanbul'un içine tıkadılar. Ermenistan Greklerin elinden alındıktan sonra Ermeniler Romalıların bütün fenalıklarından kurtulmuş oldular. Fakat onlar (Bizanslılar) bundan sonra da Ermenilere karşı başka türlü mücadeleler icat ettiler. Onlar bu defa muharebe ve kahramanlık sahasından nefret ederek Ermeni mezhebinin tetkiki ile uğraştılar ve Allah'ın kilisesinin içinde kargaşalık ve kavgalar çıkardılar. Onlar Türklere karşı harp etmekten kaçınıyorlar, fakat hakiki Hıristiyanların inançlarından döndürmek için büyük gayret sarf ediyorlardı (Urfalı Mateos, 2000:111-112).

ve Doğu Anadolu'da kesin Türk hâkimiyetini getiren günlerin müjdecisi olan Malazgirt zaferine kadar, Selçuklular tarafından Erzurum üzerine askeri bir sefer düzenlenmediği görülmektedir.

26 Ağustos 1071'de Malazgirt'te elde edilen büyük Türk zaferi, Theodosiopolis'deki Bizans'ın egemenliğine ebediyen son verdi. Kısa bir süre sonra Türkler Erzurum'u ele geçirecekler, Bizans'ın tek taraflı barışı bozması üzerine Ege sahillerine kadar gittikleri görülecektir. Erzurum'un nasıl ve ne suretle Selçuklu hâkimiyetine geçtiği bilinmemektedir ve bu tarihi zaman parçası maalesef çok karanlık kalmaktadır.

Tarihi kaynaklara göre 1071-1202 tarihleri arasında Saltuklu beyliği bu şehre İslami bir Türk karakteri vermiştir. Beyliğin kurucusu Ebu'l-Kasım Saltuk'tur. Bir rivayete göre Malazgirt zaferini müteakip Alp Arslan'ın Erzurum ve havalisini Ebu'l-Kasım Saltuk'a ıkt olarak verdiği ve onun hâkimiyetinin 1071 yılında başladığı anlaşılıyor.²² Saltuk-İli'nde paytaht Erzurum'dan sonra Bayburt, Tercan, İspir, Oltu, Micingerd, Koçmaz ve başka şehir ve kaleler Erzurum'a bağlanmış (Turan, 2004:19; Sevim, 2000:182; Şeker, 2006:72) ve Saltuklu Türkleri tarafından yönetilmiştir.

Anadolu'da kurulan ilk Türk beylikleri arasında yer alan Saltuk oğulları, bir yüzyılı aşan hâkimiyetleri boyunca bölgelerinin Türkleşmesinde ve Türkmen göçlerinin Anadolu'ya taşınmasında çok önemli görevler üstlendiler. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da çağdaşları olan diğer beyliklerle birlikte Anadolu Türk medeniyetine katkı sağlayarak bu toprakların vatanlaşmasını sağlamışlardır (Gürbüz, 2004:19).

Selçuklu hakimiyetinin Doğu Anadolu, Azerbaycan ve İran'da parçalanması ve birbirleriyle uğraşmaları sebebiyle, Gürcüler Kafkaslardan inmiş ve Türk ülkelerini istilaya başlatmışlardır (Küpçüoğlu, 2007:89).

²² Bazıları da Erzurum'un 1080 yılında fethedildiğini söylüyorlar. Bunlara göre vaktiyle Ani şehrini Sultan Alparslan'a karşı koruyan Bizans generallerinden Grigor Bakuryan, İmparatorluğun doğu kumandanlığı ünvanını alarak Erzurum şehrine hakim olmuş, civardaki bazı bölgeleri ele geçirmiş ve aynı zamanda da Gürcistan kralını metbu tanımıştır. 1080 yılında Sultan Melikşah büyük emirlerden Emir Ahmet'i Gürcistan'ın fethine memur etmiştir. Bu kumandan Kars şehrini ve daha sonra Erzurum ve Oltu şehirlerini ve diğer şehirleri birer birer fethetmiş ve bu bölgelerdeki Hıristiyan hakimiyetine son vermiştir. İşte Türkler bu tarihten itibaren Erzurum ve çevresine yerleşmişler, merkezi Erzurum olan Saltuk Oğullarından Ebü'l-Kasım 1080'den itibaren bu emareti kurmuş olduğu anlaşılmaktadır (Konyalı, 1960:26).

İşte Gürcülerin Doğu Anadolu'daki Türk yerleşim bölgelerini tehdit altında bulundurmaları, merkezi Konya'da bulunan Anadolu Selçuklu Devleti'ni rahatsız ediyordu. Bunun üzerine harekete geçen Anadolu Selçuklu Sultanı Rükneddin Süleyman Şah, Doğu Anadolu'daki küçük Türk beyliklerine son vermeye başlamıştır. Aynı zamanlarda da Erzurum ve çevresini de Anadolu Selçuklu hâkimiyeti altına almıştır.

Erzurum Selçukluları, 1202'de kuruldu ve 1230 yılına kadar devam etti. Kurucusu Mugisüddin Tuğrul Şah'tır. Konya sultanına bağlı kalarak bir anlamda bu devlete tabii olmuştur. Saltuklular gibi Gürcülerle savaflara devam etmiş, Erzurum ve çevresinde Türk hakimiyetinin temsilcisi olmuşlardır (Konukçu, 1992:41).

II.Kılıç Arslan otuz sekiz yıllık uzun ve şöhretli yaşamından sonra, Türk yönetim anlayışına uyarak, devleti on bir oğluna bırakmıştır. Ve her birini ülkesinin bir eyaletine melik sıfatıyla göndermiştir.²³ Mugisüddin Tuğrul Şah, Elbistan emiri olarak atanmıştır (Süryani Mihail, tz:290).

İşte bu taksimde Mugisüddin Tuğrulşah'ın payına Elbistan düşmüştür. Gıyasediin Keyhüsrev ile kardeşi Rükneddin Süleyman Şah arasında başlayan saltanat mücadelesinde Mugisüddin Tuğrul Şah fiili rol oynamıştır. İlkinden 1196 yılında Konya Selçuklu tahtına kardeşi Rükneddin Şah oturunca, kendisi ona bağlanmıştır. Rükneddin Şah 1200 yılında, Malatya'yı Kayser Şah'tan geri aldı, daha sonra da Erzincan üzerine yürüdü (Konukçu, 1992:41). Yanında, Mugisüddin Tuğrul Şah'ta bulunuyordu. Erzincan'dan sonra Süleyman Şah Erzurum'a giderek Saltuk hanedanının son hükümdarını tahtan indiriyor ve Erzurum'u Tuğrul Şah'a veriyor (Witteck, 1970:203). Onun Erzurum hükümdarlığı, döneminde bastırıldığı sikkelerle ispat ediliyor²⁴ (Konyalı, 1960:31; Wittek, 1970:203).

²³ II. Kılıç Arslan ülke topraklarını on bir oğlu arasında şöyle taksim etmiştir: Tokat ve mülhakatını Rüknüddin Süleyman Şah, Niksar ve muzafatını Nasirüddin Berkayaruk Şah, Elbistan'ı Mugisüddin Tuğrul Şah, Kayseri'yi Nurüddin Sultan Şah, Sivas ve Aksaray'ı Kutbüddin Melikşah, Malatya'yı Muizüddin Kayser Şah, Ereğli'yi Sencer Şah, Niğde'yi Arslan Şah, Amasya'yı Nizamüddin Argun Şah, Ankara'yı Muhyüddin Mesud Şah, Uluborlu'yu Gıyasüddin Keyhüsrev'e vermiştir (İbni Bibi, 2007:45; Aksarayı, 2000:60).

²⁴ İbn Bibi şehrin Saltuk sultanından alınıp kardeşi Mugisüddin Tuğrul Şah'a vermesinin nedeni olarak şunu ifade etmektedir: Sultan Erzincan'a geldi. Erzenü'r-Rum hükümdarı Alaü'd-din Saltuki sultanın emri-muta'ına itaatte taallül göstermekle azledilerek memleketi Mugisü'd-din Tuğrul-şah'a tevdi edildi (İbni Bibi, 2007:31). Cahen ise durumu şöyle anlatır: Rüdneddin, Elbistan hakimi kardeşi Mugiseddin

Saltanat olayında ikinci kez önemli rol oynayacaktır. Bu sefer I. İzzeddin Keykavus ile I.Alaeddin Keykubat arasında taht mücadelesinde yeğeni Keykubat'ın tarafını tutacaktır. Keykubat, amcası Tuğrul şah ile Ermeni kralı II.Leon'u bir takım vaatlerle yanına çekerek bir ittifak oluşturmuş ve Kayseri de bulunana kardeşini kuşatmıştır. Yalnız, çeşitli nedenlerden dolayı mücadeleyi kaybederek, Ankara kalesine sığınmak zorunda kalmıştır (Ersan, 2001:609; Uyumaz, 2003:8).

1225 yılında ölen Tuğrul Şah'ın yerine oğlu Rükneddin Mehmet Şah geçmiştir. 1230 yılına kadar hükümdarlıkta kalmış, fakat Celaleddin Harzemşah ile işbirliği yapması sonucunda Konya Selçuklu hükümdarlarından I.Alaeddin Keykubad tarafından hükümetinden mahrum edilmiştir (Konyalı, 1960:27).

I.Alaeddin Keykubad adını tarihe yazdıracak en önemli hadise, Anadolu'yu Moğol istilasından kurtarmak gayesinde keskin ve bozulmaz bir mantık ile takip ettiği emniyet politikasıdır. Bütün dikkatini, devletini tehdit eden doğuya çevirdi. İlk olarak Sivas, Konya ve Kayseri kalelerini tamir ettirmek oldu. Ondan sonra yavaş yavaş ve sistematik bir şekilde ilerleyerek Doğu Anadolu'nun şehir ve illerini ele geçirmek suretiyle Moğolların muhtemel taarruzunu devlet merkezinden mümkün olduğu kadar uzak yerlerde karşılamak imkanı teminine çalıştı (Kürkçüoğlu, 2007:97).

Ayrıca Moğol tehlikesi öncesi birde Harzemşah tehlikesi söz konusuydu. Erzurum hâkimi Rükneddin Cihanşah'ın topraklarında geçen tarihi istila yolunu savunabilecek güç ve kudrette sahip olmayışı, hatta istilacılarla işbirliği ihtimali, Keykubad'ın süratle bu sorunu çözmesini gerektiriyordu (Gürbüz, 2004:50).

Nitekim Erzurum Selçuklu Beyliğinin başında bulunan Cihanşah (1225-1230) mevkiini Konya Selçuklu hükümdarı Alaeddin Keykubad'a karşı koruyabilmek için, Emiri Melik Eşref'in Ahlat'taki naibi Hüsameddin Ali el-Hacib'ten yardım istemiştir. Bu yardımına karşılık onun emrine gireceğini bildirmiştir. Bunun üzerine Hacib Hüseyin, Erzurum'a yürümüş, Ahlat askerlerinin Erzurum'a geldiklerini öğrenen

Tuğrulşah'ın, Erzincan hakimi Mengücek hakimi Berhamşah'ın ve diğer uç Türkmenlerinin kuvvetlerini de yanına alarak Erzurum topraklarına girdiği, Orada, Saltuklu Ebu Mansur, sonunu gördüğünden Gürcülere karşı bir savaşa katılmayı reddetti. Oysa Rükneddin Erzurum beyini müttefiki sanmış, ama bu bey Rükneddin'e ihanet etmiştir. Bunun üzerine Rükneddin, onu tutuklatmış, beyliğini işgal etmiş ve beyliğin topraklarını, Elbistan'a karşılık kardeşi Mügisüddin'e vermişti (Cahen, 2008: 61).

Alaeddin Keykubat buraya düşündüğü seferden vazgeçmiştir (Uyumaz, 2003:65). Kısa bir zaman sonra Eşref'in Keykubad tarafını tutmasından sonra Celalettin Harzem Şah ile işbirliği yapmak zorunda kaldı (Aşıroğlu, 1973:75).

Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'a karşı cephe alan Erzurum meliki Cihanşah tehlikeyi görerek Celaeddin'i metbu tanımak, namına hutbe okutmak suretiyle af talep etmek için Şemseddin El-Hâkim el-Bağdadi adlı mühim bir kimseyi elçi olarak gönderdi. Sultan Cihanşah'ın arzusunu is'af ederek geri gönderdi. Bundan cesaret alan Cihanşah bizzat Sultana mülaki olmak üzere Ahlat'a hareket etti. Harzemşah'ın huzurunda yer öptü. Cihanşah'ın arzusunu is'af etikten ve maiyetindekilere 218 kürk ve sair hediyeler ihsan ettikten sonra dönmelerine müsaade etti. Bu suretle Cihanşah hem Celaeddin'e karşı endişesini giderdi, hem de memleketini ilhak edeceğinden şüphe etmediği Keykubad'a karşı kuvvetli bir hamiye sahip olmuştu (Turan, 1988:95-96; Uyumaz, 2003:54).

Yalnız 1230 yılında Harzemşah'ın yanından dönen Selçuk elçileri Erzurum'a uğrayarak Cihanşah'a tehlikeli bir maceraya atıldığını söylemişlerse de Harzemşah ittifakından ayrılmamıştır. Karşılıklı olarak gönderilen mektuplar ve elçilerle anlaşamayan Harzem ve Selçuklular arasında vuku bulan Yassıçemen savaşında Cihanşah ve birçok Harzem beyleri esir düştüler. Celalettin Harzemşah da elinde kalan az bir kuvvetle kurtulabilmiştir (Aşıroğlu, 1973:75-76). Cüveyni bu durumu şöyle ifade etmektedir: Savaş devam ederken Harzemşah'ın atına binmeye çalıştığını, yalnız kendisi hasta olduğu için atında inip dinlenmeye geçtiğini, bu esnada Sultan'a ait özel birliklerin bayraklarını geri çektiğini gören sağ ve sol kanatlar ümitsizliğe düşüp, dağılmaya başlamışlardı (Cüveyni, 1996:370).

Erzurum Meliki Cihanşah esir edilip, amcasının oğlu Alaeddin Keykubat'ın huzuruna getirildi. Keykubat Erzurum önlerine gelince şehrin ileri gelenleri kale kapılarını kapayıp savunma yapmak istediler. Bunun üzerine sultan, Erzurum halkına güven vermek üzere sözüne güvenilir birinin şehre gönderilmesini, Cihanşah vasıtasıyla şehri teslim olmaya davet etmesini, eğer teslim olmazlarsa saltanat makamı tarafından da büyük ceza ile tehdit edilmesini tavsiye etmiştir. Bunun üzerine halk, Cihanşah ve öteki beylere bir ziyan gelmemek şartı ile teslim olmuşlardır. Alaeddin Keykubad şehre

girmiş, Melik Eşref'in ricası üzerine Cihanşah'ı affetmiştir. Cihanşah'a Aksaray tımar olarak vermiştir (Uyumaz, 2003:67).

Erzurum, yüzyılın başlarında Selçuklu sülalesinden gelenlerin yönetiminde bağımsız bir beylik görünümündeydi. Keykubad'ın bu beyliğe son verip kendi topraklarına katmasına rağmen, Erzurum eyaleti, Anadolu Selçuklularının eski topraklarından farklı bir konumda bir dış bölge olarak kalmıştır. Moğolların yaklaşmasının işareti olan akınlar sırasında uğradığı yıkım üzerine kenti savunmak koşulluyla mülteci Harizmlilere verilmesi uygun görülürse de bu girişim başarısız kalmış, daha sonraki yıllarda doğrudan merkezi yönetime bağlanmış ve bir şahne tarafından yönetilmiştir (Cahen, 2008:197).

İbni Bibi'nin belirttiğine göre Erzurum, Konya Selçuklularına geçtikten sonra Alaeddin Keykubat burada bir ay buyunca kalmış, günlerini zevk, eğlence ve şahane meclisler düzenleyerek geçirmiştir. Melik Eşref başta olmak üzere ülkenin tanınmış melikleriyle çevgan oyunu ve av partileri düzenlemiştir (İbni Bibi, 2007:130).

Ayrıca Alaeddin Keykubad Erzurum Meliki'nin kız kardeşi ile evlendi. Ebu'l-Farac'ın belirttiğine göre Sultan bu birlikteliği daha önceleri çok arzulamasına rağmen kardeşlerinin karşı çıkması yüzünden gerçekleştirememiştir. Sultan bu kadını almakla zaferi kazanmaktan daha fazla sevinmişti. (Ebu'l-Farac, II, 1999:528). Söz konusu bu kadının, 1231 yılında Uluborlu camiini yaptıran Tuğrulşah'ın kızı İsmet Hatun olduğu savunuluyor (Gürbüz, 2004: 81).

Alaeddin Keykubad döneminde devletin ulaştığı yüksek refah seviyesinden Erzurum'da yeterince payını almıştır. Türk fethinden başlayarak Moğol istilasına kadar geçen (1080-1242) sürece her türlü istiladan korunabilmiş, Tiflis'ten, Tebriz'den Trabzon'a ve Orta ve Güney Anadolu'ya giden ticaret yollarının üzerinde olması nedeniyle bir ticari değişim merkezi olan Erzurum, XII, XIII. yüzyıl içinde çok zengin ve bayındır olmuş ve Anadolu'nun en büyük şehirlerinden biri haline gelmiştir (Gürbüz, 2004:89).

I.Alaeddin Keykubad'ın 1237 yılında öldürülmesi üzerine yerine oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev geçmiştir. Kendisi tahta çıkaran ve bu münasebetle de avucuna alan Sadedin Köpek isminde bir devlet adamı önemli bir rol oynamıştır. Sultanın cülusundeki rolü, kurnazlığı ve garip tabiatlı hükümdarı istediği istikamete yöneltmesi sayesinde rakip

saydığı büyük devlet adamlarını bertaraf etmekle Selçuklu ülkesini başsız bir hale getiriyordu (Turan, 2005:69).

İşte bu durum içerisinde ekonomik, sosyal ve dini sebeplere dayalı Baba İshak isyanı ortaya çıkmıştır. İslam dini perdesi altında propaganda yapan Baba İshak kendisini peygamber olarak tanıtmış etrafına binlerce Türkmen toplamıştı. Etrafındaki müritlerin çalışmaları ile üzerine gönderilen orduyu yenmişti (Aşıroğlu, 1973:76). Ordunun başına gelenleri öğrenen II.Gıyaseddin Keyhüsrev, derhal sınırları korumakla görevli Erzurum'daki garnizonu yardıma çağırarak, hemen isyanın bastırılmasını istemişti. Bunun üzerine Sinaneddin Yakut, Erzurum askerlerini alarak altı gün içinde Sivas'a ulaştılar ve son hazırlıklarını tamamlayarak Kayseri'ye hareket ettiler (İbni Bibi, 2007:169-170; Ocak, 2009:136; Gordlevski, 1988:181).

Selçuklu ordusu da Malya Ovası'nda yapılan savaşta Baba İshak taraftarları tarafından yenilgiye uğratıldı. Bu zafer Türkiye Selçuklu Devleti'nin felaketini hazırlayan faktörlerden biri olmuştur. Çünkü Babailer isyanı, devletin gerçekte ne kadar zayıf olduğunu, dış görünüşündeki parlaklığa rağmen, siyasi, idari, toplumsal, askeri ve ekonomik zaaflarının bulunduğunu ortaya çıkarmıştır (Ocak, 2009:138).

Babailer isyanından dolayı Erzurum'daki Selçuklu kuvvetlerinin çekilmesi, yeni ve büyük bir tehlikenin doğmasına neden olmuştu. Dolayısıyla bu üssün zayıflamasına neden olmuş ve buraya henüz gereken miktarda destek verilmemiştir. Bu Moğolların Anadolu'ya müdahalesi için cesaret verici olmuş ve uygun bir ortam yaratmıştır (Gibbons, 1998:225; Kürkçüoğlu, 2007:107; Gül, 2005:82).

1241 yılında Moğolların kumandanlığına Baycu Noyan tayin edilince, Gürcü ve Ermenilerin dâhil bulunduğu Moğol ordusu, 1242 sonbaharında harekete geçti. Erzurum'a gelince, şehri muhasara altına aldı ve teslim olmaları için ahalinin yanına askerlerini gönderdi. Muhasara altındakiler, bu teklifi kabul etmeyince onları hakaretle kovdu ve surun yıkılması emrini verdi. Ordu derhal harekete geçerek, birçok mancınık yerleştirerek suru yıktılar (Müverrih Kiragos, 2009:49).

Bütün bunlara rağmen Sinaneddin Yakut ile Hıristiyan ve Frank askerlerinin komutanı Stefanos saldırılara kahramanca karşı koyup zaman zaman dışarı çıkararak kuşatmacılarla çarpışmalara giriyorlardı. Onların bu cesur ve kararlı tutumları karşısında Moğol asker

ve komutanları hayrete düşüp şaşkınlıklarını saklayamıyorlardı. Bu yiğitçe direniş, Erzurum şahnesi Şerefeddin Duvini'nin ihanetiyle yirmi günlük kuşatmanın ardından kesilmek zorunda kalmıştır (Gürbüz, 2004:107).

İbni Bibi şehrin, tesliminin bir ihanet sonucu olduğunu söyler. Ona göre Erzurum Şihnası olan Şerefeddin Duvini, Sinaneddin Yakut'a kin beslediği için bir gece Baycu Noyan'a adam gönderip kendisine ve mensuplarına dokunulmayacağına dair teminat aldıktan sonra müdafaa ettiği burç üzerine, Moğol askerlerini çıkarttı. Şehrin demir kilitlerini kırarak düşman askeri şehre girdi. Emir Sinaneddin ile İstankus bundan haberdar olunca askerleri dışarı çıkardılar ve sabaha kadar savaşmalarına rağmen Moğolların şehre girmesine engel olamamışlardır. Moğollar, şehri ele geçirdikten sonra şehir halkını esir ettiler. Büyük, küçük, kadın, erkek insanları dışarıya götürerek aralarında taksim ettiler. İşe yarayanların hayatlarına dokunmayarak geri kalanını kılıçtan geçirdiler (İbni Bibi, 2007:173-174).

Erzurum Türk tarihinde ilk defa tahrip edildi; katliam ve yağmaya uğradı. Sinaneddin Yakut ve oğulları, kolları bağlı ve başları açık olarak Baycu Noyan'ın huzuruna götürdüler; hazinelerini alıp onları da şehit ettiler. Moğollar tahrip, imha ve yağmadan sonra şehri yaktılar ve surları da yıktılar. Böylece Erzurum Moğol istilasının ilk kurbanı oldu (Kürkçüoğlu, 2004:107). Moğollar, Erzurum'u alınca Anadolu'nun anahtarını ele geçirmiş oldular, İlkbahar'da Anadolu'yu istila ettiler²⁵ (Cahen, 2008:95).

Moğollar, Erzurum'a üç fersah uzakta bulunan banyolara varıp orada yıkanan iki bin kadının çıplak olarak yakaladılar. Baycu Noyan'ın huzuruna götürüldüler. Kadınlara şarkı söylemek ve çalgı çalmak görevi verilmek istendi. Moğol kumandanı yumuşama emaresi gösterdi! Verdiği emir ile bunlar da katledildiler (Konukçu, 1992:61-62; Turan, 2005:394).

²⁵ Moğollar Erzurum'daki nüfusun çoğunu öldürüyor, eli ayağı düzgün olan genlerin çoğunu da köleleştiriyorlardı. Bu durum daha sonraki yıllarda da devam edecektir. 1243 yılında Erzincan ve Kayseri'de de aynı sonuçlarla karşılaşılıyor. Bu bölgeyi çöle çeviriyorlar. Şehrin insanlarını pazarlara götürüyorlar. 1256 yılında benzer bir davranış sergileyerek Erzurum'dan Aksaray'a kadar 7000 kişiyi öldürerek, kadın ve erkekleri yanlarına götürmüşlerdir (Vryonis, 1971:256).

Tüm bu felaketler Erzurum'da yaşanırken, Selçuklu hükümdarı bu duruma bir çare bulmaktan aciz durumdaydı. Moğol ordusu yüklü ganimetler elde ederek, şevk ve memnunluk içinde, Mugan Ovası'ndaki kışlık karargahına kış mevsimini geçirmek için hareket etmiştir (Kiragos, 2009:50).

1243 yılında Moğollarla Anadolu Selçuklu hükümdarı II.Gıyaseddin Keyhüsrev arasında meydana gelen Köseadağ Savaşı'nda Selçuk ordusu ağır bir yenilgiye uğradı. Moğollar geniş çapta hayvan, eşya, para ve çeşitli ganimetler elde ettiler ve bu başarıdan sonra da İç Anadolu'yu istila fırsatını buldular (Aşıroğlu, 1973:77).

Anadolu Selçukluları, 1243 yılındaki Köseadağ Savaşı'ndan Anadolu Selçuklularının yıkılışına kadar iki eşit devreye ayrılır. 1243-1277 yılları arasında Anadolu Selçukluları, hukuki, askeri ve mali statülerini büyük ölçüde devam ettirip tüm iç ve dış karışıklıklara rağmen gelişmelerini sürdürebilmişlerdi. Bu devrede, her alanda Moğollardan çok Selçuklu özelliklerini ve renklerinin hâkimiyeti görülür. Moğol korumacılığın daha az duyulduğu bu yıllar, gerileme dönemi olarak adlandırılmıştır (Kaymaz, 1990:8). 1277-1308 yılları arasında ise Moğollar, Selçuklu devletini fiilen yıktılar; Anadolu'yu umumi valileri ile idare ettiler ve askeri işgal altına aldılar (Turan, 2008:297).

Ülkenin tam bir İlhanlı eyaleti haline geldiği bu dönemde, Moğol egemenliği, ancak merkezi şehirler ve ana yollar üzerindeki bölgelerde bu özelliğini sürdürebilmiş, uç ve ulaşımı güç yerleşim alanlarındaysa Anadolu beyliklerini boy verip güçlenmeye başlamışlardı (Gürbüz, 2004:110). Erzurum bu devrin ilk zamanlarında Moğol ordularının uğrak yeri olacaktı. Şehir, nüfus ve ekonomik bakımdan çok zarar görecekti (Aşıroğlu, 1973:77).

Buna karşılık şehrin kalkınması için de hizmetler vermiştir. İlhanlılar zamanında şehir, dönemin kültür merkezi haline gelecektir. Yakutiye, Ahmediye, Sultaniye gibi medreseler, İlhanlılar tarafından yaptırılmıştır (Pamuk, 2006:39).

1256 yılında Baycu Noyan, Erzurum'a ikinci kez uğradı. Gelişinin asıl sebebi, Moğolların önde gelen şahsiyetlerinden olan Hülagu, batı ülkelerine ilhan tayin edilince, O, kışlak olan Mugan'da kalacağı için, Baycu Noyan kendisine tahsis ve yönetimi verilen Anadolu'ya ailesi, ordusu ve hayvanları ile göç etmek zorunda kalmıştır. Selçuklulara ve hanedana karşı fena bir niyet taşıyordu. O, Anadolu'da

uygun kışlak ve yaylak arıyordu. 1256 Ağustos ayı içerisinde Pasin Ovası yolu ile Erzurum'a geldi. Buradan Sultan II.İzzeddin Keykavus'a bir mektup yollayarak, yerleşmek için izin istemiştir (Konukçu, 1992:63).

Erzurum bu devrin ilk zamanlarında çeşitli olaylar nedeni ile isyanları bastırmaya giden Moğol ordularının uğrak yeri oldu. Hülagü Han zamanında Bağdat kuşatmasına Gürcü ve Ermeni emirlerinden başka Anadolu Selçuklu Hükümdarlarından II.İzzedin Keykavus ve kardeşi Rükneddin Kılıç Arslan'da katılmışlardır. 1258 Bağdat'ın zaptından sonra Hülagü'nün aracılığı ile barışan iki kardeş Anadolu'yu aralarında paylaştılar. Bu paylaşımda Erzurum Rükneddin Kılıç Arslan'ın hissesine düştü (Aşıroğlu, 1973:77).

Rükneddin Kılıç Arslan sultanlığında, hükümetin gerçek başkanı olarak görülen Muineddin Pervane, Memlük hükümdarı Zahir Baybars'a, Moğolları Anadolu'dan kovması için elçi göndermiştir. Sultan Baybars da kuvvetleriyle Anadolu'ya girerek Elbistan Ovası'nda Moğol güçlerini kılıçtan geçirip, Kayseri'ye kadar gelmişti (İbnü'l-Kesir, 1989:9). Burada belli bir süre kaldıktan sonra, verilen sözlerin yerine getirilmemesi, kişilerin eğlence ve tatlı hayat sahipleri oldukları için hayal kırıklığına uğrayarak ülkesine geri dönmüştür (Gürbüz, 2004:114).

Bu olay üzerine İlhanlıların ikinci hükümdarı Abaka Han (1256-1282) intikam almak için 1277 yılında Anadolu'ya gelecektir. İntikamı çok korkunç olacaktır. Abaka Han, Elbistan Ovası'nda Moğol askerlerinin cesetlerini görüp Selçuklulardan hiç kimsenin ölmediğini fark edince çok öfkelenerek, kimseden özür kabul etmedi ve ülkenin yağmalanıp katledilmesi emrini verdi. Müslüman Türklerin bilhassa Türkmenlerin öldürülmesi için verilen emirin yerine getirilmesi sırasında katliam yapılan şehirler arasında Erzurum'da vardı. Kayseri'den Erzurum'a kadar çiftçi, asker ve ahaliden yarım milyon insan kestirdi sonra ordusuna ve memleketine döndü (Baybars, 2000:86-92).

Erzurum bölgesi Pervane'nin idamından Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılış tarihine kadar İlhanlıların Anadolu eyaletine bağlı sınırlar içinde kaldı. Anadolu eyaletini yönetmekle görevlendirilen emir ve vezirlerin görev alanı, Erzurum sınırından Antalya sahillerine, Sinop'tan Diyarbakır bölgesine kadar uzanıyordu (Gürbüz, 2004:117).

1296 yılında Gazan Han tarafından, Anadolu'daki isyanını bastırmak için gönderilen Kutluğ Şah, burada yeni bir yönetim oluşturmuştur (Gürbüz, 2004:117). Vergi toplama işine önce Erzurum'dan başlamışlardı. Aksarayi'nin belirttiğine göre; Erzurum vergisini israf edip ölmeyecek kadarla sınırlı darlığı halka reva gördüler. Azdan çoktan, maldan eşyadan ele geçen her şey, israf ve kusur karşısında telef oldu ve vergiyi çok küçülttü. Halkın rızkını kesmeyi içerdiğinden küçüğün büyüğün, zayıfın güçlünün nefretini çekti (Aksarayi, 2000:174).

İlhanlı Devleti'nin yıkılışından(1336) sonra Erzurum'da hanedan ve emirler arasında çekişmeler devam etmiştir. 1336-2239 yılları arasında Toğaylılar'dan Sutay Noyan'ın oğlu Hacı Tağay'ın eline geçti Erzurum. Kısa süren Toğaylılar devrinden sonra Erzurum 1340-1358 yılları arasında Çobanlıların eline geçti. 1358-1360 yıları arasında Celalirilerden Sultan Üveyis Bahadır han'ın eline geçen şehir daha sonra Eretna Oğullarına intikal etti. 1360-1387 yılları arasında Eretna Oğulları ile Karakoyunlular arasında birkaç defa el değişti. 1387 yılında Erzurum'da Karakoyunlu egemenliğine son veren Timur, torunu Giyaseddin Sagar'ı Erzurum valisi tayin etti (Aşıroğlu, 1973:78).

1421'de Karakoyunluların eline geçen şehir, 1434'de Şah Ruh'un Azerbaycan seferine katılan Akkoyunlu hükümdarı Kara Osman'ın oğlu Şeyh Hasan'ın eline geçti. Daha sonra 1468'de Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın eline geçti.

XIV. Yüzyılın ilk yarısında Erzurum'a gelen ünlü seyyah İbni Battuta, Erzurum'un oldukça geniş bir alana yayılmasına rağmen, burada bulunan iki Türkmen grubunun devamlı çatışmasından dolayı büyük bir kısmının harap olduğundan bahsetmektedir (İbni Battuta, tz:215-216). Bu iki Türkmen grubun ise Karakoyunlular ile Akkoyunlular olduğu tarihçiler tarafından bildirilmektedir.

XV. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselme dönemidir. Batı Anadolu'ya sahip olmuş ve yönünü daha çok Balkanlara çevirmiştir. Doğu'da Uzun Hasan'ın başında bulunduğu Akkoyunlu devleti 1473 yılında Otlukbelli Savaşı'nda Sultan Mehmed II tarafından yenilmiş, Sultan Selim Ermeni Platosunda etkinliğini arttırmıştı (Melkonyan, 2003:135). 1502 yılında İranlı Şah İsmail, 1406 yılından beri Erzurum'u elinde bulduran Türk hanedanlığı Akkoyunluların elinden aldı. 1514 yılında büyük bir orduyla Osmanlı Sultanı Selim, Erzincan, Kemah ve Erzurum'u ele geçirdi ve Şah

İsmail ile Çaldıran'da karşılaştı. Süper toplarıyla Osmanlı safevileri yendi ve Tebriz'e ilerledi. Uzun süren savaşta Erzurum Van ile beraber öncü hareket noktası olarak kullanıldı. Sultan Süleyman İran'a karşı 1534, 1548 ve 1554'te merkezi Erzurum olan üç taarruz yaptı (Kouymjian, 2003:124).

BÖLÜM 1: TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE BEYLİKLER

DÖNEMİNDE ERZURUM'DA ŞEHİR KURUMLARI

Erzurum'un şehirleşme sürecine girmeden önce Türklerin şehircilik anlayışına bakmak gerekir. Tarihin yazılı kaynaklarca bilinen devirlerinden de eski dönemlerinden beri takip edilebilen Türk hayatında, devamlılığın ve ortak hususiyetlerin görüldüğü yönlerden birisi de şehir hayatıdır. Şehir hayatı, genelde, şehre yabancı kabul edilen Türkler için değişik ve ayrı hususiyetler ihtiva etse de, binlerce yıldan beri oluşan gelenekleri içine almıştır (Baykara, 2004:187)

Türklerin şehir hayatı Faruk Sümer'in de belirttiği gibi Milattan önceki dönemlere kadar dayanmaktadır. Moğolistan'da yapılan arkeolojik araştırmalar, Hunların, bazıları surlar ile çevrili, birçok yerleşme merkezlerine sahip olduklarını göstermektedir. Gök Türklere gelince, onlarda şehir kurma fikri daha VI. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır. Gök Türkler ve Uygurlar şehre "balık" adını vermişlerdi. XI. yüzyılda Kara Hanlı Türkleri ile Oğuz Türklerinin balık kelimesi yerine kend (kent) sözünü kullandıkları, kent kelimesini şehir anlamında da kullanıldığı görülmüştür. Ayrıca Kend sözünün soğdca olup, Türkçeye bu dilden geçildiği sanılmaktadır (Sümer, 2006:1-2). Böylelikle Türkler Orta Asya'dan itibaren sahip oldukları şehir kültürünü Anadolu'ya taşımaya başlamışlardır.

Türkler, Anadolu coğrafyasını kendi egemenlikleri altına almaya başlamasıyla kendine has koşullar içerisinde sosyal ve kültürel farklılıkları İslam kültürü ile sentezlemişlerdir. Bu sentez sonucunda şehir kültürünün öğeleri olan cami başta olmak üzere, çeşme, kale, medrese, yol, köprü, han, hamam, şifahane, kervansaray gibi mimari yapılar ortaya çıkarmışlardır. Yalnız bu coğrafyada Hıristiyan unsurların var olmasıyla Türkler, bu farklı kültürden de etkilenerek ve onların yapılarını da kullanarak daha yüksek bir medeni kültürü oluşturduğu görülmüştür.

Anadolu şehir yapısının XI. yüzyıldan itibaren yeniden yapılandığı görülmektedir. Çünkü Türkler ile Bizanslılar arasında uzun süren mücadele sonucunda, şehirlerin fiziki yapısında büyük zararlar meydana gelmiştir. Malazgirt Savaşı öncesinde Türklerle

Bizanslılar arasında görülen mücadelelerde Konya, Kayseri, Sivas, Ani, Malatya ve Erzurum gibi şehirlerin fiziki dokusunda bozulmalar görülmektedir (Demir, 2003:64).

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Türkler, kendi medeni anlayışları çerçevesinde tahrip edilmiş, küçülmüş veya şehir özelliğini kaybetmiş kentleri imar etmeye başlamışlardır. Türkiye Selçukluları şehirlerinde, hâkim olan kültür unsurlarını Türkler tarafından şekillendirildiği açıkça görülmektedir. Bu durum hem fiziki yapısında hem de şehrin sosyo-kültürel kurumlarının oluşturulmasında da böyledir. Böylelikle eski Bizans şehirlerinin fiziki yapısı zayıflamaya başlamış, yerine Türk-İslam medeni anlayışı ile Türk şehir kültürünü ve bu kültüre bağlı kurumlarla Anadolu'da yeni yerleşim tarzlarını oluşturmuş, şehirlerin fiziki yapısı, Türk geleneğine göre yeniden şekillenmiştir.

Anadolu şehirlerinin Türkleşme sürecinde belli bir yol izlediği görülmektedir. Yeni fethedilmiş bir şehre bir komutan veya emir atanıyordu. Fethin sağlanmasından sonra, orduyla beraber dolaşan dervişler, bir kısım halk, tüccarlar, başka bölgelerden getirilenler, yeni şehirlere yerleşiyorlardı. Yeni gelenler, hemen bir namazgâh yapmakla beraber, eski kiliseleri de camiye çeviriyorlardı. Gelen Türkler, şehrin terkedilmiş mahallelerine ve merkezin en önemli bölümlere yerleşmiş oldukları sanılmaktadır. İç kalede yeni Türk valisi, eski Hıristiyan valisinin yerini alıyordu (Kuban, 1968:58-59).

Bu gelişim sürecinde baktığımızda, Türk devri öncesi şehirleşme izlerini belli bir süre içinde silen bir etken olarak görülmektedir. Aynı zamanda bunun yerine Anadolu'nun yeni imarcısı olarak ortaya çıkmıştır. Zamanla da Anadolu şehirlerinin Türk-İslam kültürünü yansıtan yeni şehir kurumlarının ve kültürünün doğmasını sağlamışlardır.

Bizans döneminde Anadolu şehirlerinin nüfus bakımından kalabalık olmadığı görülmektedir. Nüfus yapısındaki hareketsizlik ticari ve ekonomik hayatını da olumsuz yönde etkilemiş, canlılığını kaybetmiş durumdaydı. Selçuklular dönemine geçişte şehirler, tarımsal ekonomik merkezler konumundaydı. Türklerin Anadolu'ya gelmesi ve Haçlı Seferleri'nin yapılması hem ticari hayatın canlanmasına hem de bölgenin uluslararası transit ticaretinin bir geçiş bölgesi haline gelmesine katkı sağlamıştır. Aynı zamanda ekonomik yapısı değişmiş, tarımsal bir anlayıştan ticari bir şehir anlayışına dönüşmesini sağlamıştır.

Bu durum Anadolu şehir kültürünün yapısının değişmesine neden olacaktır. Önceleri içe kapanık, dış dünya ile ilişkileri sınırlı bir konumda iken, ticari etkinliklerin artması ve yön değiştirmesiyle dışa açılım gerçekleşmiştir. Farklı etnik gruplara ait tüccarların Anadolu'ya gelip, ticaret yapması şehirleri kozmopolit bir yapıya dönüşmesini sağlamıştır.

Anadolu şehir kültürünün değişmesine olumlu etki sağlayan diğer bir unsur da Moğollar olmuştur. Orta Asya'da ve İran coğrafyasında Moğollar önünden kaçarak memleketlerini terk etmek zorunda kalan göçebe ve yerleşik hayata geçmiş kitleleri yanında pek çok âlim, şair, mutasavvıf, zanaatkâr Anadolu'ya sığınmak zorunda kalmışlardır. Bu yeni unsurlar hiç kuşkusuz Anadolu coğrafyasında eski Türk örf, adet ve anelerin de yanlarına getirmişlerdir. Böylece hem Anadolu şehirlerinin kültür alanını genişletmişler hem de şehir hayatını var olanın üstünde geliştirmişlerdir.

Özellikle Türkmen unsurların yerleşik hayata geçişi hızlandırmış, göçebe soydaşlarına bu hususta yol gösterici olarak büyük rol oynamışlardır. Bütün İslam âleminde derin izler bırakan Mevlana Celaleddin Rumi, Yunus Emre gibi mutasavvıflar bu yüzyılda ortaya çıkmış ve etraflarını kültürel yönden etkilemişlerdir (Özbek, 2001:42).

Böylece Türkiye Selçuklu şehirleri, XIII. Yüzyılda zenginleşen nüfus artışı ile kültürel birikimlerin arttığı, kültürel ilişkilerin sıklaştığı, şehir toplumsal yapısının olduğu kent yerleşimleri haline gelmiştir. Her türlü inançtan insanların kendine uygun yaşama biçimini bulabildiği yerler haline gelmiştir (Demir, 2005:139).

Selçuklu hükümdarları da Anadolu'da imar faaliyetlerine başlamışlar ve fiziki yapısını değiştirmeye çalışmışlardır. Selçuklu tarihi ile ilgilenenler, imar faaliyetlerinin Sultan Mesut zamanında başladığı vurgulamaktadırlar. II. Kılıç Arslan zamanında bu faaliyetler artmış, camiiler, medrese, şifahane, darülhuffaz gibi yapılar kentleri süslemeye başlamıştır (Doğru, 1995:30-33). I.Alaeddin Keykubat döneminde, Selçuklu ticaretin zenginleşmesinin etkisiyle imar faaliyetleri hızlanmıştır. Bu dönemde Selçuklu şehirleri, sosyal mekânları ile Türk-İslam şehri kimliğini kazanmıştır (Togan, 1981:205).

Türkiye Selçuklularında toplumsal ihtiyaçların karşılanması için dini, eğitim, sağlık, ticari alanda faaliyet gösteren kurumlar kurulmuştur. Anadolu Türk şehirleşmesinde yeni kurulan kurumların oluşmasında vakıflar çok önemli yer tutmaktadır.

Bir malın şahsın mülkiyetinden çıkarılarak belirli şartlarla hayri, dini ve sosyal ve insani bir amaca sürekli olarak tahsil edilmesi işlevi ile kurulan vakıflar sayesinde, Anadolu'nun her tarafına camiiler, mescitler, medreseler, kütüphaneler, dergâhlar, darüşşifalar, kervansaraylar, çeşmeler, yollar yaptırılmıştır (Cansel, 1988:321).

Dini, hukuki ve içtimai bir müessese olan vakıf, Anadolu şehirlerinin sosyal, iktisadi ve kültürel hayatında önemli rol oynadığı görülmektedir. Bu vakıf hizmetleri sayesinde XIII. yüzyılda Türkiye Selçuklu şehirlerinde toplumsal yapının kültürel ihtiyaçlarını da karşılamaya başlamıştır. Şehirlerde bir kültür ortamı oluşturmuştur. Şehirlerdeki kültür ortamında şehir toplumuna yönelik mesajlar veren tarikatlar kuruldu ve gelişmiştir.

Vakıfların dini yönden hizmet vermeleri yanında sosyal içerikli bir çok hizmetlerin yürütülmesine de önem vermiştir. Vakfiye ve benzeri belgeleri incelediğimizde:

- Eğitim ve Öğretim hizmetleri
- Kültür hizmetleri
- Sağlık hizmetleri
- Hayri ve sosyal yardım hizmetleri
- Güvenlik hizmetleri
- Ulaşım hizmetleri
- Temizlik hizmetleri
- Şehircilik hizmetleri
- Ekonomik hizmetleri

gibi birçok hizmetlerin vakıf yolu ile yapıldığını görmekteyiz (Kürkçüoğlu, 2007:164).

Selçuklu şehirlerinde vakıflar tüm bu hizmetleri ücretsiz olarak karşılamıştır. Şehirlerde vakıf kurumlarının artması, şehir mekânındaki fiziki, sosyal ve ekonomik genişleme ile

şehirlerde çalışan ve barınan insan sayısını da arttırmıştır. Yine darruraha, hankah, zaviye gibi fakir, miskin, yetim ve misafirlerin ücretsiz barınabilecekleri ve yeme içme gibi ihtiyaçlarının karşılandığı şehir barınma evleri, sadece sosyal dayanışmayı arttırmış, yüksek düzeyde Türk şehir kültürünün oluşmasına katkı sağlamıştır (Demir, 2003:71).

1.1. Şehirleşme ve Yerleşim

Türkler Anadolu'ya geldiklerinde bu yeni coğrafyada kendilerinden önceki uygarlıklar tarafından kurulmuş pek çok kent ile karşılaşmışlardır. Bizans Dönemi'ne ait bu kentlerin pek çoğu bu dönemde ya terk edilmiş ya da önemsiz birer kale konumundaydı (Eravşar, 2002:335).

Aynı zamanda, kesin çizgilerle ayrılmış olmamakla beraber araştırmacılar Bizans kentlerini iki model içinde toplamışlardır. Bunlar; Çok Parçalı Kent modeli ve Kale Kent modelidir. Kale Kent modeli kentlerin en belirgin özelliği yerleşme alanının önemli bir bölümünün sur içinde olmasıdır. Asker ve yönetim birimi iç kalede yer alıyordu. Sur içinde bir binada örgütlüydü (Doğru, 1995:20).

Erzurum şehri de Bizans dönemine ait şehirlerden biri konumundaydı. Erzurum şehri, bugünkü Ilica yakınlarında Karaz'da bir Arzen ya da Arze kentinin yakınlarında kurulan Theodosiopolis'in sakinlerinden bir kesiminin taşınmasıyla kurulmuştur. Muhtemelen II.Theodosius (408-450) tarafından yaptırılmıştır.¹ Sursuz bir kent olan Arzen'e taşınmasının nedeni ticaretin Theodosiopolis'te engellendiği savıyla açıklanmaktadır. Ticari işlevlerin, stratejik önemi ve berkitilmişliğinden ötürü, sürekli askeri etkinliklerle kuşatmalara sahne olan Theodosiopolis'ten bir açık kente taşınmasını gerektirmiştir. Bu sayede Arzenliler savaşın yıkıcı etkilerinden bir ölçüde de olsa uzak kalmayı amaçlamışlardır (Tanyeli, 1987:71).

¹ Doğu Roma İmparatorluğu'nun önemli bir serhat şehri olarak inşa edilen Theodosiopolis kısa zamanda modern bir kale şehri görünümünü kazandırılmıştır. Movses Khorenatsi, şehrin kuruluşu hakkında şu bilgileri bize vermektedir: II.Theodosius, şehrin etrafını derin bir hendek ile çevirdi. Temellerini çok derinden başlattığı surların üzerine yüksek ve korkunç kuleler inşa ettirdi. Bu kalenin ilerisine dağa doğru uzanan içi oyuk bölgelerin ve geçitlerinde bulunduğu gemi başına benzeyen kuleler yaptırırken, doğu ve batı yönündeki surların üzerine dairesel kuleler inşa ettirdi. Şehrin merkezinde bir yere çok sayıda hazne yaptırdı. Birçok bölgeye yer üstü kanallarıyla su getirdi. Şehre çok sayıda cephaneye getirterek bir garnizon kurmuştur (Kürkcüoğlu, 2007:38).

Ne var ki, Tuğrul Bey zamanında, İbrahim Yınal, 1048 yılında, ordusu ve büyük bir Türkmen kitlesi ile Bizanslılara karşı harekete geçince surları mevcut olmayan Erzen içinde şiddetli savaşlar yapılmış; halkı yakınında bulunan Theodosiopolis'e sığınınca bu şehir tamamıyla harap olmuş ve terk edilmişti (Turan, 2009:45).

Böylelikle, muhtemelen biri garnizonu, diğeri de ticari işlevleri barındıran iki kentten biri silinerek geriye Theodosiopolis kalmıştır. Bu bölge zaman içerisinde Türklerin eline geçmiş, Erzen-i Rum ve sonra Erzurum diye anılacak olan kentin temelleri atılmış olacaktır (Tanyeli, 1987:71).

Türklerce 1080 yılında fethedilen Theodosiopolis kale-kentinin bugün ancak çizgisi belirlenebilen surlarının Bizans yapısı olduğu anlaşılmaktadır. Ve bu surlar Bizans döneminde iyi korunmuş, şehrin etrafında bulunuyordu (Doğru, 1995:26).

Bu surlar üç kısma ayrılmıştır. Birinci surla olacak hücumu ilk hamlede durdurmak için sur duvarları derin hendeklerle çevrilmiştir. Ardından ikinci ve üçüncü surlar mevcutmuş. Üçüncü sur, ikinci sur duvarlarının otuz metre içerisinde şehri çevirir. İç kale bu surların ortasında yükselen tepe üzerine kurulmuştur. Kale dört köşelidir. Bu kalenin duvarları yüksektir. İkinci surla duvarları kuzey ve güney taraflarından İç kale duvarına bitişiktir. İkinci ve üçüncü surların üzerine lüzumunda konulan ve kaldırılan köprüler varmış, surlar şehri düz bir daire şeklinde çevirmemiş bir takım üstüvani ve kah köşeli kuleler bulunmaktadır (Beygu, 1936:20-23).²

Surlar 19. yy'a kadar ayakta durduğuna göre, Türk çağında fazlaca onarım gördükleri kesindir. Önce Saltuklular ardından Konya Selçuklularına bağlı olarak varlığına devam eden Erzurum Selçukluları, Osmanlılar surların onarılmasında büyük emek verdikleri tarihi kaynaklarca ortaya konulmaktadır.

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Alp Arslan komutanlarına Anadolu'nun fethine devam etmeleri emri vermesi üzerine, Sultanın emirlerinden biri olan Saltuk Bey, Erzurum ve çevresini zapt ederek, Saltuklular Beyliğini kurmuştur (Kürkçüoğlu, 2007:78). İşte bu Saltuklular Bizanslılardan kalma kale ve surlara yenilerini ekleyerek geliştirmişlerdir. Mesela Abdurrahman Şerif Beygu, İç kalenin güneye bakan duvarlarının bir kısmı ile

² Ekler kısmında şehrin yerleşim planını gösteren haritalar bulunmaktadır (Bkz. Ekler 1-2)

batı, kuzey ve doğu tarafları Saltuklular zamanında yapıldığını belirtmektedir (Beygu, 1936:29).

Aynı zamanda Türkler genellikle yerleşmeye başladıkları yerde ilk icraat olarak dini görevlerini yerine getirmek için ibadethane yani camii yaparlardı. Yanlarına da ilk mahallesini kurarlardı. Bu da ekseriyetle İç kale'de olurdu. Erzurum'a gelen Türkler de bu geleneksel anlayışa paralel olarak diğer Anadolu şehirlerinde de aynı adla anılan Ulu Camiyi inşa ettikleri görülmektedir. Caminin tam olarak yapılış tarihi belli olmasa da XII. Yüzyılda Saltuklular tarafından yapıldığı muhakkaktır. Bundan da şu anlıyoruz ki yerleşme ve Türkleşme olayının da Erzurum'da normale uygun bir şekilde seyir etmiştir.

Hiç kuşkusuz Saltuklular, Erzurum bölgesinin hem Türkleşmesinde hem de ekonomik ve sosyal açıdan gelişmesine büyük katkı sağlamışlardır. Bu sebeple Erzurum'un şehirleşmesinin de bu beylik döneminden itibaren başladığı söylenebilir.

Erzurum'da Türk yerleşimine dair ipuçları bulmaya çalışırsak bu Türkleşme olayının seyrini ilk yapılan yapıdan anlayabiliriz. Faruk Sümer, Erzurum'da kitabesi en eski tarihi yapı olarak iki kitabe olduğunu söylemiştir. Bunlarda biri Erzurum'da Tepsi Minare ve üzerindeki kitabe, diğeri ise Erzurum'un doğusundaki Pasin Ovası'nda, Aşağı Micingird Köyü'nde bulunmaktadır (Sümer, 1998:15).

İçkalede Tepsi Minare adlı kulenin 12. yüzyılda Saltukoğulları'ndan İnanç Biygu Alp Tuğrul tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Tanyeli, 1987:72). Kitabesinde “İkbal (Devlet ve Saadet), dinin ışığı, İslamın Kutbu, devletin yardımcısı, milletin zahiri, arkası (meliklerin) ve emirlerin güneşi Eb-il Kasım oğlu Eb-il Muzaffer Gazi İnanç Biygu Alp Tuğrul Bey” adı ve bazı ünvanlar verilmektedir. Burada adı geçen “İnanç, Biygu, Alp, Tuğrul” gibi ünvanlar eski Türk ünvanlarıdır. Tepsi Minare'nin kitabesine göre eserin Ebu'l-Muzaffer Melikşah'ın hüküm sürdüğü 1189-1197 yılları arasında yapıldığını belgelemektedir (Kürkçüoğlu, 2007:169).

Saltuk Oğullarından günümüze kadar gelen diğeri bir kitabe de Micingird Köyü'nde bir evin temelinde yapı malzemesi olarak kullanılan 56 X 118 santim ebadındaki taştır. Kitabe oyma halindedir. Bazı kelimeler kalmıştır. Burada “ burc” kelimesi açıkça

okunduğundan kitabe Micingird Kalesine aittir. Kitabeye göre Eb-ül-Kasım oğlu Ali Salduk oğlu Mehmet oğlu Ebü-Mansur Basat H. 638 yılı muharreminin onunda başlattığı Micingird kalesini tamamlamıştır. Kendisi de Rum, Ermeni, Diyarbekir ve Rabia'nın melikidir (Konyalı, 1960:26-27).

Şehir dokularında dış surların bir unsuru olarak kale kapıları önemli bir yere sahiptir. Kapılar, çevre illerden şehre ulaşan yolları, kale ile bağlayarak, şehir içerisinde dolaşan ana arterlerin oluşmasını sağlamaktır. Genellikle sur kapıları önünde toplanan yollar iç kesimlerde daralmaktadır. Kapılar şehre giriş ve çıkışları kontrol altında tutmaktadır (Eravşar, 2002:337). Erzurum surlarından da dört kapı açılmaktadır. Birinci kapı Tebriz Kapı, İkinci kapı Gürcü Kapı olup, Çifte Minarelerin doğuya bakan duvarının köşesi karşısında yer alır. Üçüncü kapı Erzincan Kapısı, dördüncüsü ise Yeni (Kan) kapıdır (Beygu, 1936:21).

Selçuklular ve İlhanlılar zamanında, Erzurum çok büyümüş, ticaret merkezi oluşu yüzünden buraya halk çok fazla toplanmaya başlamıştır. Şehir XIII. Yüzyılda batıdan doğuya doğru genişlemeye başlamıştır. Erzurum şehri üç kat sur ile çevrilmiş olduğundan, dört kapıdan başka surların içine girilemezdi. Bu kapılar, kalın demir levhaların, kalas gibi tahtalara çivilenmiş, büyük değirmen taşları gibi sert taşların ortasındaki deliğe, kapıların süvarileri, mil gibi geçirilerek, bu ağır kapılar açılıp kapanırdı (Beygu, 1936:164).

Erzurum'un kentsel topografya konusunda surlar dışında fazla bir şey bilinmediği için, bu sur kapılarının adlarını da ancak tam olarak İlk Osmanlı Tahrir defterlerinden öğrenebiliyoruz. XIII. yüzyılda kapıların aynı adları taşıdığı düşünülebilirse de 17. yüzyılda şehri ziyaret eden Evliya Çelebi döneminde bu kapılarından ikisinin adlarının değiştiğini görmekteyiz (Tanyeli, 1987:73) .

Anadolu şehirlerinde Türklerin gelişi ile beraber bir gelişme olduğu yabancı araştırmacılar tarafından da desteklenmektedir. Buna göre XII. yüzyılda çok yaygın olan bu yapılanma ve genişlemenin asıl periyodu XIII. yüzyılda oluştu. Bu dönemde maalesef kayıtlar korunamadı, ancak bunun yanında cami, medrese ve kervansaray gibi mimari eserlerin birçoğu korundu (Vryonis, 1971:221).

Şehrin yerli ahalisi, zenginleri iç kalede oturlardı. Şehrin en eski binaları da dolayısıyla burada bulunmaktaydı. XII. ve XIII. yüzyılda buralarda güzel işlemeli Selçuk hamamları, yer yer yükselen sincabi renkte, kümbetlerin mahruti tepeleri, çinilerle süslü medrese ve mescitlerin cepheleri, minareleri. Mermer, çini, tuğlalarla yapılmış gönül alıcı emirlerin sarayları. İşlemeleri zarif çeşmeler, köprüler şehrin gelişmişliğini göstermekteydi (Beygu, 1936:164).

Diğer Anadolu şehirlerinde olduğu gibi Erzurum'daki şehirleşme olayı da yavaş biçimde gerçekleşmiştir. Hatta Erzurum'un fiziksel değişimi, Sivas ve Konya, Kayseri gibi yerleşmelerle kıyaslandığında oldukça önemsiz kalmıştır. Fakat, XIV. yüzyılın başına dek süren hızlı bir büyümenin varlığı yadsınamaz olmuştur. Bu büyüme sayesinde Erzurum bir açık kent haline gelebilmiştir (Tanyeli, 1987:73).

Bu büyümeyi sağlayan en önemli etken Sinop ile Antalya'yı birleştiren çizginin doğusunda kalan bölgelerin, XIII. Yüzyılda Selçuklu Türkiye'sinin en gelişmiş kesimini oluşturmasıdır. Çünkü bu kesimin düzenli bir ulaşım şebekesine sahip olması, o yılların yaşamsal önem taşıyan uluslararası ticaretin ana arterini içinde taşıyor olmasıydı. XIII. Yüzyılın en önemli kentleri onun üzerinde konumlanmıştır. Ayas (bugünkü Yumurtalık) adını taşıyan limandan başlayan arter, Gülek Boğaz'ını geçip Kayseri, Sivas, Erzurum üzerinden Tebriz'e ulaşmaktaydı (Tanyeli, 1987:35).

Bundan da anlıyoruz ki Erzurum, sadece bir askeri üs olmasının yanında aynı zamanda önemli bir ticaret yolunun üzerinde bulunması sayesinde Selçuklular döneminde gelişerek önemli bir kent konumuna gelmiştir. Her ne kadar İlhanlılar döneminde hem şehrin yağmalanması hem de ağır vergiler ile belli bir süre şehir zor durumda kalmışsa da buna karşılık kalkınması açısından da önemli hizmet vermişlerdir.

1.1.1.Nüfus

XI. Yüzyılda nüfus olarak Anadolu'nun genel bir görünümüne bakacak olursak; Türkler Anadolu'ya geldiği zaman Bizans kentlerinin o eski ihtişamından eser kalmadığı görülmektedir. Hatta kentlerin nüfus oranı bile çok azalmış, var olan yerleşim birimleri de küçük birimler haline geldiği görülmektedir. Türkler Orta ve Doğu Anadolu'daki kentleri hemen hemen boş bulmuşlardır. Kentlerde bu dönemlere tarihlenen anıtsal yapıların bulunmaması da bu durumun açık göstergesidir (Doğru, 1995:19-20-27).

Erzurum'un nüfus yapısına bakacak olursak, İbrahim Hakkı Konyalı'nın çeşitli tarihçilere dayanarak bize verdiği bilgiler neticesinde şehrin XI. yüzyılda çok zengin bir ticaret merkezi, Suriyeli ve Ermeni bezirgânların şehirde ticaret yerleri ve ikametgâhlarının olduğunu söyler. Nüfus olarak da çok kalabalık olduğunu, hatta şehir Türkler tarafından zapt edilirken nüfusunun yüz elli binden fazlasının öldürüldüğü ve telef olduğunu belirtmektedir (Konyalı, 1960:21).

Vryonis'te bunu destekler nitelikte bazı bilgiler vermektedir. Türkler, Erzurum'a gelmeden önce birçok şehirde olduğu gibi Erzurum'un da bir ticaret merkezi olduğunu, Şehrin etrafını saran duvarların olmadığını ve şehrin geniş bir alan yayıldığını söyler. Yalnız, Türkler buraya gelince şehri harap ettiklerini, şehrin etrafını duvarlarla çevirerek kapalı bir konuma getirdiğini ifade eder (Vryonis, 1971:168).

Bu bilgilere göre XI. Yüzyıldaki Anadolu kentlerinin nüfus ve ekonomik özelliklerinin tam tersine Erzurum'un çok nüfuslu ve ekonomik açıdan gelişmiş bir konumunda olduğu görülmektedir.

Yalnız, Tanyeli Türklerin 1049 yılında Erzurum'da yüz kırk bin kişi öldürdükleri ve şehrin yüz elli bin kişilik bir nüfus barındığı bilgisini mantıklı bulmamaktadır. Çünkü söz konusu dönemde hızla geliştiği bilinen Londra, Paris, Venedik gibi Avrupa şehirleri için bile düşünülmeyen bir nüfus büyüklüğünü, hakkında bilinenler neredeyse sıfır mertebesinde olan Erzurum için öne sürmek en azından inandırıcı olmayacaktır (Tanyeli, 1987:18).

Bundan da anlıyoruz ki Erzurum ve diğer Anadolu şehirlerinin hem nüfus hem de ekonomik olarak canlanmasını sağlayan güç Türklerin Anadolu'ya gelmesiyle başlayacaktır. Çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi çeşitli sebeplerden dolayı Bizans kentleri nüfus olarak seyrek, ekonomik olarak da bir çöküş yaşamaktaydı. Tarihi kaynaklar Türklerin özellikle Doğu Anadolu bölgesine geldiği sırada her hangi bir gelişmenin olmadığını göstermektedir.

Türkler Anadolu'ya önceleri bir askeri güç olarak girmişlerdir. Fakat bu ülkeyi benimsedikten sonradır ki, asıl insan kaynağının bulunduğu doğudan devamlı olarak yeni küteller geldi. Bunlar bütün varlıkları, yani sürü ve eşyaları ile geldiklerinden Mezopotamya üzerinden değil, daha kuzeydeki dağlık-yaylalık yoldan Anadolu'ya

ulaşmışlardır. Bu da yeni bir özelliği perçinledi. Doğu Anadolu'nun yaylalarında iskanını geliştirdi (Baykara, 2004:64).

Anadolu'nun canlanması, Doğu Anadolu ile bağlantılı ve buradan da Asya'nın öteki yerleri ile ticaret yollarının katkısı söz konusudur. Buna paralel olarak Anadolu'ya gelen insan unsuru da, daha çok İran üzerinden gelmektedir. İran yolu da, Doğu Anadolu'dan, özellikle Erzurum üzerinden geçmektedir (Baykara, 2004:65).

Anadolu'ya yönelik Türk göçlerinin iskân bölgelerinden biri de Erzurum ve çevresi olmuştur. Anadolu'ya göç eden Oğuz boylarından Kınık Boyu şüphesiz bu coğrafyanın Türkleşmesinde önemli bir görev üstlenmiştir (Kürkçüoğlu, 2007:75). Erzurum'da XI. yüzyılda kurulacak ilk Türk Beyliklerinden olan Saltuklular hem bölgede Türk nüfusunun artmasına hem de Erzurum'u imar yönünden güçlenmesine katkı sağlayacaktır. Aynı zamanda Türkmen göçlerinin Anadolu'ya taşınmasında önemli rol oynayacaklardır.

XIII. yüzyılda Moğol istilası sonucunda Anadolu'ya Türkistan ve İran'dan kalabalık Türkmen toplulukları gelmiştir (Demir, 2002:327). Doğu Anadolu'ya gelenler arasında Kayılar da bulunmaktaydı. Kayılardan bir bölümü Erzurum civarına, Pasin ovasındaki Sürmeli çukuruna gelmiştir. Ertuğrul ile kardeşi Dünder'in emrindeki dört yüz çadır halkı bir müddet Sürmeli Çukurda kaldıktan sonra, Batı'ya doğru hareket etmişlerdir (Kürkçüoğlu, 2007:95).

Moğolların Türk dünyasını işgal etmeleriyle XIII. yüzyılda Anadolu'ya Oğuzlardan başka Türk toplulukları da yerleşmeye başladı. Bunlar arasında Celaleddin Harzemşahla birlikte Anadolu'ya gelip Selçuklu Devleti'nin izni ile Doğu ve Orta Anadolu'ya yerleşen Harezmi Türk boylarıdır (Demir, 2002:327). I.Alaeddin Keykubad Harezmlilerin hem savaşçı özelliklerinden yararlanmak hem de değişik rakipleri ile iş birliğini önlemek amacıyla kendileriyle iş birliği yaparak Erzurum ve çevresinde yerleşmelerini sağlamıştır (Gürbüz, 2004: 87).

1241 yılında Erzurum Moğollar tarafından istilaya uğramış ve bunun sonucunda büyük bir sağma ve katliamlara sahne olmuştur. Sadece şehrin dışındaki banyolarda yıkanan iki bin kadın Baycu Noyan'ın emri ile öldürülmüştür. Buna benzer bir başka olay ise Memluk Sultan'ı Baybars'ın Anadolu'ya gelmesinin ardından intikam almak için

Anadolu'ya giren Moğol hükümdarının emri ile Kayseri'den Erzurum'a kadar olan bölgede iki yüz bin kişinin öldürülmesi hiç kuşkusuz Erzurum'un nüfusunun abartılı bir şekilde yansımaya neden olacaktır.

Çünkü XII. ve XIII. yüzyıllarda Erzurum şehrinin nüfusu hakkında elimizde net bilgiler bulunmamaktadır. Erzurum'un Türkiye Selçukluları dönemindeki nüfus durumu hakkında somut bilgilere ancak Osmanlı'nın bölgedeki ilk döneminde rastlıyoruz. Osmanlı tarih belgeleri, Selçuklu Erzurum'undaki nüfus hakkında bazı tahminler yapmamızı sağlıyor.

Buradan hareketle 1540 ile 1555 yılları arasında Erzurum'un nüfusu yaklaşık 2000 ile 3000 civarındaydı (Pamuk, 2006:120). 1540'tan 1591³ yılına kadar ise Erzurum'un nüfusu yaklaşık on kat artmıştır (Jennings, 1979:49). Bundan da anlıyoruz ki Selçuklular döneminde artan nüfusun Moğollar döneminden itibaren başlayan duraklama Osmanlılara kadar devam etmiş, ancak bu dönemde sonra artmaya başlamıştır. Bunun sonucunda Erzurum'un nüfusunun Selçuklular döneminde de yaklaşık olarak bu civarlarda olması muhtemeldir.

1.1.2.Mahalleler

Anadolu Selçuklu şehirleri için mahallenin mekân içindeki tarihsel gelişiminin belirlenmesi, yeterli bilgi kaynaklarının olmaması nedeniyle oldukça zordur. Selçuklu şehirlerinde mahallelerin bulunduğunu, dönemin vakıf kayıtları bize bildirirse de, mahallelerin niteliği, sınırları, hane sayıları ve kent içerisindeki konumu gibi bilgileri bize vermezler. Anadolu şehirlerinin XVI. yüzyıldan itibaren düzenli tahrirlerin tutulmaya başlanmasıyla birlikte, bu tarihten sonra sağlıklı bilgiler edinilmiştir (Eravşar, 2002:337). Bu süreci biz Erzurum'da da görmekteyiz. Net olarak Selçuklular döneminde Erzurum mahalleleri ve özellikler hakkında çok fazla bir bilgiye sahip

³ 1591 yılındaki 4. Kayıta şehrin 20 mahallesinin olduğu ve bunların ve bunların artık boş olmadığı yazılıydı. 548 aileden oluşan 2000 nüfus var. Bu nüfus az olmakla beraber yarım yy öncesinden yaklaşık 20 kat fazladır. Bunların %66'sı Hristiyan Ermeniler ve %44'ü Müslümanlardan oluşmaktadır. Mahallelerin 8 tanesi Müslüman, 8 tanesi ermeni ve 4 tanesi karışıktı. En sonuncusu en büyük olanıdır ve toplam nüfusun %55 ini temsil ediyor. Bu da şunu gösteriyor; dinden çok çevresel etkilerle beraber yaşamayı amaç edindiler. Ticaretin gelişmesinden sonra 3 mahalle Ermeni nüfusu ile yoğunlaştı (Kouymjian, 2003:127).

olmadığımız, ancak Osmanlı'nın ilk dönemlerinde tutulan tahrir defterleri ile ilk bilgilere ulaşmaktayız.

Selçuklular döneminde mahallelerin ortak noktası camii veya mescid olarak görülmektedir. Bu tür dini yapılar, gelecekte ekonomik olarak bunları besleyecek vakıf ve akarları ile birlikte yapılıyordu. Kervansaray, çarşı, han, Pazar geliri vakıf gelirine dâhil oluyordu (Doğru, 1995:50).

Genellikle halk, yaşadığı yeri ifade etmek ihtiyacından dolayı mahallelere isim vermiştir. Şehirde hizmetleri görülen devlet ve idari adamlarının isimleri; devrin bilginleri ve şeyhlerine ait isimler, herhangi bir zanaat kolundan kaynaklanan isimler (Pamuk, 2006:107).

Özellikle Anadolu'ya göçebe olarak gelen Türkmen şeyhleri, Anadolu yolları üzerinde zaviyeler kurarak buradan geçen misafirlere ücretsiz barınma hizmeti veriyorlardı. Dervişlerin ölümünden sonra bu bölgelerde yoğun yerleşim faaliyetleri ortaya çıkmıştır (Demir, 1999:471). Genellikle bu yerleşim yerlerine evliya, şeyh ya da derviş isimlerinin verilmesi etkili olduğu görülmüştür.

Bu durumu Erzurum'da da görmek mümkündür. Özellikle bir şeyhin zaviyesi etrafında meydana gelen mahallelerin çokluğu, zaviye adıyla sayılan mahallelerden anlaşılmaktadır. Osmanlılar Erzurum'u ele geçirdikleri zaman, şehrin on iki mahallesinden dokuzunun adı bu zaviyeye tekabül ettiği görülmektedir (Doğan, 1968:60).

İbrahim Hakkı Konyalı "Nefs'i Erzurum" şeklinde ifade ettiği merkez nahiyesinin, harab, metruk ve tek bir mükellef nüfusu olmayan şehrin on iki mahallesini şöyle sıralamıştır: Tebriz Kapısı Mahallesi, Erzincan Kapısı Mahallesi, Kan Kapısı Mahallesi, Etem Şeyh Mahallesi, Hasan-i Basri Zaviyesi, Zeyn oğlu Zaviyesi, Hasan Şeyh Zaviyesi, Baba Kul Zaviyesi, Kılıçoğlu Zaviyesi, Melik Saltuk Zaviyesi Mahallesi, Ahi Mahmut Zaviyesi, Haydari hane Zaviyesi (Konyalı, 1960:59).

Belirtilen bu mahallelerin dokuzunun tekke-zaviye adıyla anıldığı görülmektedir. Yalnız birçok konuda olduğu gibi mahalleler konusunda da Selçuklular döneminde Erzurum'a ait mahalleler hakkında net bir bilgiye sahip değiliz. Verilen mahallelerin kaçta kaç Selçuklulardan kalma olduğu bilinmemektedir. Kısıtlı belgeler neticesinde Melik Saltuk

Zaviyesi Mahallesi Saltuklular döneminden kalma bir mahalle olduğu bilinmektedir. 1540 tarihli kayda göre Melik Saltuk Mahallesi mevcut idi (Konukçu, 1992:29). Bugün de aynı isimle anılan mahalle; kalenin güneyinde Çifte Minareli medrese ile Palandöken caddesinin arasındaki havaliyi kapsamaktadır (Pamuk, 2006:111).

Hasan-i Basri Mahallesi ismini Hasan Basri hazretlerinden almıştır. XIII. Yüzyılda Erzurum'da yaşamış bir şahsiyet olduğu sanılmaktadır (Beygu,1936:138). Mahalle, Tebriz kapı varoşundaki en eski mahallelerdendir. Günümüzde dahi kalenin güneydoğusunda, Palandöken caddesi'nin üstündeki havaliyi kapsamaktadır (Pamuk, 2006:110).

Tebriz kapı en eski mahallerden olup, günümüzde de mevcudiyetini korumaktadır. Halk bunu kale kapısı olarak anmaktadır. Erzincan kapısı da yine en eski mahallelerden olup; günümüzde yanan sinemanın yakınında bulunmaktadır (Konyalı, 1960:92).

Gürcü kapı şehre giriş ve çıkışın sağlandığı üç büyük kapıdan birisinden ismini alan mahalle, bugün İş Bankası Merkez binası ile Kongre caddesinin başlangıç kısmını kapsayan havaliyi ihtiva etmektedir (Pamuk, 2006:110).

Bunu dışındaki mahalleler hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Muhtemelen Selçuklar ve Beylikler döneminde Erzurum'a yerleşmiş şeyhlerin kurdukları zaviyeler, zamanla yerleşim alanı olmuş ve bu isimlerle anılmaya başlamışlardır. Ancak günümüzde bu mahalleler bu isimlerle anılmamaktadır. Ayrıca bu mahallelerin dışında Selçuklular ve Beylikler döneminde muhakkak başka mahallelerin olması muhtemeldir.

1.1.3. Mahallelerin Dini ve Sosyolojik Durumu

XII. ve XIII. yüzyıllarda Erzurum'u nüfus açıdan incelemek çok zordur. Şehirde yaşayan Türkler ile yerli halk arasında nasıl bir oranın bulunduğunu tespit etmek oldukça güçtür. Selçuklular döneminde mahalli yerleşim konusunda da bilgiler yine yetersiz kalmaktadır. Çünkü bu dönemle ilgili net bilgiler günümüze ulaşmamıştır. Sadece elimizdeki mevcut kısıtlı bilgiler neticesinde bazı varsayımlarda bulunabiliriz.

Erzurum'da Türklerin yanı sıra yerleşik halde bulunan Ermeni ve Gürcülerin de varlığı bilinmektedir. Bizans Devleti döneminde VIII. yüzyıl boyunca Doğu bölgesine daha

fazla nüfus nakli yapılmıştır. Constantine V Copronymus (741-775) hükümdarlığı sırasında binlerce Ermeni daha çok Erzurum çevresinde, doğu sınırına yakın alanlara yerleştirilmiştir (Garsoian, 1997:180). Yalnız bunların nüfusunu ve mahallelere dağılım oranlarını bilmiyoruz. Bölgenin etnik yapısını anlamak için yerli halkın nüfusunu ve varlığını ortaya koyacak olan ibadethanelerine bakmak gerekir. Her ne kadar o dönemle ilgili mevcut kilise isimleri bilinmese de kiliselerin varlığını ortaya koyacak olan bilgiler bulunmaktadır.

Bizans Dönemi'nde bazı şehirlerde azınlıkların kendi kiliseleri olduğu bilinmektedir. Simbat'ın verdiği bilgiler bu tezi destekler niteliktedir. Türkler 1048 yılında Erzurum'a geldiklerinde şehirde yedi yüz kilise bulunuyordu. Ayrıca şehirde Davit adlı bir korepiskopos bulunmaktaydı (Simbat, tz.33).

Anadolu'nun Türkler tarafından fethinden sonra, bu kiliseler varlıklarını devam ettirmişlerdir. Gayr-i Müslim halk da bu kiliseler etrafında ikamet etmiş ve kendi mahallelerini oluşturmuşlardır. Şehirlerde kiliseler kadar dikkat çeken bir diğer yapı türü de manastırlardır. Manastırlar bazen şehirlerde kurulurken, bazen de şehir dışında kırsal alanda kurulup geliyordu (Eravşar, 2002:334).

Gerek Selçuklular ve gerekse İlhanlılar döneminde Hıristiyanlara ait kilise ve manastırların mevcut olduğu görülmektedir. Enver Konukçu'nun Aknerli Grigor'ya atıfta bulunarak: Tatarların Karin (Erzurum) Kağak'ın iki ay muhasara altında tutuklarını, daha sonra şehri ele geçirerek, memleketin manastırlarını ve muhteşem kiliselerini viraneye çevirdiğini belirtmişti Olcaytu Han zamanında da Erzurum'da yaşayan Hıristiyanlara karşı bir tepki olarak bazıları katledilirken kiliselerinin faaliyetleri de tatil edilmiştir (Konukçu, 1960:62-71).

XIV. yüzyıl başında Tebriz Kapısı'nın dışında büyük bir kilise bulunmaktaydı. Onun hemen yanında Kabe Mescidi adında bir yapının bulunduğu düşünülürse, burası Kazvini'nin döneminde Müslüman yerleşme alanıydı. Dolayısıyla söz konusu kilisenin Türk öncesi dönemden kaldığı söylenebilir. Ancak bu kilisenin bir manastır kilisesi olma ihtimali de yüksektir (Tanyeli, 1987:72).

Bu bilgidен hareket edecek olursak, Erzurum'da Müslüman halk ile Gayr-i Müslim halkın bazı mahallelerde beraber yaşadıkları görülmektedir. Bu görüntü doğaldır. Çünkü

diğer Anadolu şehirlerinde de buna benzer örnekler görülmektedir. Ayrıca Gayr-i Müslümlere karşı geniş bir hoşgörü olduğunu, onların geleneksel yaşam tarzlarına müdahale edilmediğini, serbestçe hareket ettiklerini de görmekteyiz.

Bu hoşgörülü ortamın en güzel örneğini bize Yakut el-Hamevi'nin (öl.1229) Mu'cemü'l-Buldan adlı eserinde vermektedir. Erzurum ile ilgili şunlardan bahseder: Ahalisi Ermeni'dir. Şehir diğerlerine nazaran daha büyük ve uludur. Bugün burada bağımsız bir sultan ikamet etmektedir. Çok hayırları vardır ve halkına adaletle ihsanını göstermektedir. Ancak fısıq, içki ve mahzurlu şeyleri irtikap eylemek bu şehirde yaygındır. Kimse bu kötü şeyleri yasaklamamakta ve bu gibi işler, aşıkâr şekilde yapılmaktadır (Yakut el-Hamevi, 1399:150).

Aynı şekilde Cahen'de bu durumu destekler bilgi vermektedir. Kendisi Erzurum gibi Erzincan'ın da nüfusun belli bir bölümünün Ermeni olduğunu ve bu iki kentte de alenen içki içilebildiğini belirtmektedir (Cahen, 2008:50).

Farklı dinlere mensup insanların bölgede bir arada yaşadığı görülmektedir. Fısk ve içkinin çok tüketilmesi ve yazarın Müslüman olduğu dikkate alındığında mahzurlu gördüğü şeylerin bu şehirde hem de alenen yapılması bölgede gayr-i Müslimlerin nüfusunu da işaret etmektedir (Alevnur, 2007:88).

Ermeni müelliflerinden Vardan, 1242 yılında Baycu Noyan'ın Erzurum'u yağmaladığı sırada şehirde Ermenilerin de bulunduğunu ve bunlar arasında önemli bazı kişileri katliamdan kurtardığını söylemektedir: Baycu Nuin, Garin (Erzurum) şehrini zapt ederek, oranın meşhur ve dindar hükümdarı olan Umeg'i ve onun akrabaları olan Hovannes Baron'un oğlu İstephanos'u, beş kardeşini, çuval içinde gizlemek suretiyle oradan dışarı çıkardı (Müverrih Vardan, 1937:228).

Erzurum'da Rum, Ermeni, Türk ve Türkmenler ile Türkleşmiş olan değişik unsurlar bir arada yaşamaya başlamıştır (Şeker, 2006:69). Bunlar arasında sosyal ve kültürel etkileşim olmuştur. Genellikle Gayr-ı Müslim unsurlar İslam dininden etkilenerek din değiştirirlerken, bunun tam tersi Hıristiyanlaşan Türkler de olmuştur. Bunun en güzel örneklerinde biride çeşitli amaçlarla yapılan evliliklerdir. Özellikle Ermeni ve Gürcü kökenli kadımlarla yapılan evlilik örneklerin Selçuklularda sıkça görülmektedir. Yalnız, Saltuklular döneminde örneğine pek rastlanmayan iki evliliğin gerçekleşmesi birçok kişi

tarafında siyasi olarak nitelendirilmesine karşılık, Türklerin ne kadar hoşgörülü olduklarını da ortaya koymaktadır.

Bu evliliklerden birincisi XIII. yüzyılda Gürcülere esir düşüp, büyük bir fidye karşılığında kurtulan V. Saltuk torunu Muzaferüddin, babasının muhalefetine rağmen ihtiraslarına kapılarak, Gürcü Kraliçesi Tamara ile evlenebilmek için Hıristiyan olmuştur. Kraliçe, önce şehzadeye sultanlara layık eğlenceler düzenlemiştir. Ondan bıkmınca da kendisini Erzurum'a gönderip, eski kocasına dönmüştür (Ceran, 1997:318).

Gürcistan kraliçesi Tamar ölünce yerine oğlu geçmiş. Yalnız kısa bir süre sonra onun ölümüyle de tahtın erkek varisi kalmadığından, Tamar'ın kızı Rusudan kraliçe olmuştur. Rusudan ile evlenip ülke yönetimini onun adına yürütecek bir aday bulamamışlardır. (Gülbüz, 2004:35-36). Bunun üzerine Erzurum meliki Muğisüddin Tuğrul Şah'ın oğlu Gıyaseddin Mesud'un yakışıklılığını duyarak onunla evlenmek isteyen Rusudan'ın bu arzusu yerine gelerek evlilik gerçekleşmiş oldu (İbn Esir, 1986:417).

Gürcüler, kraliçelerinin bir Müslüman ile evlenmelerini sakıncalı bularak engel olmak istemişlerdir Gürcülerin böyle bir tavır kazanmaları üzerine Muğisüddin Tuğrul Şah onlara gönderdiği mektupta "Oğlum Hıristiyan olacak ve o şekilde kraliçenizle evlenecektir" diye yazmıştır. Böylece Tuğrul Şah'ın oğlu Hıristiyanlığa girmiş oldu ve Gürcistan'a yerleşmişti. Yalnız Gürcü kraliçesi Gıyaseddin'in oğlu ile evlenmiş olmasına rağmen emrindeki kölelerden birisini seviyordu. Ancak kocası onun yaptığı bütün bunları bilmesine rağmen aczinden dolayı sesini çıkaramıyordu. Daha sonra kocası tekrar istenmeyen durumlarla karşılaşınca kraliçe tarafından hapse atılmıştır. Daha sonra da Alan ülkesinden başka biri ile evlilik yapmıştır (Konukçu, 1992:43-44).

Erzurum'da Ermenilerin dışında az da olsa Gürcülerin var olduğu anlaşılmaktadır. Bunu Moğolların Erzurum'u işgali esnasında Gürcü ve Ermeniler Moğollara yardım etmesinden anlıyoruz (Konukçu, 1992:61).

Bunların dışında Erzurum'da Frankların da yaşadığını biliyoruz. Franklar Haçlı seferleri sonucu Anadolu'ya yerleşen yabancılarla ticaret için gelip kalan tacirlerden oluşuyordu. Frankların bir kısmı paralı asker olarak Selçuklu ordusunda görev yapıyorlardı (Doğru, 1995:77). İşte 1242 yılında Moğol ordusunun saldırılarından şehri korumak amacıyla var olan Türk ordusunun içinde de Hıristiyan ve Frank askerleri

bulunmaktaydı. Bunların başında da İstankus adlı bir Hıristiyan komutan bulunuyordu (İbni Bibi, 2007:137).

1.1.4. Erzurum Evleri

Selçuklu dönemi vakfiyelerinde, vakfedilen mülklere dair toponomi verileri mekânsal boyutta değerlendirilirse; ahşap veya kerpiçten yapılmış olduğu anlaşılan Selçuklu dönemi konutlarının alt katlarında yaşam biçimi ya da ekonomik etkinliklere göre ahır ya da imalâthane veya ticarethaneler bulunan bir veya iki katlı yapılar olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca yerleşim dokusu içinde çok sayıda bağ, bahçe ve tarla bulunduğu ya da başka bir ifadeyle kentlerde sur içinde tarımsal üretim faaliyetlerinin sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Buradan hareketle Selçuklu dönemi kentlerindeki konut tipolojilerinin, bir ya da iki katlı ve tarımsal üretime elverişli nitelikte tek ailelik bahçeli konutlardan oluştuğu, dolayısıyla yerleşim dokusunun seyrek olduğu veya kentsel alan içinde yoğun bir yapılaşma dokusu olmadığı düşünülmektedir (Özcan, 2006:167).

Erzurum evlerinin yapısının da genellikle Anadolu Selçuklu döneminde görülen tipik Anadolu evlerinin mimari özelliklerini gösterdiği tahmin edilmektedir. Yalnız, coğrafi konumu sebebiyle Erzurum'un sert iklimi geleneksel ev mimarisini etkilemiştir. Kalın taş duvarlara sahip olan tarihi evler ahşap tavan ve toprak dam ile örtülüdür. Genellikle çift katlı planlanmışlardır; ancak fakir halkın yaşadığı tek katlı basit evlere de rastlanmaktadır (Küçük, 1995:329). İbni Battuta'da Erzurum'un şehrine geldiğinde Erzurum evlerinin güzel olduğunu, bu evlerin genellikle bahçeli olduğunu belirtmektedir (İbni Battuta, tz:216; Şeker, 2006:117).

Türk evinin planında önemli yeri olan avlu, Erzurum evlerinde kapalı olup, zemin kattaki diğer bölümlerin ortak geçiş mekânı durumundadır. Sofanın görevini de avlıya bağlı bulunan tandır evi karşılamaktadır. Tandır evi; yemek pişirmek, yemek, dinleme-yuma, depolama ve ev halkının toplandığı çok fonksiyonlu bir mekandır (Karpuz, 1976:14). Evliya Çelebi, Erzurum'un ikliminin çok sert ve soğuk olduğunu, özellikle fakir halkın evlerinin ortasında ocakları olduğunu, dört taraftan hayvanlar durur, tandırlarında yemek ve ekmek pişirirlerdi. Dolayısıyla evlerinin hamam gibi sıcak olduğunu belirtmektedir (Evliya Çelebi, 2006:180).

Ev, aşhane gibi isimlerle anılan tandirevi, sekisi, tandırbaşı, kurunu ve örtü tekniği ile kendine has bir mimari bütünlük içerisindedir. Tandirevine zemin katta açılan bir veya iki oda, hanımlara ayrılmış “haremlik” dir. Evin birinci katında daracık bir sofaya açılan bir veya iki oda bulunur. Bunlardan bir tanesi başoda “ayvan oda” selamlıktır. Erzurum evi, odalarının iç düzenleri, yüklük, gusülhane, sedir-makat gibi unsurları; haremlik-selamlık ayrımı gibi bölümleri ile Türk evinin bütün özelliklerine sahiptir (Karpuz, 1976:14).

1.2.Mimari Eserler

Erzurum'daki sanat eserlerinin üç devreye ait olduğu görülmektedir. Bunlar, Anadolu'da ilk kurulan (1080- 1202) Saltuk beyliğinden kalma eserler, ikincisi Moğollar ait eserler ve Osmanlı devrine ait eserlerdir (Sümer, 1998:43). Saltuklular'dan bize kadar gelmiş olan eserler çok fazla olmamakla beraber, Türkiye Selçukluları'na nazaran günümüze kadar geldikleri görülmektedir.

Selçuklu döneminin birinci evresini oluşturan Erzurum Selçuklu Beyliği zamanında (1202-1230) günümüze kadar pek fazla eser ulaşmamıştır. Yörenin Konya'ya bağlandığı on iki yıllık dönem içinde aynı durum söz konusudur. Her iki dönemin kısalığı yanında Erzurum'u bekleyen iç ve dış problemlerin çokluğu böyle bir sonucu doğurmuştur. Bunun yanında Moğol korumacılığın parlak çağı sayılan Pervane döneminin son yıllarında ise, sadece Erzurum'da değil, bütün Selçuklu ülkesinde en görkemli eserlerden biri sayılan Çifte Minareli Medrese inşa edilmiştir. Aynı zamanda İlhanlı döneminde Erzurum yöresindeki en geniş kapsamlı bayındırlık etkinlikleri (Gülbüz, 2004:136) yapılarak, günümüze kadar gelmiştir.

1.2.1.Erzurum Kaleleri

Erzurum ve çevresinde bulunan kaleler üzerinde ayrıntılı bir araştırma yapılmamıştır. Erzurum'da bulunan kalelerin planına bakacak olursak genellikle ya şehirlerin yanı başında kurulmuş, kısmen şehri içine alan kale tipi ya da şehri kuşatan sur duvarları ile bu şehrin içinde bulunan iç kale ve kuşatma surları biçiminde yapılmıştır. Kaleler arazinin yapısından da yararlanılarak erişilmez yüksek kaya kitleleri üzerine yapılmıştır. Erzurum Kalesi, dış surları ve iç kale biçiminde yapılmış, Micingird ve İspir Kaleleri ise bir iç kale niteliğindedir (Karpuz, 1993:163).

Kalelerde süsleme öğelerine rastlanmaz. Bazılarında silmeler ve kitabe kuşakları bulunur. Surların üst yapıları, merdiven, seyirdim yolu ve mazgal sistemi hakkında orijinal bölümler günümüze gelmemiştir. Surlar kare, dörtgen, üçgen, yarım daire planlı payandalarla desteklenmiştir. Kuleler yuvarlak, kare ve dikdörtgen planlıdır. Bunların içyapıları hakkında bilgimiz yoktur. Küçük mazgal pencerelerine sahiptirler. Kale içerisinde evlerden başka cami, mescit, sarnıç, ambar, koğuş gibi yapıların varlığı tespit edilmiştir. Ancak bu yapıların çok azını tanımak mümkün olmaktadır (Karpuz, 1993:164).

1.2.1.1.Erzurum Kalesi

Erzurum coğrafi özellikleri nedeniyle, tarihin eski çağlarından beri birçok medeniyetin yerleşim merkezi olduğunu görmekteyiz. Şehrin hem doğudan gelen önemli ticaret yollarının üzerinde bulunması hem de bir askeri merkez olması önemini arttırmış ve bölgeye egemen olan güçlerin şehrin savunmasına çok önem vermişlerdir.

Erzurum kalesinin tarihi; şehrin tarihi kadar eskidir. Bu şehre sahip ve hâkim olan milletlerin Erzurum kalesinde payları vardır. Erzurum kalesinin mimari tarzının gelişimi şöyle gerçekleşmiştir: Silah teknolojisi geliştikçe, kalenin içlerindeki nüfus arttıkça duvarların daha sağlam yapılmasına, mevcut duvarların etrafına yenilerinin çekilmesine neden olmuştur. Savaşlardan sonra kale duvarlarının yıkılan yerleri tamir edilmiş ve ya beğenilmeyen kısımlar yıkılarak yenileri ve hatta ilaveleri yapılmıştır. Erzurum kalesi bir çok el ve sahip değiştirmiştir (Konyalı, 1960:85-86).

Kalenin bu bakımdan geçirmiş olduğu evreleri şöyle sıralayabiliriz:

Kalenin 415-422 yılları arasında Doğu Roma İmparatorlarından II. Theodosius zamanında, onun komutanlarından Anatolios tarafından yaptırılmıştır. 504 yılında Kale, İranlıların eline geçmiş, ancak kanlı çarpışmalardan sonra, İmparator Anastas zamanında Bizanslılar, kaleyi ve şehri geri almışlardır. Bu savaşta önemli tahribata uğrayan kale 530 yılında Bizanslılar tarafından onarılmış ve tahkim edilmiştir. Bu tarihten sonra Bizanslılar, Müslüman Araplar ve Sasaniler arasında defalarca el değiştirmiş ve her defasında tahrip edilerek tamir edilmiştir (Çelik, 1997:67-68).

1048 yılında hasar gören kale, 1080 yılında kurulan Saltukoğulları tarafından yeniden yapılmıştır. Kale Osmanlılar zamanına kadar çeşitli sebeplerden dolayı yine harap hale

gelmiştir. 1514 yılında Osmanlı topraklarına katılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın I.-II. İran seferleri (1534-1548) sırasında Erzurum Kalesi iki kez tamir ettirilmiştir. 1827'de Erzurum'u işgal eden Ruslar, dış kalenin taşlarını sökerek "Rus Kalesi" denilen yeni bir kale yapmışlardır. 1853 Kırım Harbi öncesi Erzurum Tabyaları'nın yapımında da Erzurum kalesinin taşları kullanılmıştır. 1867-1874 yıllarında kale tekrar onartılmış, ancak I. Dünya Savaşı'nda Rusların işgaline maruz kaldığından günümüze çok az iz kalmıştır (Boran, 2002:881).

Erzurum şehri, Erzurum Ovası'nın güneydoğusunda kurulmuştur. Kale şehrin merkezinden yüksekçe bir höyük olan İç Kale ve onu çevreleyen Dış Kale'den meydana gelmektedir (Kürkçüoğlu, 2007:181).

1.2.1.2 İç Kale

Erzurum'un şimdiki halde sağlam olarak kalan İç Kalesi'nin duvarları ile şehrin ötesinde görülen sur parçalarından başka bir şey geriye kalmamıştır. Bizanslıların, Saltukluların ve Türkiye Selçuklularının yaptırdıkları kuleler ve yüksek duvarlar bütünüyle ortadan kalkmıştır. Yalnız İç Kale surunun güneye uzanan duvarlarındaki kuleler günümüze kadar gelmiştir (Beygu, 1936:19).

Günümüze kadar gelmesinde en büyük katkıyı Osmanlılar yapmışlardır. Çünkü Osmanlılar döneminde yapılan onarımlar sayesinde olmuştur. İç Kale, yaklaşık 50 x 130 m. boyutlarındadır. Ana kapısı güney tarafındadır. Buradan iç avluya girilmektedir. Bu kısımda muhafız hücreleri ve bir hamam kalıntısı bulunmaktadır. Bu bölümden tonozlu bir kapı ile iç kale alanına geçilir. İç kale surları yaklaşık 2 m. kalınlığındadır ve son yıllarda etraflıca onarılmıştır. Sur duvarlarını payandalar destekler, belirli aralıklarla yuvarlak kare ve poligon kulelere sahiptir. Surlar ve kalelerin dandanları günümüze kadar gelmemiştir (Karpuz, 1993:158).

İç Kale'nin güney duvarının camiin alt taraflarına, sağına ve soluna rastlayan kısımları yapı malzemesi ve inşa tarzı itibariyle kuleye ve mabede benzemektedir. Bu kısım duvarların Saltukluların kurucusu Ebü'l-Kasım'ın oğlu İnanç Biygu Alp Tuğrul Bey tarafından yaptırıldığında hiç şüphe yoktur (Konyalı, 1960:93).

İç Kale'de günümüze kadar gelmiş olan Saltuklulara ait bazı mimari eserler bulunmaktadır. İç kale'nin güney-batı köşesinde kaidesi muntazam kesme taşlarla ve

gövdesi tuğladan inşa edilen bir minare bulunmaktadır. Bu minareye Tepsi Minare, Kesik Kule, Saat Kulesi, Minare Kule gibi isimler verilmektedir. Giriş kapısı tuğla dekorasyona sahip olan minarenin, hem Kale Mescidi Minaresi, hem de kale içi gözcü kulesi olarak kullanılmıştır (Kürkçüoğlu, 2007:168).

1.2.1.3 Dış Kale

Selçuklu dönemi dış kalenin Çifte Minareli Medrese önündeki Tebriz kapıdan başlayıp kuzeye doğru uzanan surlarının bir bölümünün kalıntısı günümüze kadar gelebilmiştir. Bu surların kulelerinden birisi sonradan Ebu İshak Kazurini adlı bir zatın türbesi haline dönüştürülmüştür. Burada İç Kale surlarına paralel uzanan surlar Gürcü Kapıya ulaşıyordu. Buradan doğuya dönmekte Mumcu Caddesinden güneybatıya yönelerek Erzincan Kapıya varmaktaydı. Erzincan Kapıdan surlar tekrar güney doğuya dönerek Yeni Kapı üzerinden Tebriz Kapı ile birleşiyordu (Karpuz, 1993:158-159).

XVII. yüzyılın önemli seyyahlarından olan Evliya Çelebi, Erzurum'da (1640-1641) gümrük memuru olarak görev yaptığı sıralarda şehrin surları hakkında ayrıntılı bilgiler bize vermiştir. Surların o zaman içerisinde hala kullanıldığını, bu kalenin son derece sarp, sağlam ve amansız olduğunu söyler. Ayrıca İç Kale'nin de aynı sağlamlıkta olduğunu ve surlarının daha yüksek olduğunu, dış surlarının önünde hendek bulunduğunu, her iki sur duvarında 110 burç bulunduğunu, içerisinde yapılar ve tesisler bulunduğunu, izleri günümüze gelmeyen dış kalenin surlarının önünde hendekler olduğunu ifade eder (Evliya Çelebi, 2006:176-177).

XVIII. yüzyılın başlarında Erzurum'u ziyaret eden seyyah Joseph de Tournefort da Erzurum Kalesi hakkında bizlere ayrıntılı bilgiler vermektedir. Erzurum surlarının çift duvarlı olduğunu, dörtgen ya da beşgen kulelerle savunulduğunu, hendeklerin ise ne derin ne de bakımlı olmadığını söylemektedir (Tournefort, 2008:129).

Dış surların Tebriz Kapı civarındaki kalıntılardan başka hiçbir parçası günümüze kadar gelmemiştir. Gürcü Kapı'daki banka inşaatının temelinden, Mumcu'daki temel kazılarında bu surların izlerine rastlanmıştır (Karpuz, 1993:159).

1.2.1.4 Micingerd Kalesi

Son idari taksimata Sarıkamış'a bağlanan Karaorgan Bucağına bağlı Aşağı Micingerd köyündeki kalesi önemli bir Selçuklu kalesidir. Kale yüksek bir kaya kitlesi üzerine kurulmuştur. Surların ve kulelerin büyük bir kısmı yıkılmıştır. Kapı ve bazı kulelerin kalıntıları günümüze gelmemiştir. Buradaki taş işçiliği XII-XIII. yüzyıl özelliklerini yansıtır. Yaklaşık 350x20 metre boyutlarındaki kale içerisinde Türk öncesi döneme ait yapı kalıntıları, sarnıçlar bulunmaktadır. Micingerd Kalesi, Becen Kalesi olarak da isimlendirilmektedir. Bölgeye ilk Becen (Becan) adlı Saka Türklerinin bir oymağının yerleşmesi ile Becengerd ismi verilmiştir. Bu yer M.949'da Bizans yönetiminde kalmış ve 1048'de Selçuklulara geçerek daha sonra Saltuklulara verilmiştir (Kürkçüoğlu, 2007:183).

Kalenin tamamının ya da en azından bazı burçlarının Saltukoğullarından Ebu Mansur Ergin Basat tarafından yaptırıldığı sanılmaktadır. Kale burçlarından birinde bu konuda bir kitabe parçası bulunmuştur (Çelik, 1997:73).

Bu kitabe de "Harici ve isyancıların kökünü kesen, kâfirler ve müşrikler ile savaşan, mazlumları koruyan, gazilerin övücü, dinin himayecisi, Rum, Ermen, Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebi'a ülkelerinin sahibi Ebu'l Kasım oğlu Ali oğlu Salduk oğlu Ebu Mansur Argın Basat (Şah?) yardımı aziz olsun, tarafından hicretin 630 yılı rebiülahirinde yaptırılmıştır" ifadesi mevcuttur. Buna göre, kitabe Ocak 1233 yılında kale suruna yerleştirilmiş olmalıdır. Micingerdli Eyüb Efendi ailesinden Ömer Kalaycı ve torunu Ali'ye ait ev temelindedir (Konukçu, 1992:35).

1.2.1.5 Avnik (Güzelcehisar) Kalesi

Erzurum'un yaklaşık 60 km. doğusunda bulunan Çobandede bucağının Güzelhisar (eski adıyla Avnik) köyünün kuzeyinde kayalık bir tepe üzerinde yükselmektedir. Kalede bulunan sarnıçlar ve diğer bazı yapı unsurlarından, bu kalenin Urartulardan kalmış olduğu sonucu çıkartılabilir. Kale, harap halde üç dizi surla çevrilidir. İç kale çevresinde ev ve cami kalıntılarına rastlanır. İç kale içinde de ev, ambar ve sarnıç kalıntıları bulunmaktadır

Kalede Saltukoğulları ve Erzurum Selçuklularının mimari izlerine de çokça rastlanmaktadır (Çelik, 1997:73)

Buradaki surlar XII-XIII. yüzyıl Selçuklu taş işçiliğini göstermektedir. mukarnaslı mihrabın Kale Camiine ait olduğu muhakkaktır. Bu bölümde yine Selçuklu taş işçiliğinin muhtelif özelliklerine rastlanmaktadır (Kürkçüoğlu, 2007:182).

Ayrıca Kale duvarlarında ve burçlarında yapılacak itinalı bir araştırma sonucunda Haremşahların, kararkoyunluların, İlhanlıların, Timurluların ve Osmanlıların eski bir mimari ifade görmek mümkündür. İlhanlılar zamanında Avnik bir aralar Pasinlerin merkezi olmuş ve Olcaytu zamanında kale tamir ettirilmiştir. Kendisinden sonra 1316 yılında İlhanlı tahtına geçen Ebu Sait Bahadır Han babasının tamir ettirdiği Avnik kalesinde bir darphane kurdurmuş ve burada 1332 yılında gümüş para kestirmiştir. Ardından Kale, Karakoyunluların eline geçmiştir. Timurlenk zamanında kale tekrar tamir ettirilmiş ve kendisine önemli bir üs yaptırmıştır. Avnik kalesi birkaç el değiştirdikten sonra Osmanlıların eline geçmiştir (Konyalı, 1960:488-491).

Kale, harap halde üç dizi surla çevrilidir. İç kale çevresinde ev ve cami kalıntlarına rastlanır. İç kale içinde de ev, ambar ve sarnıç kalıntıları bulunmaktadır (Çelik, 1997:73).

1.2.1.6 İspir Kalesi

Çoruh Nehri'nin doğusunda ve şehrin kuzeybatısındaki tepedeki İspir iç kalesinin güney ve güneybatı tarafları sarp kayalıklardan oluşmaktadır. Doğu taraftaki merdivenlerle iç kaleye çıkılmaktadır. İspir Kalesi'nin çekirdeğini oluşturan iç kalenin hangi tarihte yapıldığı bilinmemektedir. 1071 yılından sonra ise Erzurum yöresinde egemenlik kuran Saltuklular kaleyi yeni baştan yapmışlardır. Kale bölgede Türk hâkimiyetinin kurulmasında önemli rol oynamıştır (Boran, 2002:881-882).

1.2.2. Camiler

1.2.2.1. Ulu Camii

Anadolu'da Türk – İslam iskânı başladığında, bir şehirde ilk ihtiyaç duyulacak müesseselerden biri de muhakkak ki bir ana cami, Ulu Camidir. Nitekim bütün bu camiler zamanla birçok tadilata uğramış olmakla beraber, Selçuklu çağı Anadolu'sunun başlıca şehirlerindeki Ulu Camilerin ilk kuruluşları büyük bir çoğunlukla XII. yüzyıla aittir (Arık, 1968:155).

Selçuklu Devri'nde yapılmış olan camilerin en önemli özellikleri, bütün şehir halkını içine alacak genişlikte olmalarıdır. Bu sebeple Ulu Camiiler, içlerinde birkaç bin kişinin namaz kılabilceği büyüklükte yerler olarak tanımlanırlar. Bundan da o yerleşme yerinin veya şehrin nüfusu hakkında bir fikir edinmek mümkün olabilir (Baykara, 2002:239).

Ulu Camiiler, belirli bir zamanda, şehirlerdeki Türk iskânının gelişmesiyle birlikte, kale kapısının karşısında, geniş ve sağlam yapılı olarak inşa edilmişlerdir. Camilerin kale kapısına olan mesafeleri, sur dışındaki Türk iskânının büyüklüğünü gösterebilir. Çünkü bu cami, Türklerin yerleşme sahasının hemen ortalarında inşa edilmiş olmalıdır. Bu durum Erzurum dâhil olmak üzere bütün Ulu Camilerin ortak özelliklerini göstermektedir (Baykara, 2002:239).

Erzurum Ulu Cami, Anadolu'nun en büyük camilerinden bir tanesidir. Birçok tamirden sonra günümüze kadar gelebilmiştir. Caminin mimari özelliklerine bakacak olursak; yedi neften oluşmuştur. Kare biçiminde piramidi andıran altı sıra mukarnas dolgulu tonoz, caminin orta ekseninde en gösterişli bölümünü oluşturur. Dıştan cami, çok sade bir kesme taş mimarisi gösteriyor. Üstü düz toprak damdır. Avlusuz olarak yapıldığı anlaşılıyor (Aslanapa, 2007:22-23). Caminin yapılış özelliği Kayseri'de bulunan Ulu Cami ile benzerlik göstermektedir (Kürkçüoğlu, 2007:169).

Caminin yapılış tarihi kesin olmamakla birlikte, bu konu ile ilgili çeşitli görüşler vardır. Tarihçe-i Erzurum yazarı olan Mehmet Nusret, eserin Ebu'l feth-Mehmed tarafında H.575/1179 yılında yapıldığını söylemektedir (Nusret, 2005:34-35). A.Ş.Beygu'da, caminin yapıldığı yıl Şeyh Abbas Türbesinin de yapıldığını, dolayısıyla H.575 yılında caminin yapıldığını ifade etmektedir (Beygu, 1936:101).

Buna göre camide bulunması gereken kitabe, bugün mevcut bulunmadığına göre, bu nakillerin camiye tarihlendirmede kuvvetli bir kaynak saymaları zorlaşıyor. Fakat yine de, binanın XII. yüzyıl sonuna doğru yapıldığı fikrini kuvvetlendirmektedir (Arık, 1968:155).

1.2.2.2 İspir Çarşısı (Tuğrul Şah) Camii

Erzurum Selçuklu Beyliği, zamanında bize kadar ulaşabilen bilinen tek camidir. Taş duvarla yapılan camiin üzeri ahşap olup dam şeklinde örtülmüştür. Camiinin damını

taşıyan dört ağaç sütun, hiç yontulmadan, düzeltilmeden kullanıldığı için esere farklı bir çekicilik kazandırmıştır. Mabed, kible duvarında bulunan beş pencereyle ışıklandırılmıştır (Gürbüz, 2004:137).

Camii kapısının üstünde tahrip edilmiş, Arapça yazılmış bir kitabe bulunmaktadır. Kitabeye göre mescit H. 597, M. 1200 yılından M.1225 yılına kadar Erzurum'da hükümdarlık yapan Erzurum Selçuklu hükümdarlığının kurucusu Muğisüddin Tuğrul Şah zamanında Atabey Erdemşah tarafından yaptırılmıştır. Kitabede yapıldığı tarih belli değildir (Konyalı, 1960:59).

1.2.3 Mescitler

1.2.3.1 Sultan Melik Mescidi

Saltuklular döneminden kalma bir mescittir. Tebriz Kapısı dışındadır. 1648 yılında Gürcü Mehmet Paşa, bunun yerine kendi adı ile anılan bir mescit inşa ettirmiştir (Konukçu, 1992:29).

1.2.3.2 Kale Mescit

Erzurum'un en eski yapılarında biridir. Yapılış tarihi tahminen XII. yüzyılın sonları ile XIII. yüzyılın başlarına kadar gider. Bilindiği gibi bu dönemde Erzurum'a hâkim olan güç, XII. yüzyıl sonlarında Saltuklular; XIII. yüzyıl başlarında ise Selçuklulardan Muğisüddin Tuğrul Şah'tır (Çam, 1985:121).

Mescit, İç Kale'de, güneyden yarım silindirik bir burca dayalı ve kalenin en eski yapısı olarak bilinen mescittir. Bu mescit daha önce benzeri görülmemiş bir mimaride ve kaleye hâkim bir kümbet biçiminde yapılmıştır. Küçük kare mekânda, dörtkenardan kemerlerle nihayetlenen duvarlar üzerine pandantiflerle, beş sıra mukarnaslı kubbe oturmuş, dıştan konik bir kümbet biçiminde örtülmüştür. Güney tarafında geometrik zencirek kabartmalardan bordürle çevrili mukarnas nişli derin mihrap dikkati çeker. Kale içindeki meydana açılan bir kapıdan bu mescide girilmektedir (Kürkçüoğlu, 2007:171).

Mescidin hemen yakınında, burç duvarının uzandığı yerde, Tepsi Minare diye tanınan silindirik kule yükselmektedir. Taş üzerine tuğladan kesme harflerle oldukça geniş bir kufi kitabe bulunmaktadır. Bu kitabede “Şems ük Mülük Muzaffer Gazi bin Ebu'l-

Kasım” adı okunmaktadır. Tepsi Minare’nin XII. yüzyıl ortalarından kaldığı tahmin edilmektedir. Tepsi Minare’ye, XIX. yüzyılın ilk yarısında saat konulmuştur (Aslanapa, 2007:20-21). Bu kule, hem Saltuklu iç kalesinde bir gözetleme yeri, hem de yanındaki mescidin minaresi olarak yapılmıştır. Biçim ve bezemesi açısından Orta Asya’nın büyük silindirik kule geleneğini Anadolu’da sürdürüldüğü görülmektedir (Kuban, 2008:95).

Sonuç olarak, Minare-Kule’nin yapıldığı zamanı tahmin etmek için kitabesinde yol çıkararak bulabiliriz. Tahminen 1189-1197 yıllarında yapılmıştır. Aynı zamanda mescit için ezan okunacak yer ödevi gördüğü de göz önüne bulundurulursa, minare ve mescidin beraber yapıldığı akla gelebilir. Mescidin masif ve sade görünüşü bu tahmini destekler mahiyettedir (Arık, 1968:151).

1.2.4 Kümbet-Türbe-Mezarlar

Türkiye Selçukluları devrinde yapılan mezar yapılarına türbe denilmektedir. Türbe kelimesi Arapçada üstü kubbe ile kapalı mezar anlamına gelmektedir. Bu kelime Anadolu Türkçesine kümbet olarak girmiştir. Türbe kelimesi kümbeti de içine almaktadır. Türk devletleri arasında türbe yapımının önemi İslam öncesi mezar yapıları ve ölü gömme adetleriyle ilgilidir. Hunların anıtsal mezarları olan kurganların yapısı ve içlerindeki buluntular ölüye verilen değeri açıkça gösterir. Göktürk ve Uygur dönemine ait balbal aynı düşüncenin ürünüdürler. Karahanlı, Gazneli ve özellikle Büyük Selçuklular döneminde önemli türbeler inşa edilmiştir. Bu mezar yapım geleneği Anadolu’da da sürdürülerek Türk-İslam mimarisine eşsiz yapılar kazandırılmıştır (Karpuz, 2001:67).

Kümbetler bir toplumun kültürel özelliklerini ortaya koyması açısından önemli yapılardır. Kümbetler genellikle toplumun üst tabakasını oluşturan ve devlete hizmetler vermiş devlet adamları ile din âlimlerinden önemli kişiler adına bir veya birkaç kişilik olarak yapılmıştır. Türkler, kıymet verdikleri şahısların naaşlarını kümbetlere defnetmişlerdir.

Erzurum şehrine baktığımızda kümbetler konusunda zengin bir kültüre sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Yalnız, birçok mimari eserlerde olduğu gibi kümbetler konusunda da büyük yıkım yaşamıştır. Çeşitli sebeplerden dolayı kümbetlerin birçoğu günümüze

kadar gelememiş, gelenlerden de bazılarının ne kitabesi bulunmakta ne de hangi şahsa ait olduğu belli olmamaktadır. Erzurum'da bulunan kümbetler genellikle XIII. yüzyıl ile XIV. yüzyıllar arasında inşa edilenler günümüze kadar gelmiştir.

Anadolu'da bulunan kümbetler genel olarak kare planlı, çokgen ve dairesel planlıdır. Bunların yanı sıra eyvan şeklinde ve özel tipe sahip olanlarda bulunur. Kümbetlerde içten kubbe ve planlarına uygun olarak dıştan da piramit şeklinde veya konik külahlar ile örtülüdür. Yapı esas olarak iki kattan oluşturulmuştur. Genellikle karşılıklı iki merdivenden çıkılan ve esas gövdenin içinde kalan üst kat, mescit olarak kullanılır. Bu mekânın içinde kible yönünü belirleyen bir mihrapçık bulunur. Mescide çıkan merdivenlerin arasından, küçük bir kapıdan da burdum kata yani mezarın bulunduğu bölüme inilir. Kümbetler, bir camiye, medreseye darüşşifaya bitişik veya içinde yapıldıkları gibi tek başlarına ve bağımsız da olabilirler (Sezgin, 1973:85).

Anadolu Selçuklu kümbetlerinde bulunan özellikler, Erzurum'da bulunan kümbetlerde de bulunmaktadır. Kümbet ve türbeler eski Türk geleneklerinin inanç yapısına uygun bir şekilde yapılmasına karşılık, bazı kümbetlerin bölgede hâkimiyet kurmuş ulusların mimari tarzlarından da etkilendiği görülmektedir. Bunun en güzel örneğini Üç Kümbetlerde görmekteyiz. Kümbette yılan, kartal, tavşan başı gibi hayvan rölyefleri görüldüğü gibi, Roman üslubunun geometrik özellikleri sentezlenerek bir arada görmek mümkündür.

Kümbet veya türbeler yukarıda ifade ettiğimiz gibi bütün toplum fertlerine değil, devlete hizmet vermiş önemli şahıs ve âlimlere yapılmıştır. Bunun dışında Erzurum'da geniş bir halk tabakası olduğuna göre bunların da mezarlıklar denilen mekânlara sahip olmaları gerekmektedir. Erzurum, Türklerin ilk yerleşim yerlerinin başında olduğuna göre, burada bulunan mezarlıklar Anadolu'nun en eski mezarlıkları olması gerekmektedir. Yalnız, Erzurum defalarca istila ve yağmaya uğramasından dolayı nasıl birçok mimari eserleri tahrip ya da yok olmuşsa aynı akıbet mezarlarının başına da geldiği görülmektedir. Özellikle Selçuklulardan kalma mezarların günümüze kadar gelmediği bunun en açık göstergesidir.

1.2.4.1 Üç kümbetler

Erzurum'un halen aynı adıyla anılan semtinde bulunan bu üç kümbetten en büyüğü, Anadolu'daki kümbet mimarisinin ilginç örneklerinden biridir. Emir Saltuk Kümbeti denilen bu kümbet, XII. yüzyılın sonlarında yapılmış olup, Anadolu'nun bilinen en eski kümbetlerindendir. İki ayrı renkte kesme taştan yapılmış olan kümbetin sağlam mimarisi göze çarpmaktadır. Alttan, her cephesi üçgen bir alınlıkla sonuçlanan sekizgen gövdesi, üstte silindirik tamburuyla iki katlı heybetli bir yapıdır. Bu özellikleriyle geç Roma üslubu ile benzerlik taşır. Kubbeyi andıran basık ve konik şeklinde bir kubbe ile örtülüdür. Üçgen şeklindeki alınlıklarla, yuvarlak kemerli nişler arasında yılan, tavşan başı, yarasa, öküz başının boynuzları arasında insan kafası gibi çeşitli rölyefler vardır. Bunlar, eski Türk takviminden alınma sembol veya armalardır. Yarım daire şeklindeki türbenin yeryüzünde zarif başlıklı birer sütunlu eş kemerli, pencereler vardır. Bunlardan dördü sağırdır. Diğer dört pencere binanın ışığını sağlar (Çelik, 1997:88).

Bu üç kümbetin kesin olarak kimler tarafından yaptırıldıkları ve içinde kimlerin defnedildiği konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Çünkü üzerlerinde yer alan herhangi bir kitabe günümüze kadar gelmemiştir.

1.2.4.2 Gümüşlü Kümbet

Kars kapısının hemen çıkışında, Erzurum-Hasankale yolunun solunda bulunmaktadır. Kare bir plan üzerinde on iki kenarlı bir gövdenin konik bir külahla örtülmesinden oluşan bir türbe, Karanlık Kümbet ve Üç Kümbetlerden anonim türbenin tam bir benzeridir. Eserin ne zaman yazıldığı hakkında araştırmacılar arasında bir görüş birliği bulunmamaktadır. Ancak Hakkı Önkal, "Biz, Karanlık Kümbet ve Anonim Türbe ile çok yakın benzerliğine, hatta muhtemelen aynı ustanın elinden çıkmış olabileceği ihtimaline dayanarak Gümüşlü Kümbet'in de onlarla aşağı yukarı aynı yıllarda inşa edilmiş olabileceğini kabul ediyoruz" demektedir. Karanlık Kümbet'in yapılış tarihi H.708/1308 olduğuna göre, genel bir ifadeyle XIV. yüzyıl başlarında inşa edilmiş denilebilir (Gürbüz, 2004:145).

1.2.4.3 Çifte Minareli Medrese Kümbeti

Çifte Minareli Medresenin güneyinde ve medreseye bitişik olarak bulunur. Çift merdivenli kapısı, medresenin bahçesine bakmaktadır. Emir Saltuk Kümbetinden sonra,

Erzurum'daki en büyük kümbettir. Kitabesi ve içinde bulunan sandukalar, 1829 yılında Ruslar tarafından sökülerek götürülmüştür. Kümbet, iki katlı silindirik bir yapı şeklindedir. Konik şekilli örtüsünün eteğini bir kuşak halinde süsler çevrelemektedir. Bazı mimari özellikleri ve çok güzel süslemeleri ile medreseden sonra yapıldığı intibasını doğurur. Kümbetin kim tarafından yaptırıldığı ve kimlerin içinde defnedildiği bilinmemektedir (Çelik, 1997:90).

1.2.4.4 Karanlık Kümbet

Dervişağa Camii karşısında olup günümüze kadar sağlam gelebilmiş olan eserlerden birisidir. İki katlı olan türbenin üst katı zaviye olup, alt katta taş merdivenlerle inilmektedir. Mermer kitabesi, Birinci Dünya Savaşı esnasında kurşunlara hedef olmuştur. Arapça kitabenin Türkçe çevirisi, şöyledir: Bu kubbenin (türbenin) yapılmasını H.708 senesinde büyük emir Tuğbey Vecihiddin'in oğlu Sadreddin Türkbey emretti (Gürbüz, 2004:144).

Kare şeklinde bir kaide üzerine oturtulmuş olan kümbetin gövdesi, desenlerle süslenmiş on iki yüzlü silindirik bir şekildedir. Kümbetin yapımında kevenk taşı kullanılmıştır. Kapısının üzerinde kufi bir yazı ile Allah ve Muhammed yazılıdır. Kümbetin dört cephesinde stalaktitli birer pencere vardır. Kümbetin üstü konik bir kubbe ile örtülüdür. Kubbenin alt kenarları kırmızı taştan bir kuşak ile çevrilidir. İçerisinde iki tane sanduka vardır (Çelik, 1997:91).

Eserin kitabesinden, Sultan Olcaytu'nun bayındırlık hamlesi başlattığı H.708/1308 yıllarında yapılmıştır. İ.H.Konyalı eserinde H.663/1264 yılında Horasan'da vali olan Hoca Vecihiddin adlı bu kişinin Moğol hükümdarı Abaka'nın veziri olduğunu belirtmekte ve H.661/1282 yılında Ahmet Teküder zamanında sağ olduğunu, Erzurum yöresindeki bir savaşta ölüp bu kümbette gömülmüş olmasının ihtimalinin yüksek olduğunu ifade etmektedir (Konyalı, 1960:411).

İlhanlılar döneminde vezirlik yapmasına bakılarak bu emirin Moğol olduğuna karar verilmesi, Moğol devlet sistemi içerisinde ve yüksek askeri kademelerde çok sayıda Türkün yer aldığını unutmaktan doğan bir sonuçtur. Oğlunun Türkbey diye anılması, babasının cinsiyetini yeterince açıklamaktadır (Gürbüz, 2004:145).

1.2.4.5 Cincime Sultan Kümbeti

Cumhuriyet Caddesi üzerinde bulunan bu kümbet, Ulu Caninin kuzey batısında yer almaktadır. XIV. yüzyıl başlarında yaptırıldığı sanılmaktadır. Kare planlı bir kaide üzerine oturtulmuş olan kümbetin silindirik gövdesi, kesme taştan yapılmış konik bir kubbe ile örtülüdür (Çelik, 1997:91).

1.2.4.6 Pasinler Ferruh Hatun Kümbeti

Pasinler ilçesinin Miyadin köyündedir. Kitabesine göre 1324 yılında Şiraztok kızı Ferruh Hatun, Ali Gazi tarafından yaptırılmıştır (Çelik, 1997:91).

1.2.4.7 Pasinler Gülperi Hatun Kümbeti

Pasinler ilçe merkezine 10 km. uzaklıkta bulunan bu kümbetin, kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığı bilinmemektedir. Ancak, XIV. yüzyılda yapılmış olduğu sanılmaktadır. Kümbet, yıkık bir haldedir (Çelik, 1997:92).

1.2.4.8 Oltu Mısri Zinnun Kümbet

Oltu ilçesinin Arslanpaşa Mahallesinde bulunan bu silindir gövdeli kümbetin XIV. yüzyılda yapılmış olduğu sanılmaktadır (Çelik, 1997:92).

1.2.4.9 I. Anonim Türbe

Erzurum'daki Hatuniye Medresesinin arkasında, Üç kümbetler diye maruf üç türbeden yüksek bir kaideye oturmasıyla diğerlerinden temayüz eden türbeye Anonim Türbe denir. Bu türbe hakkında hiçbir vesika bulunmayan ve halkça bilinen bir isim dahi olmayan bu türbenin Kayseri'de, Ahlat'ta ve Erzurum'da benzerleri bulunuyor. Erzurum'da bulunan Karanlık Kümbete benzerlik göstermesi sayesinde, bu kümbet 1308-1309 yıllarında yapıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla Anonim Türbenin bu türbe ile yakın bir tarihte inşa edildiği tahmin edilmektedir. Kesin bir tarihlemeden kaçınırsak eserin XIV. yüzyıl başlarında inşa edildiğini öne sürülebilir (Önkal, 1996:200).

Türbenin mimari özelliklerine bakacak olursak, Türbenin üstünün taş kaplaması harap olmuştur. Türbenin üstünde bir pencere, alt sırada da üç büyük pencere vardır. Güney penceresi aynı zamanda mihraptır. Türbenin cenazelik denilen bodrum katı ve dışarıya

açılan başka bir kapısı var olduğu sanılmaktadır. Kümbetin inşa tarzı Karanlık, Gümüşlü ve Yakutiye türbelerinin tarzına çok benzemektedir (Konyalı, 1960:422).

1.2.4.10 II. Anonim Türbe

Üç Kümbetler içerisinde hemen Emir Saltuk Türbesinin batısında yer alan kübik gövdeli türbe, II. Anonim Türbesi'dir. Sadece, küçük ve gösterişsiz yapısıyla fazla dikkat çekmez. Esere ait herhangi bir kitabe yoktur. Anadolu'da yakın benzerleri, Diyarbakır Sultan Şücaeddin Türbesi ve Ahlat'taki eyh Necmeddin Türbesi'dir. Diğer yandan Saltuk ailesinden birine ait olabileceğini ileri sürenler vardır. Kesin bir tarih verilmemekle birlikte türbenin XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir. Bu durumda Selçuklu beyleri ailesinden birine ait olabileceği tahmin edilmektedir (Gürbüz, 2004:147).

Anonim Türbe, On iki yüzlü ve mahrutı kubbelidir. Üstleri sade ve dört penceresi vardır. Mihrabı istelaktitlidir, iç kubbesi ise yuvarlaktır. Kubbe eteğindeki süslerin çoğu birinci türbeninkine benzer. Bu türbenin cenazelik katı yoktur (Konyalı, 1960:422).

1.2.4.11 Ali Baba Türbesi

Erzurum'un Narmanlı Mahallesiindedir. Harap bir haldedir. Yıkıntısında sekizgen planlı ve kubbeli bir türbe olduğu anlaşılmaktadır. İlhanlılar döneminden kalma olduğu ve muhtemelen XIV. yüzyılda yapıldığı sanılmaktadır (Çelik, 1997:93).

1.2.4.12 Padişah Hatun Türbesi

Çifte Minareli Medrese'nin güneyinde, ana eyvana dıştan bitişik olarak inşa edilmiştir. Burası da kare plan üzerine oturtulmuş ve gövdesi on iki kenarlıdır. Üzeri konik bir külahla örtülmüş oldukça büyük bir türbedir. Türbenin, İlhanlı Geyhatu Han'ın eşi Kirman melikesi Safvetüddünya ve'd-din Padişah Hatun tarafından yaptırıldığı ileri sürülmektedir. Padişah Hatun, Geyhatu'nun şehzadeligi sırasında onunla evlenerek Anadolu'ya gelmiş (1284-1291). Argun Han'ın ölümü üzerine kocası İlhanlı hükümdarı olunca, kendisi de Kirman tahtının sahibi olmuştur (Gürbüz, 2004:146).

Padişah Hatun Türbesi'ne, Anadolu'da benzer özellikler gösteren türbeler bulunmaktadır. Kayseri'de Döner Kümbet, Erzurum'da karanlık Kümbet, Ahlat'a Hasan Padişah, Bitlis'te Güroymak Türbeleri gibi. Padişah Hatun türbesi üslup

beraberliği gösterdiği bu türbeler gibi XIII. yüzyılın son çeyreğinde inşa edilmiş olması tahmin ediliyor. Padişah Hatun Anadolu'yu H.690/1291 yılında terk etmiştir. Türbenin ve medresenin yarım kalan tezyinatına dayanarak türbenin, Anadolu'yu terk ettiği 1291 yılından kaldığı kabul edilmektedir (Önkal, 1996:199-200).

1.2.4.13 Sultan Alaaddin Ali Türbesi

Erzurum'un Hasankale karayolunun kuzeyindeki Ezirmik köyünün yakınında bulunmaktadır. Kitabesine göre 1287 yılında yaptırılmıştır. İçinde bulunan mezar taşına Selçuklu Beylerinden Alaaddin Ali'ye ait olduğu yazılmaktadır. Türbe içinde bulunan diğer bir mezarın da 1271 yılında ölen ve Selçuklu soyundan Necmettin Bey kız Oktaya Hatun'a ait olduğu tespit edilmiştir. Türbe yıkık bir durumdadır. Sadece duvarları ayaktaadır. İçinde yedi mezar bulunmaktadır (Çelik, 1997:95).

1.2.4.14 Rabia Hatun Türbesi

Şimdiki Hasan-i Basri Mahallesindedir. İlhanlı devrinden kalma bir türbe olduğu sanılmaktadır. Kitabesi bulunmadığından kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığı bilinmemektedir. Yapımında kemer taş kullanılmıştır. 12 yüzlü olup, konik kubbesi yıkık bir durumdadır. Türbede yazısız taş bir de sanduka bulunmaktadır (Çelik, 1997:95).

1.2.4.15 Mama Hatun Türbesi

Erzurum'un doğusunda bulunan Tercan'da bulunmaktadır. Türk mimarisinin şah eserlerinden biri olarak sayılmaktadır. Türbe XII. yüzyılda kaldığı sanılmaktadır. Saltuklu melikesi Mama Hatun'un türbesi olarak bilinmektedir. Türbenin duvar kapısı süslüdür. Taşlar dantel gibi işlenmiştir. Kapının üstünde kufi ile yazılmış yazıtlar mevcuttur. Kapıdan mezarın içine girilmektedir. Burada sanduka bulunmamaktadır. Kubbesi hendesi şeklindedir. Türbeyi yapan kişinin Ahlatlı mimar Mufaddal yaptığı sanılmaktadır (Beygu, 1936:258; Turan, 2004:34; Sümer, 1998:36).

1.2.5 Medreseler

İslam dünyasında medrese kurumunun oluşum ve gelişmesinde en büyük pay kuşkusuz Büyük Selçuklu Devletine aittir. Medreselerin geniş anlamda devlet eliyle kurulması ve öğretimin mecali olması ve medresenin en küçük ayrıntılarına kadar belirlenmesi de Büyük Selçukluların eseridir. Selçuklular, kurdukları medreseleri hem bilimsel gelişmeyi sağlamak, hem bilim adamlarına maaş bağlayarak onları devletin yanında tutmaktı (Baltacı, 1976:8).

İlk Selçuk medresesi Tuğrul Bey zamanında Nişanbur'da kurulmuştu. İmparatorluğun her tarafına medrese inşaatına geçirilmesi Alparslan zamanında başlar. Vakıf, medrese kurma geleneği süratle bütün İslâm ülkelerine yayılmıştır. Selçuklu Devleti, medreseler vasıtasıyla bir yandan ilmi koruyarak yükseltiyor ve yayıyor, öte yandan da vücuda getirdiği bu büyük irfan ordusu sayesinde, Şîî Fatimîler idaresinde kurulan sünnî aleyhtarı propagandalara karşı İslâm dünyasını ve devletin bünyesini kuvvetlendiriyordu (Bildirici, 1997:2).

Nizamü'l-Mülk, "Nizamiye" adı verilen medreselerin, Bağdat, Belh, Isfehan, Merv, Musul, Basra gibi şehirlerde kurulup gelişmesinde büyük çabalar harcamıştır (Nejad, 1987:488).

Anadolu Selçuklu devletinde ilk medreselerin kuruluşu siyasî istikrarın sağlanıp kültürel etkinliklerin yürütülmeye başladığı II. Kılıç Arslan devrine rastlamaktadır. II. Kılıç Arslan biri Konya, diğeri Aksaray'da olmak üzere iki medrese yaptırırken, emirlerinden Altun Aba da, Konya'da bir medrese yaptırmıştır. Aksaray medresesinden yetişen bilginler, on dördüncü yüzyılda Suriye ve Mısır'da büyük bir itibar görürken, Anadolu kasabaları kurulan medreselerle birer kültür coğrafyası hâline getirilmeye çalışılmıştır (Özköse, 2003:250).

On üçüncü yüzyılda Konya, Kayseri, Sivas, Aksaray, Kırşehir, Amasya, Niğde, Tokat, Niksar, Ankara ve Erzurum önemli birer kültür merkezi konumundaydı (Özköse, 2003:250). Bunlardan başka diğere şehirlerde de medreseler inşa edilmiştir. Nitekim İbni Battuta'nın seyahatname'sine bakıldığı zaman, gezdiği yerlerin (kasaba, şehirler) birçoğunda medreselerden bahsetmektedir. Ayrıca bu medreselerde görev yapan müderrislerle yaptığı konuşmaları da anlatmaktadır. Örneğin İbni Battuta Antalya

şehrine geldiğinde etrafında görkemi ile etkilendiği yapıtların arasında cami ve medreseden söz etmektedir. Şeyh Şehabeddin-i Hamevi'nin medresesine giderek burada güzel sesli çocukların Fetih, Mülk ve Amme sürelerini dinlediğini söyler (İbni Battuta, tz:203-204).

Medreselerin öğretim yöntemlerine bakıldığında daha çok ezbere dayandığı söylenebilir. Dersler önceden belirli ve hazırlanmış belli bir programa göre işlenmiyordu. Her müderris kendi uzmanlık dalına veya dallarına göre bir ders program ve metodu uyguluyordu. Bunun yanı sıra devlet belirli konuların da okutulmasını isteyebiliyordu (Çelebi, 1976:209-202-289).

İlk başlarda öğretim, derslerin ezberlenmesiyle gerçekleşiyordu. Fakat daha sonraki dersler yazılı şekilde verilmeye başlandı. Kur'an hariç, öğretilenlerin hepsini öğrenciler not ediyorlardı. Çünkü özellikle Hadis gibi derslerde metnin doğru olarak belirlenmesi son derece önemliydi. Bundan başka, temel birçok eserin de kopyaları sağlanıyor ve böylece öğrenciler metni yüksek sesle okuyorlardı ve hoca da açıklamalarda bulunup metin üzerinde düzeltmeler yapıyordu (Çelebi, 1976:266).

Bütün bunların yanında öğrencilerin soru sorma, ya da cevap isteme durumları da oluyordu. Hocalar da öğrencilere soru sorabiliyorlardı. Bu da Selçuklularda soru cevap ve tartışma yöntemlerinin kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca, halka açık dersler yapılıyor, bilim adamları Sultanın huzurunda bunları tartışıyorlardı (Çelebi, 1976:268).

Türkiye Selçuklu medreselerinin giderlerini karşılamak üzere vakıflar tahsis edilmekteydi (Merçil, 2006:174). Vakıfların artması medreselerin gelişmesine olumlu katkı yapmıştır. Vakıf kayıtlarında asıl amaç medrese tesis etmek olmasa bile medrese öğrencilerine yardım etme, yemek yedirme, burs verme gibi şartlar konulmuştur (Demir, 2009:127).

Medreselerin gelir kaynakları arasında, vakıfların yanı sıra zengin kişilerin yaptıkları yardımlar ve devletin sağladığı yardımlarda vardı. Gerçekte devlet medreselere maddi ve manevi bakımdan büyük yardımlarda bulunuyordu (Köymen, 1983:412).

Selçuklu medreselerinin getirdiği en büyük yeniliklerden birisi de öğrencilerin statüsünde yapılan yenilikler idi. Bu yeni öğretim sisteminde, öğrenci aldığı bursla maddi sıkıntıdan kurtulduğu gibi, ayrıca okuduğu yerde barınma ihtiyacını da

gideriyordu. Böylece fakir fakat okumak isteyen yetenekli öğrenciler, devletin, sağladığı olanaklar ile kolayca öğrenim görebiliyordu (Köymen, 1983:402-403).

Türkiye Selçuklu medreselerinde 20-40 öğrenci öğrenim görüyordu. Bu öğrenci sayısı medreselerde burslu öğrencilere aittir. Dışarıdan gelen öğrenciler bu sayıya dâhil değildir. Burslu öğrencilerin öğrenim, barınma, kitap ve yemek giderleri medrese vakfından karşılanıyordu. Türkiye Selçuklu medreselerinde bir medrese hüccresini birden fazla öğrenci paylaşıyordu (Demir, 2009:127).

Türkiye Selçuklu medreselerinde öğrencilerin eğitim derecesi olarak müptedi-başlangıç, mülazım-orta düzey ve fukaha-ileri düzey olmak üzere üç gruba ayrıldığı görülmektedir. Her medrese bu üç grupta ders vermeyebilirdi. Mesela, Karatay Medresesi'nde ilk düzeyde eğitim verilmiyordu. Sadece orta ve ileri düzeyde eğitim veriyordu. Sivas Buruciye Medresesi'nde ise sadece ileri düzeydeki öğrencilere eğitim hizmeti veriliyordu (Demir, 2009:127).

Öğrenci medrese derslerine başladığı tarihten itibaren hangi dersten hangi eseri veya eserleri okumuşsa, okuduğu eserlerin adlarının belirtilmesiyle ders okuduğu hocasından "icazetname" adlı belge alırdı. Öğrenciler icazetnameleri ile daha yüksek müderrislerin derslerine girmeye hak kazanırlardı. Başarısız öğrenciler belli bir süre sonra medreseden çıkarılırdı. Haftanın salı ve cuma günleri hariç dersler görülür ve vakfiyenin belirttiği kadar da öğrenciler maaş alırlardı (Çay, 1984:108).

Bu öğretim müesseselerinde tedris dilinin Arapça olduğu hususunda herhangi bir ihtilaf yoktur. Büyük Selçuklular devrindeki geleneksel eğitim sistemi bu devirde de değişmemiş, medreseler başta olmak üzere diğer eğitim kurumlarında Arapça yine bilim dili olarak varlığını devam ettirmiştir. Eğitim müesseselerinde gerek okutulmak üzere gerekse bilimsel ve entelektüel alanlarda yazılmış çeşitli ilim dallarına ait eserlerin Arapça oluşu bunu göstermektedir. Nitekim bugün elimizde Arapça olarak yazılmış ve medreselerde okutulmuş bu devirlere mahsus birçok eser bulunmaktadır. Bu devirlerde Arapça yazmış ve Anadolu'nun dini ve kültürel hayatının oluşmasına ve gelişmesine katkıda bulunmuş birçok müellif vardır. Ancak bunlar arasından bazıları gerek eserleriyle gerekse kişilikleriyle öne çıkmışlardır (Yavuz, 2003:13).

Medreselerde okutulan dersler: Hadis (Peygamberin söylediği sözleri araştıran, inceleyen ve değerlendiren alandır), Fıkıh (İslam hukukudur. Dini hükümlerin yanında medeni ve cezai hükümleri, muhakeme usulleri, devlet idaresi ve teşkilatı ile savaş hukukunu da içine alan bir alandır), Kelam gibi derslerin yanında, astronomi, Riyaziye (matematik), Belagat, Tıp, Aruz, Edebiyat gibi derslerde okutulmaktaydı (Çay, 1984:109; Öngül, 2003:68; Kaya, 2008:219).

Türkiye Selçuklu medreseleri astronomi eğitiminde de önemli görev üstlenmiştir. Türkiye Selçuklularında Kırşehir Cacaoğlu Medresesi (1272)'nde astronomi eğitimi verildiği görülmektedir. Cacaoğlu Medresesi içinde bulunan bir kuyu, rasat kuyusu olarak kullanılıyordu. Burada kurulu düzeneğin zamanın hassas bir şekilde belirlenmesini sağladığı anlaşılmaktadır (Demir, 2009:129).

Medreselerde eğitim kadrosu

Müderris

Medreselerde eğitim veren bugünkü profesör hocalar konumundaydılar. Müderrisler ilmi kabiliyetlerine göre şöhret bulmuştur. Temel eğitimini tamamladıktan sonra, herhangi bir ilimde ihtisas yapmak isteyen talebeler, o bilim dalındaki tanınmış hocalara gidip onlardan ders görürler ve icazet alırlardı. İcazetnamelerde müderris esastı ve eğitim görülen medresenin adı değil okutulan derslerin tanımı ve icazeti veren müderrisin hocalarının silsilesi gösterilirdi (Ekmeleddin, 1999:233).

Muid

Arapça bir kelime olan “muid”, müderrisin derslerini tekrarlayıp izah eden müderris yardımcısı anlamına gelmektedir. Muid, müderrisin, dersten ayrılmasından sonra onun dersini talebeye tekrarlayan kişidir. Talebe bazen konuyu anlayamadığından, bazen müderrise sormaktan utandığından her şeyi tam olarak kavrayamaz. İşte bu durumda muid onlara yardımcı olur. Muidler, talebelerle aynı yerde otururlar (Kazıcı, 2006:380).

Muid, Türkiye Selçuklu medreselerinde Büyük Selçuklu sürecinin devamı niteliğinde, medrese belletmeni görevini yürütüyordu. Türkiye Selçuklu medreselerinde bir veya iki muid bulunurken Sivas Buruciye Medresesi'nde üç muid bulunuyordu (Demir,

2009:127).

Türkiye Selçuklu Medreselerinde görev kadrolarında şu görevliler bulunmaktadır:

Mütevelli

Vakıf idarecisi, müdürü durumundaydı. Genellikle medrese, han, kervansaray gibi hayır kurumlarını yaptıran kişiler kendilerini mütevelli tayin ederlerdi. Öldükten sonra tevliyet, varsa evlatlarına, yoksa akrabalarına kalırdı (Çay, 1984:107).

Türkiye Selçuklu medreselerinde mütevelli heyetinin üzerinde merkezi yönetimin temsilcisi durumundaki üstaddar, denetim görevi görüyordu. I. İzzeddin Keykavus Darüşşifası vakfı ile başlayan süreçte üstaddar, bütün vakıfların kontrolünü sürdürecektir bir yetki ile donatılmış, bu şekilde medrese vakıflarının hususi mütevellisi üzerinde de genel bir nazır durumuna getirilmiştir (Demir, 2009:125).

Bunun dışında ayrıca, kütüphane görevlisi, katip, tahsildar, mimar, imam, müezzin, bevvap (kapıcı), ferraş (temizlikçi) gibi görevliler de yer almaktaydı (Çay, 1984:107).

İslam dünyasında olduğu gibi Türkiye Selçuklularında medreselerde eğitim-öğretim faaliyetlerinde göre ayrılmış ihtisas denilen gruplara ayrılmıştır. Darü'l-Hadis, Darü'l-Kurra, Darü's-Şifa olmak üzere üçe ayrılır (Kaya, 2008:221). Bunları şu şekilde açıklayabiliriz:

a-Daru'l-Hadis: “Yer, mekan, ev” gibi anlamlara gelen “dar” ile “hadis” kelimelerinden meydana gelen “Daru'l-Hadis” Hz. Peygamberin söz, fiil ve takrirlerinden (tasvipleri) ibaret olan hadis tedris ve tetkiklerinin yapıldığı yer demektir. Bunun içindir ki bu müesseselere “Daru's-Sünne”, “Daru's-Sünneti'n-Nebeviyye” gibi isimler verilmiştir (Kazıcı, 2006:347).

Anadolu Selçuklularında Daru'l-Hadis olarak açılan medreseler şunlardır: meşhur veziri Sahip Ata da Konya'da İnce Minare Daru'l-Hadisi'ni, İlhanlı veziri Şemseddin Cüveyni, Sivas'ta Çifte Minare Daru'l Hadisi (670/1271-1272)'ni tesis etmiştir (Baltacı, 2007:151).

b-Daru's-Şifalar: Tıp eğitimi ve tedavinin birlikte yürütüldüğü müesseselere “daru'l-tıb”, “darü's-şifa”, “daru's-sihha”, “daru'l-afiye”, “maristan” ve bimaristan” gibi adlar verilmiştir (Baltacı, 2007:151).

Türkiye Selçuklular döneminde de iktisadi ve kültürel bakımdan çok ileri bir duruma geldiği için, İslâmî ilimler kadar tıbbî da çok önem verilmekte ve hemen her şehirde Daru'ş-Şifa, Dâru'l-Afiye ve Dâru's-Sıhha gibi adlarla anılan hastaneler inşa edilmekteydi. Bu hastanelerin birçoğunda birden fazla hekim bulunmakta ve tıp tahsili hastanelerde uygulamalı bir tarzda gerçekleşmiştir (Özköse, 2003:253).

Osman Turan, Şerafeddin lakaplı bir kimsenin hastanenin tabipliğine tayin edilirken hastaları mualecede, deva ve meşrubatın terkihi, ekşi, dane ve müshillerin eskilerin kitaplarından yazıldığından fazla miktarda olmaması, fakir ve zengin arasında fark gözetmemesi tembih edilmekte ve hastanelerde tıp tahsilinin yapıldığını da ifade ederek bu tabibin tıp ilmi öğrenen talebelerin müşkül meselelerini açık delillerle aydınlatmasını dile getirmektedir (Turan, 1988:51).

Tıp medreseleri ve hastaneler tıp eğitiminin teorik ve pratik yönünü birlikte ortaya koymuşlardır. Bu tıp medreselerin en güzel örneklerinden birisi 1206 tarihinde kurulan Kayseri Gevher Nesibe Darüş-şifası ve Medresesi'dir. Bu yapıda tıp medresesi kısmında derslikler ve öğrencilerin barındığı odalar bulunur. Darüşşifa kadrosunda bir başhekim, iki hekim, bir cerrah, bir göz hekimi ve bir de yönetici bulunur (Demir, 2009:128). Ayrıca şehirlerde eczaneler bulunmakta, buralarda Hindistan'dan getirilen tıbbî bitkilere rastlanmaktaydı (Özköse, 2003:253).

c-Daru'l-Kurra: Kur'an-ı Kerim eğitimi için açılan bu müesseselere İslam dünyasının hemen her yer ve bölgesinde büyük önem verilmiştir. Buralarda hem Kur'an'ın okunması, hem ezberlenmesi, hem de bazı görevlerin yapılması bakımından böyle bir mekân kurulmuştur (Kazıcı, 2006:353).

Ayrıca, esnaf loncaları kuruluşu da denilen ahilik teşkilatı da önemli bir eğitim kurumudur. Ahilik, Selçuklular döneminde ortaya çıkmış, Osmanlı devletinin ilk yıllarına kadar etkili olmuş bir yaygın eğitim kurumudur. Ahilik, küçük esnaf, usta, kalfa ve çırakları içine alan, onların dayanışmaları kadar mesleklerini dürüstlük ve özenle yapmalarını sağlayan lonca teşkilatlarıdır. Ahilikte işbaşında ve iş dışında örgütün toplantı yerlerinde olmak üzere ikili bir eğitim verildiği için, bu kurumlarda bir tür eğitim kurumu olarak adlandırılabilir (Akyüz, 1989:47).

Anadolu medreselerinin en çok gelişme gösterdiği yerlerden birisi de şüphesiz Erzurum olduğu görülmektedir. Erzurum'un bir çok yerinde Selçuklulardan, İlhanlılardan kalma medreseler açılmış ve buralardan âlimler ve mutasavvıflar yetişmiştir. Dönemin önemli müderrisleri hiç kuşkusuz bu medreselerde ders vermişlerdir. Böylelikle Erzurum, Sivas, Kayseri, Konya gibi önemli ilim ve kültür merkezlerinden birisi olmuştur.

1.2.5.1 Çifte Minareli Medrese

Erzurum'da, sur duvarlarına dayalı olarak yapılan Çifte Minareli veya Hatuniye Medresesi, Anadolu Selçukluları medrese mimarisinin bütün unsurlarını içine toplayan, gerek yüksek cephesi, gerek iç mimarisi bakımından en ihtişamlı ve en büyük ölçüde gerçekleştirilen, iki katlı, dört eyvanlı bir yapıdır (Aslanapa, 2007:94). Taç kapısının "portal" iki tarafında birer minare bulunduğu için medreseye Çifte Minareli Medrese denilmektedir (Konyalı, 1960:336).

Erzurum'da bulunan nadir Selçuklu mimari eserlerden biri olan medrese, Kale yakınında, Ulu Cami ile Üç Kümbetler arasında bulunmaktadır. Kitabesi bulunmamaktadır. Medrese, kesme taştan yapılmıştır. Ön cephesi muhteşemdir. Bir merdiven ile çıkılan ve dışa doğru çıkıntı yapan yüksek taç kapısı, bitki işlemeli bir bordür ile çevrilidir. Bunun ortasında bu sivri kemer içinde, iki yanında birer gömme sütunu olan ve tepesi mukarnaslı kapı nişi vardır. Taç kapının iki yanında birer minare kürsüsü vardır. Minare kürsülerinin zeminine yakın bölümünde birer tane önde, birer tane de çıkıntı yapan dört niş bulunmaktadır (Konukçu, 1992:64).

Daire şeklinde olan minarenin dış yüzeyleri çini süslemelerle kaplıdır. Cümle kapısından bir avluya girilir. Altta ve üstten oluşan kemerler ile meydana gelen revaklara açılan 37 adet medrese hücresi sıralanmakta, avlunun son bölümünde ise konik bir kümbet bulunmaktadır. Medresenin sol eyvanına rastlayan yerde dört yüzlü, tek taş oluklu bir burç bulunmaktadır (Çelik, 1997:79).

Çifte Minareli Medrese, Anadolu Selçuklu medreselerinin klasik planını tekrarlamaktadır. Sivas'ta bulunan ve aynı yılda inşa edilmiş olan Gök Medrese, Çifte Minareli Medrese ve Buruciye Medreselerinin ortak yönleri bulunmaktadır. Bunlardan özellikle Gök Medrese'nin taç kapısı ile Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin taç kapısı arasında benzerlik vardır. Her iki yapının taç kapıları aynı profile sahiptir. Süsleme

unsurları da birbirine benzemekte, taç kapı cephesine ve yan yüzlerine yerleştirilen panoların aynı şekilde düzenlendiği görülmektedir (Ünal, 1989:52).

Yapının üzerinde çeşitli panolar ve figürlü süslemeler bulunmaktadır. Özellikle geometrik şekiller, yıldızlar, hilal, çeşitli meyveler, çeşitli hayvan ve kuşlar, hayat ağacı ile bunun üzerinde çift başlı kartal, ejder figürleri bulunmaktadır. Özellikle ejderler, badem biçiminde gözleri, küçük sivri kulakları, aşağı ve yukarı kıvrık alt ve üst çeneleri, sivri dişleri ve ağızlarından fırlayan çatal dilleriyle Anadolu-Türk sanatı için tipik özellikler taşırlar. Ayrıca Türklerin Orta Asya'dan getirdikleri Şaman inançları ile İslamlaştıktan sonraki düşüncelerini sembolize etmektedir (Gündoğdu, 1994:22).

Medresede yer alan hücrelerinin kapılarının üzerinde çeşitli şekillerde panolar bulunmaktadır. Bu panolar sayısı değişen rozetler ile geometrik sembollerden oluşmaktadır. Selçuklu sanatı içerisinde çokça örneklerini görülmektedir. Orta Asya Türklerde Şaman kültürünün izlerine rastlanılmaktadır. Şaman kültüründe ay, yıldız, güneş ve gezegenlerin önemli rol oynadığı bilinmektedir.

Panolarla sembolize edilen figürlerin ne ifade ettiğine bakacak olursak; hayat ağacı yer, gök ve gezegenleri temsil etmektedir. Yer ile göğü birbirine hayat ağacı bağlamaktadır. Ayrıca bunu diğer dünyayı ifade etmek için de çeşitli şekillerdeki gezegenler sembolize edilerek kullanılmıştır.

Medresedeki hücre kapılarının üstünde yer alan panolar arasında farklılık görülmektedir. Kapıların bazılarında üç figür, bazılarında iki figür, bazılarında da ise bir figür bulunmaktadır. Ayrıca her hücrenin motifi de farklı şekildedir. Bu motiflerin ne anlama geldiği ve niçin konulduğu bilinmemektedir. Selçuklu medreselerinde eğitim ve öğretim belli bir hiyerarşik sisteme göre yapıldığı bilinmektedir. Ders veren medrese hocalarının da kıdem olarak birbirlerinde ayrılmaktadır. Bu yüzden öğrencilerin ve hocaların eğitim derecelerine göre odalarının ayrıldığını, bu farklılığı belirtmek amacıyla da bu figürlerin kapıların üst kısmına yerleştirildiğini tahmin etmekteyim.⁴

Çifte Minareli Medrese gerek mimari özellikleri, gerekse inşa tarihi yüzünden tartışmalara neden olmuştur. Mimari yönden tartışılan husus, yapının diğer kesimleri ile

⁴ Bkz. Ekler kısmına

tam bir tezat teşkil eden uzun ve güney eyvanıdır. Bu kesimin diğer kesimlerle birlikte inşa edilmediği bütün tartışmacılar ve araştırmacılar tarafından kabul edilmiştir. Eyvanın bir Saltuklu yapısından kalmış olduğu genellikle kabul edilmektedir. Bu kanıya varılmasında en önemli etken ise, eyvanın yan duvarlarının, şehirde mevcut Saltuklu yapılarında kullanılmış olan Sivişli Taşı'ndan yapılmış olmasıdır (Ünal, 1989:49-50).

Medrese'nin yapım tarihi ve kim tarafından yapıldığı da tartışma konusudur. Çeşitli müellifler çeşitli fikirler ortaya çıkarmışlardır. Aslanapa'ya göre medrese; Alaeddin Keykubad'ın kızı Hondi Hatuna ve 1253 yılına mal edilmiştir. Son yıllarda ise, İlhanlılardan, sonradan Argun Han'ın ölümü ile 1291'de onun yerine geçen Keyhatun'un hanımı Hatun tarafından 1290 civarında yaptırıldığı ileri sürülmektedir. Bu tarihlerden birincisi, oldukça erken fakat ikincisi ise çok geçtir. Kirman'dan gelen padişah Hatun'un, Erzurum'da hemen bir medrese yaptırması kolay kabul edilemez. Medrese fikri, İlhanlılara yabancısıdır. Onlar zamanında İran'da yapılmış bir medrese yoktur. Medrese, başından sonuna kadar bir türk müessesesi olarak başlamış ve gelişmiştir. Erzurum'da bulunan bu ihtişamlı medresenin 1277 yılından önce ve Sivas'ta olduğu gibi, tam bir Selçuklu üslubu ile yapıldığı anlaşılmaktadır. Tahminen 1271 yılından sonraki bir tarihte medrese yapılmıştır (Aslanapa, 2007:95).

O.Turan'da medresenin mimari üslubuna göre Selçuklu devrine ait olduğu görüşündedir. Sultan I. Alaeddin'in kızı tarafından yaptırılmıştır. Son Erzurum meliki Cihan Şah'ın bu Selçuklu sultanının damadı olduğuna dair bir kayıt bu isnadın mümkün olacağına delalet eder. Abidenin Hatuniye adını alması da bu münasebete olması gerektiğini söyler (Turan, 2004:52).

İ.H.Konyalı ise medresenin İlhanlılar tarafından XIII. yüzyılın son çeyreği ile XIV. yüzyılın ilk on yılı içinde yapıldığını söyler. Mimari tarzı, süsleri, çinileri, yazıları ve nihayet çift başlı, kulaklı kuş ongunun bunun bir İlhanlı eseri olduğunu, Keyhatu Han'ın karısı Hudavend Padişah hatun tarafından veya onun adına yapılmış olduğu ihtimali yüksektir. Hand, Hande, Hondi gibi adların da Hudavend'den bozulmuş olması muhtemel olduğunu söyler (Konyalı, 1960:352).

H.R.Ünal ise üslup karşılaştırmalar sayesinde olayı aydınlatarak, Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin Anadolu'da bulunan diğer medreselerle büyük bir benzerlik içinde bulunduğu, bu medreselerin çoğunlukla 1270 yılı dolaylarında inşa edildiği,

dolayısıyla bu medresenin de aynı yıllarda inşa edilmiş olduğunu kabul etmek gerektiğini vurgulamaktadır (Ünal, 1989:56).

Ruslar 1828 yılında Erzurum’u işgal edince medrese de çok zara görmüş; kapısını söküp bazı yazmalar ile birlikte götürmüşler ve mezarı da tahrip etmişlerdir. Kitabeye göre bina Harizm’den gelen Melik Han isminde biri tarafından yaptırılmıştır (Turan, 2004:52). Kitabede şu bilgiler bulunmaktadır: Bu yapıyı yaptırmanın amacı bir mescit, birkaç hücre yaptırıp, orada ilim talebeleri otursun. Bina yıkılmasın diye yedi dükkanın icarlarını, etrafındaki vakıf arazisinin mahsulünün öşrünü Melik Han, her yıl alıp, imarına harç etsin diye şart koştum ve medreseye âlim, fâzıl, kamil, Fehimuddin’i; müderris tayin ettim. Üç köyü ona teslim ettim. Her yıl üç bin beş yüz akçenin de ona verilmesini, ona da Hatuniye’ye dua etmesini şart ettim (Nusret, 2005:54)

1.2.5.2 Yakutiye Medresesi

İlhanlı sultanlarından Gazan Han ile Olcaytu Han döneminde ülkede geniş çaplı bir bayındırlık etkinliği göze çarpar. Her iki hükümdar da benimsedikleri yeni dinin, hayırhasenat geleneği doğrultusunda değişik şehir ve kasabaları cami, mescit, medrese, kervansaray, zaviye ve türbelerle süslediler. Müslüman sultanlarının izini takip eden diğer devlet yetkilileri de, aynı şevk ve heyecan ile buldukları bölgelerde benzer mimari eserler meydana getirdiler. İşte bu yetkililerden biri de, Sultan Olcaytu döneminde Erzurum yöresi emiri Gazanlı Cemalettin Hacı Yakut’tur (Gürbüz, 2004:140).

Hoca Yakut İlhanlı hükümdarı Olcaytu Han’ın büyük emirlerinden ve ulemasındandır. Bulgan Horasanı Olcaytu’un karısı Argon Han’ın torunudur. Cemalettin Yakut, Bayburt’ta namına bir medrese daha yaptırmıştır ki, buna da Yakutiye Medresesi denilmektedir (Beygu, 1936:152).

Medrese, Erzurum şehrinin merkezi bir yerinde, bugünkü Cumhuriyet üzerinde bulunur. Bu güzel tarihi eser, kitabesine göre 1310-1311 yıllarında İlhanlı sultanı Olcaytu döneminde Sultan Gazan Mahmut Han ve Bulgan Hatun’un yardımları ile Hoca Cemalettin Yakut tarafından yapılmıştır (Çam, 1988:289; Konukçu, 1992:75; Çelik, 1997:80; Beygu, 1936:151).

Yapı, dört eyvanlı ve kapalı avlulu medrese mimarisinin ilginç örneklerindedir. Medresenin kapısı batıya açılmaktadır. Medrese kapısı ve portal kenarları çok güzel süslemelerle kaplıdır. Medrese girişinin iki yanında minareler yer almaktadır. Bu minarelerden sağda bulunanın alt kısmı dışa doğru taşmış yarım daire biçimindedir. Ancak, bu minarenin süsleme ve çinileri çok güzeldir. Bu çini süslemeleri dökülmeye yüz tutmuştur (Çelik, 1997:80).

Medresede, Çifte Minareli Medresenin süsleme etkileri görülür. Çifte Minare'nin portalı cephesinde yılan veya ejder başlarıyla, palmet ve çift başlı kartal motifleriyle süslü motifler görülmektedir. Kuvvet, kuretin timasli ve hükümdarların alameti kabul edilen kartal, Hıristiyan sembolü olan ve Müslümanlarca da kullanılan hayat ağacı, duvar fresklerinde, tabak ve kitap resimlerine giren ejder (yılan) motifleri medreselerde kullanılmıştır (Akçay, 1965:147).

Yapıda ikisi inşa kitabesi olmak üzere üç Arapça kitabe mevcuttur. Birinci kitabe: Allah'tan başka Tanrı yoktur. Dualar Muhammed A.S. üzerine olsun. Emir'in yardımcısı, alim ve adil Emir emretti...İkinci kitabe: Bu medfenin yapılmasını, 710/1310 yılında, Sultan Olcaytu'nun-Allah mülkünü edebi kılınsın-kükümdarlık günlerinde, Sultan Gazan ve Bolugan Hatun'un –Allah burhanlarını aydınlatsın- yüce ve alicenap yardımları ile Cemaleddin Hoca Yakut Gazani emretti (Ünal, 1992:54).

Üçüncü kitabe ise eyvanın güneyinde bulunmaktadır. Kitabeye göre: Allah'ı anmak çok iyidir. Bunu her şeyden önce söylemek evladır. Bu şerefli buk'a⁵nın yapılmasını Yüce Sultan Olcaytu'nun, Allah mülkünü ebedi kılınsın, saltanat yıllarında, sultan-ı said Gazan ve Horasanlı Bolugan Hatun, Allah burhanlarını tenvir etsin, toprakları iyi olsun büyük ve güzel ihsanları ile mevlay-ı muazzam Cemalleddin Hoca Yakut, Allah yardımlarını aziz etsin, emir ve buk'a'nın maslahatı için akarlar ve şu köyleri vakfetti. Pasinler vilayetinde Hertenf ve Kingfank köyleri ile Erzen er-Rum'da Süngenariç ve Terariç köyleri, yine aynı şehirde büyük han, iki hamam, sebze tarlası, sabunhane, deve bağlamak için iki han, bir değirmen, Bayburt kasabasında Hart, Kırzu, Kopuz, Ermina, Hinzaferek, Cuvans, Meraks köylerinin hepsini, yine vakfın yapısı olan iki hamam, Allah rızası için sahih, şer'i ve ebedi olarak vakfetti. Bunlar satılmaz. İrsi olarak

⁵ Yer, toprak, ülke, büyük yapı anlamını taşımaktadır.

başkalarına da geçemez. Rehin bırakılamaz. Değiştirilemez. Belki minval üzere, kadıların kütüklerinde tescil edilen vakfiye şartlarına göre muayyen masrafları yapılmak üzere cereyan eder. Allah iyi iş yapanın ecrini zayi etmez. Allah vakfiye şartlarına ve tertiplerine riayet ve vakıfa dua edene rahmet etsin. Vakfın iptaline sa'y ve şartlarına mugayir şekillerde tasarruf edenlerin üzerine kıyamete kadar Allah'ın mukarrep meleklerin, peygamberlerin ve bütün insanların lanetleri olsun (Konukçu, 1992:75; Ünal, 1992:58-59; Turan, 2004:53).

1.2.5.3 Ahmediye Medresesi

Erzurum'da bulunan diğer bir medrese de Ahmediye Medresesidir. Medrese bugünkü Erzurum'un merkez mahallelerinden Murat Paşa mahallesinde, Murat Paşa Camiinin yan tarafında, yıkık bir halde bulunmaktadır. Erzurum'da İlhanlıların hüküm sürdüğü devirde yapılmıştır ki İlhanlı hükümdarı Olcaytu Sultan Hüdabende Han'ın zamanına rastlamaktadır (Beygu, 1936:153). Medrese, kapalı avlu mimarisine sahip olup, Darü'l-Hadis olarak yaptırılmıştır (Konukçu, 192:76; Çelik, 1997:81). Nusret Som'un belirttiğine göre, kıdem bakımından en önemli üçüncü medresesi olarak gösteriyor bu medreseyi. O dönemin adetlerine göre yüksek fen ilimleriyle eğitim yapan öğrenciler buraya gelip, bir süre hadis ve tefsir tahsil ederlerdi. Memleketin reisi, uleması da öğrencilere ders okuturlardı (Nusret, 2005:52).

Medresenin kuzey yönünde yer alan taç kapısının üzerinde yerleştirilmiş kitabesi bulunmaktadır. Kitabeye göre, 714 veya 724/1314-1324 tarihlerinde, Ahmed b. Ali b. Yusuf tarafından yaptırılmıştır. Medrese'nin ihtiyaçlarını gidermek amacıyla, III. Murat zamanında Gez Köyü malikanesi buraya vakf edilmiştir (Beygu, 1936:155; Konukçu, 1992:76).

Medresenin mimari yapısına bakacak olursak, giriş kapısı mescide açılmakta olup buranın kible duvarının solunda bir kapıyla medrese bölümüne girilir. Medresenin üstü kubbeli olup, odaların kapıları bu alana açılmaktadır. Medresenin önünde bir mescit bulunduğu ve medreseye buradan geçilerek girildiği şeklindeki görüşü kuşkuyla karşılanmaktadır. Mescidin medresenin içindeki mihraplı eyvan olduğu, kapanın yanında bulunan süslü nişin ise yalağı toprak altında kalmış bir çeşme olduğu ileri sürülmektedir. Dışarıda binanın kuzeybatı köşesindeki kaide kalıntısı, fotoğraflardan kısa ve kalın gövdeli olduğu anlaşılan minarenin kalıntısıdır (Gürbüz, 2004:143-144).

1.2.5.4 Sultaniye Medresesi

Erzurum'un yakın zamanda ortadan kalkmış İlhanlılar dönemine ait medreselerindendir. Eski Belediye bahçesinin yerinde bulunmakta idi. Vali Samih Bey zamanınızda ihtiyaç dolayısıyla 1911 yılında yıktırılmıştır. Vakıflar Müdürlüğü'ndeki Muhasebe Defterine göre, medresenin yeri "Medrese-i Sultaniye, der mukabele-i Sarayı Erzurum" diye belirtilmektedir. Karaz civarındaki Öznü köyü bu medreseye vakfedilmiştir (Konukçu, 1992:77).

1.2.6 Su Yapıları

Türkiye Selçuklu şehirleşmesinde, şehir ihtiyaçlarının en önemlilerinden biri su ve su kullanımınıdır. Şehirlerin fiziki gelişiminde su kullanımı çok önemli bir yere sahip olmuştur. Bazı şehirler, fiziki gelişimlerini bir su kaynağının yatağı boyunca sürdürmüşlerdir. Akarsu kenarında oluşum göstermeyen şehirlerde ise şehre su getiren sisteme göre ve suya iş merkezlerinde duyulan ihtiyaca göre şehirdeki çarşı Pazar sıralama göstermiştir. Şehre su getirme ve şehirlerde su kullanımı, İslam dininin ihtiyaçlarından ve Türkiye Selçuklularındaki şehirleşmenin geldiği düzeyden kaynaklanan bir öneme sahiptir. Türkiye Selçuklu şehirlerinde suyun hem içme suyu, hem genel temizlik suyu, hem de hamamlarda beden temizliği suyu olarak ayrı ayrı kullanıldığı görülüyor (Demir, 2003:75).

1.2.6.1 Çeşmeler

Erzurum su kaynakları bakımından zengin bir şehir konumunda olduğu bilinmektedir. Seyyah Evliya Çelebi Erzurum'u tasvir dereken, havasının üç ay çok güzel olduğunu, sularının çok leziz ve faydalı, cennet pınarı denilen sudan Temmuz'da içen "Ve minel – mai küllü şey'in hayy" ayetini anladığını ifade etmektedir (Evliya Çelebi, 2006:179).

Eskiden savaş esaslarına, savunma kurallarına göre yapılan kalelerin mutlaka içlerine veya eteklerine kaynayan veya akan su bulunması lazımdı. Böyle olmayan yerlere kale yapılmazdı ve yapılmamıştır. Kalelerin içine yapılan büyük sarnıçlar bile yeterli görülmemiştir. Erzurum Kalesi'nin; şimdi yok olan dış duvarlarının çerçevelediği sahada ve varoşlarında gayri İslami devirlerde buralarda kaynayan yer sularının

akıtıldığı bir çok çeşmeler vardı. Bunlardan bize kadar üstünde kitabesini veya orijinal yapısını muhafaza ederek hiç bir çeşme gelmemiştir. Var olan çeşmelerin hepsi Türklerindir. Bunların üstlerinde kitabeleri bulunmaktadır (Konyalı, 1960:144-145).

Erzurum'da her ne kadar su kültürü ve buna bağlı olarak da yapılan su yapıları mevcut ise de, maalesef Selçuklulardan ve ona yakın dönemlerden günümüze kadar gelmiş çeşmeler bulunmamaktadır. Günümüze gelmiş çeşmeler, Osmanlıların Erzurum'u ele geçirdikten sonra yapılmış çeşmeleridir.

1.2.6.2 Hamamlar

Erzurum, su kaynakları bakımından zengin olmasından dolayı su kültürünün en önemli öğelerinden hamamlar konusunda da önemli bir konuma sahiptir. Her dönemde Erzurum'da birçok hamam bulunmaktadır. İstilalar, çekilmeler, boşalmalar yüzünden Erzurum nüfusunu kaybederek, bütün yapıları gibi hamamları da boş ve bakımsız bırakılmıştır. Erzurum, Osmanlı sınırları içine alındığı zaman hemen bütün hamamları harap haldeydi. Yavuz Sultan Selim zamanında ve Üçüncü Murat adına yapılan Erzurum tahrir defterlerinde vakıf bütün hamamların harap olduğu belirtilmiştir (Konyalı, 1960:280).

Erzurum'da ne Saltuklulardan ne de Türkiye Selçuklularından günümüze kadar gelebilmiş hamam maalesef bulunmamaktadır. Var olan tarihi hamamlar Osmanlılardan kalmadır. Buna karşılık bazı bilgiler çerçevesinde Erzurum'da hamamların Selçuklular zamanında da var olduğunu gösteren veriler mevcuttur. Mesela Enver Konukçu, Vincent de Beauvais'e dayanarak Moğolların 1242 yılında Erzurum'u yağmaladığı sırada bize şu bilgileri vermektedir: "Moğollar, Erzurum'a üç fersah uzaklıkta bulunan banyolara varıp orada yıkanan iki bin kadını çıplak olarak yakaladılar. Baycu Noyan'ın huzuruna götürdüler. Kadınlara şarkı söylemek ve çalgı çalmak görevi verilmek istendi. Moğol kumandanı yumuşama emaresi gösterdi! Verdiği emir ile bunlar da katl edildiler" (Konukçu, 1992:61-62).

İ.H.Konyalı da, Yakutiye Medresesi mescidinin, duvarına konan taş vakfiye kitabesinde Erzurum'da iki hamamın vakfedildiğini bildiriyor. Ayrıca Ankara Tapu ve Kadastro Dairesinde 41 numarada kayıtlı Erzurum defterinde şehrin cami, medrese ve mescitleri yazılırken Ahmediye medresesinin, İshak-ı Kaziruni zaviyesinin ve Yakutiye

medresenin evkafı arasında bulunan bütün hamamların harap olduğu kaydedilmektedir (Konyalı, 1960:280).

1.2.6.3 Köprüler

Günlük hayatı kolaylaştırmak için insanlar tarihi süreç içinde ticari ve askeri amaçlarla önemli yol güzergâhları üzerinde çok sayıda köprü inşa etmişlerdir. Anadolu Selçukluları da bu amaçla, Anadolu'nun önemli yerlerinde köprüler inşa ettikleri görülmektedir. Bu köprüleri genellikle sultanlar, vezirler vakıf olarak inşa ettirmişlerdir. Günümüzde hem karayollarının güzergâhlarının hem de ulaşım araçlarının değişmesinden dolayı kullanım dışı kalan köprülerin, pek çoğu zamana yenik düşmesi, tahribata uğramasından dolayı yıkılmış ya da harap hale gelmiştir.

Anadolu Selçukluları döneminde yapılan köprülerin mimari özelliklerine bakacak olursak, köprülerin yapı malzemesi olarak genellikle yöresel ve dayanıklı taş türleri kullanılmıştır. Kemerleri belirlemek için renkli taşa yer vermişlerdir. Köprü kemerlerin de sivri kemer formunda yapıldığı görülmektedir. Bazı köprülerin ayakları içerisinde odacıklar yerleştirilmiştir. Bu odacıklarda köprü görevlileri barınmaktaydı (Diyarbakır'daki Malabadi Köprüsü). Bazı köprülerin namazgâhları olduğu tespit edilmiştir (Kırşehir yakınlarındaki Kesik Köprü'nün kanat duvarı üzerinde böyle bir namazgâh yer almaktadır). Süsleme bakımından mütevazı olup, geometrik, bitkisel ve hayvansal figürlü özelliklerin çokça bulunduğu görülmektedir (Karpuz, 2001:122-123).

Çoban Köprüsü

Erzurum'da günümüze kadar gelebilmiş en eski köprü Çobandede Köprüsüdür. Köprü, Anadolu Selçuklularının son dönemlerinin yaşandığı ve o dönemde Anadolu'ya hâkim İlhanlılar döneminden kaldığı bilinmektedir. Erzurum hem askeri hem de ticari yönden stratejik bir konuma sahip olmasından dolayı bu köprünün yapılma ihtiyacı duyulduğu sanılmaktadır. Böylece Doğu yönünden aktif olan ticari hayatın gelişmesine katkı sağlayacak, ayrıca askeri açıdan ulaşımın kolaylaşmasını sağlayacaktır.

Halk arasında Çobandede Köprüsü olarak da anılan yapı, Erzurum'un Pasinler ilçesi yakınında Bingöl Çayı ile Hasankale çayının birleştiği yerde Aras nehri üzerindedir. Erzurum'dan Muş, Erçiş, Van yönlerine giden yollar bu köprü üzerinden geçer (Eyice, 2002:350).

Bu köprü, orta zaman Hint ve İran geçidi üzerinde kurulmuş tarihi bir köprü görevini üstlenmektedir. Aras nehri üzerinde bu köprü ile bir de Küpeli köprüden başka tarihi değer taşıyan başka bir köprü bulunmamaktadır. Bu köprünün kitabesi zaman içerisinde erimiş olduğundan günümüze kadar gelememiş, dolayısıyla da hangi tarihte yapıldığı tam olarak bilinmemektedir (Beygu, 1936:210).

Köprünün yapılış tarihi ve olayı şöyle gerçekleştiği söylenmektedir. Bir mahalli söylentiye göre nehrin daha batısında olan bir başka köprünün selden yıkılması üzerine, İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın veziri olan Emir Çoban Selduz, H.697/1297-1298 yılında bu köprüyü iki buçuk yılda yaptırmış ve Yağan, Işkı, Hasnikar, köprü köylerini bu hayratına vakfetmiştir (Eyice, 2002:350; Beygu, 1936:211).

Emir Çoban, 1299 yılında bu köprü üzerinden geçerek Anadolu'da başkaldıran Emir Sülemiş'i, Erzincan'da bozguna uğratmış, yine Karamanoğulları seferine de bu köprüden geçerek gitmiştir. Timur'un Anadolu'ya yaptığı seferler sırasında yine bu köprüyü kullandığı bilinmektedir (Gürbüz, 2004:147-148).

Çoban Köprüsü'nün sivri kemerli sekiz ayağı bulunmaktadır. İki taraftan kesme taştan korkulukları bulunmaktadır. Köprünün uzunluğunun 220 m. olduğu bilinmektedir. Genişliği ise 8.50 metredir. En büyük kemer açıklığı 13 m., en yüksek noktası 30 m. kadardır. Köprünün ilgi çekici özelliği, gözleri ayıran ayaklara bitişik olan sel yaranlar ve bunların öbür yüzdeki yarım yuvarlak payandarlarda görülür. Bu mahmuz biçimindeki çıkıntıların üstlerinde köşeli şekilde yarım kulecikler inşa edilmiş, bunların üstleri yarım piramit şeklinde külahlarla kapatılmıştır (Eyice, 2002:351).

Köprü, yapılış bakımından düz köprüler grubuna girmektedir. Orta ayakları, burun ve topuk kuruluşları kümbet mimarisine benzemektedir. Üzerleri taş süslemelidir. Ayaklar üzerinde pencere kenarlarında bitkisel süslerden oluşan bordürler bulunmaktadır. Bu ayakların içlerine dikdörtgen biçimli odacıklar yerleştirilmiştir (Karpuz, 2001:127). Bu odacıklar kullanılış bakımında tartışma yaratmıştır. Beygu bu odacıkların, bekçilerin veya gelip geçenlerden müruriye vergisi alan görevlilerin barınaklar olabileceğini ileri sürerken, İ.H.Konyalı ise, bu odacıkların içlerine girmeyi sağlayacak kapılar olmadığından, bunların barınak değil sadece köprünün dış görünümünü zenginleştirecek mimari unsurlar olduğunu belirtmektedir (Eyice, 2002:351; Konyalı, 1960:439; Beygu, 1936:221).

Evliya Çelebi'nin köprüyü gördüğünde “al-i Çobaniya'dan bir melik bina ettiği için”(Evliya Çelebi, 2006:185) diye ifade ettiği Çobandede Köprüsü, İlhanelilerden itibaren günümüze kadar çeşitli onarımlar görerak gelebilmiş, Erzurum'un önemli tarihi su yapıların başında gelmektedir.

A. Beygu Selçuklu dönemi su yapılarının günümüze kadar gelmemesinin nedeni olarak şunu belirtmektedir: Erzurum şehri uzun yıllar birçok harpler yüzünden sarsılarak, Osmanlılar zamanına gelinceye kadar çeşme, köprü, hamam gibi medeni müesseseler kısmen harap olmuş ve bir kısmı da harap olmağa yüz tutmuştur. Bu yapıları eski haline getirmek yerine kendileri, çeşme, medrese, cami yaptırarak bunları büsbütün ortadan kaldırmışlardır. Böylece orta zaman Selçuklu mimarisinin en güzel eserler yok olmuşlardı (Beygu, 1936:164).

1.2.7 Sağlık Kurumları

İslam'ın, “İnsanların en hayırlısı insanlar için en faydalı olandır” hadisi uyarınca İslam dünyasında birçok yardım müesseseleri ortaya çıkmıştır. Bunların en önemlilerinden biri de hastanelerdir. Hastaneler, Selçuklular devrinde de önemli sosyal yardım müesseselerindedir. Anadolu Selçukluları XII. yüzyıldan itibaren hastane yapmaya başlamıştır (Turan-Kırpık, 2007:37).Selçuklu hastanelerinin ilkinin Kars'ta kurulduğu sanılmaktadır (Sargutan, 1976:316).

Ortadoğu'da, Anadolu Selçuklularında sağlık ve sosyal yardım hizmetlerinin, civarda bulunan millet ve memleketlerinkinden sayı ve hizmetçe daha üstün olduğunu, mevcut olan abidevi sağlık yurtları ve kalıntılarından, kitaplarda yazılı bulunan hekimlerden, tıbbi eserler ve arandığı nispette bulunan çok sayıda arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır (Atçeken-Bedirhan, 2004:107).

Büyük Selçuklularda vakıflara bağlı olarak kurulan Selçuklu hastanelerine “bimaristan” adı verilmektedir. Anadolu Selçuklularında bunun adı “Daru'ş-Şifa ve Daru's-Sıhha” olmuştur. Bazı yerlerde bu görevi “Daru'l-Afiye” adıyla bilinen hastaneler yapmaktaydı. Ayrıca akıl hastaneleri için “Tımarhane” adıyla bilinen yerler kurulmuş, insanların huzuru için her türlü tedbir alınmıştır. Bundan başka ordu içinde seyyar hastaneler kurulmuş, bunlar 200 civarında bir deve katarının sırtında taşınabilmekteydi.

Bu sosyal tesislerden başka yaşlılar için “Daru’l-Aceze” kurumlar kurulmuştur (Turan-Kırpık, 2007:38).

Selçuklu hastanelerinde dönemin en önemli doktorları görev yapmaktaydı. Selçuk doktorları iki kısma ayrılırdı. İlk kısmı, ya dışarıdan gelen, yahut Suriye, Mısır ve İran’dan davet edilen hekimlerdir. Bu hekimler esas itibariyle o zamanın teamülü icabı çok dolaşmışlar, kendi yurtlarında yetiştikten sonra, hekimlikleri itibariyle meşhur diyarlara seyahatlar yaparak tetkik ve temaslarda bulunmuşlar ve bazen memleketlerinden hariç yerlerdeki tıbbi müesseselerde ve tabiplerin yanlarında vazife almışlar, bir kısım eserler tercüme ve telif etmişlerdir. Selçuk hastanelerinde bu cinsten yeni yetişecek hekim adayları için asistanlık kurulmuştur (Sargutan, 1976:319-320).

Selçuklu dönemi vakfiyelerinden Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Malatya, Elbistan, Harput, Erzen-i Rum, Amasya, Tokat, Kastamonu, Çankırı, Akşehir ve Kütahya gibi askeri-siyasal-yönetmel merkezler işlevindeki Anadolu kentlerinde Sultanlar ya da Sultan hatunlar tarafından vakıf olarak yaptırılan Darüşşifalarda her türlü sağlık hizmetinin ücretsiz verildiği ve aynı zamanda tıp okulu/medresesi işlevinde kullanıldığı anlaşılmaktadır (Özcan, 2005:194).

Erzurum’un Saltuklularda itibaren önemli sağlık merkezlerinden biri konumundaydı. Muğisüddin Tuğrul Şah, Erzurum’u Selçuklu topraklarına katmak için bu şehre gelmiş ve şehri ele geçirmiştir. Belli bir süre burada kalmak zorunda kalmıştır. Çünkü vücudunda cerihanlar bulunuyordu. Bu cerihaları tedavi ettirdikten sonra Konya’ya hareket etmiştir (İbni Bibi, 2007:31).

Türkiye Selçukluları döneminde Anadolu’nun hemen hemen her yerinde darüşşifaların kurulduğu görülmektedir. Erzurum’da da XIII. Yüzyılda, Pasinler yakınında bir darüşşifahane kurulduğu bilinmektedir (Ünver, 1972:15; Atçeken-Bedirhan, 2004:110, Konukçu, 1992:66; Gürkan, 1972:35).

Erzurum’da yapılan bu darüşşifanın yıkılmış olduğu ve günümüze kadar gelmediği görülmektedir. Pasinler Sancağında Ruzvans, diğer ismiyle Toprak tekkesi, Erzurum’un darüşşifası konumundadır. Erzurum’da bundan başka hastane olmadığından akıl hastaları burada terbiye ve tedavi edilmektedir ve burada kalanlara bir cübbeli bedeliyesi tahsis olunmuştur (Konukçu, 1992:66; Ünver, 1972:21).

ılıcalar, doğrudan bir sağlık kurumu olmamakla birlikte bu arada dolaylı olarak şifa sağlayan önemli mekanlar arasında bulunmaktadır. Anadolu'da hayli sık bulunan ılıcalar üzerinde, bu dönemde birçok yapılar kurularak, halkın daha iyi bir şekilde yararlanması sağlanmıştı. Selçuklular döneminde Anadolu'da birçok şehirde olduğu gibi Erzurum da sıcak su banyoları ve kaplıcaları ile önemli bir konuma sahip olduğu bilinmektedir (Turan, 2005:346). Zekeriya Kazvini de Erzurum'dan geçen Fırat nehrinin kaynağının meşhur olduğunu, bahar ayında bu suya girip yıkananın o yıl içinde hasta olmadıklarını rivayet etmektedir (Kazvini, tz: 494).

1.2.8 Sosyo-Ekonomik Yapılar

1.2.8.1 Han-Kervansaray ve Zaviyeler

XIII. yüzyılda ticari gelişmeye paralel olarak kervansaray inşası süratle artmaya başlamıştır. Öncelikle yoğun yolcu geçişin olduğu bölgelerde olmak üzere, neredeyse bütün ana güzergahlar bu yapılarla emniyet altına alındı. Emniyet her şeyin üstünde olduğu o dönem ve tacirler için bunun ne kadar önemli olduğu tasavvur dahi edilemez. Umera ve zenginler tarafından inşa ettirilen ve vakıfları sayesinde varlığını devam ettiren, işleyiş tarzı olarak dönemin içtimai ve iktisadi yapısını anlaşılmasına önemli ipuçları veren Selçuklu dönemine ait kervansaraylardan 132'si ayakta kalabilmiştir (Polat, 2002:372).

Ticaret yolları üzerinde, birer günlük mesafelerde (35-40 km) inşa edilmiş olan Kervansaraylar, yaz-kış devamlı kervanlara ve yolculara hizmet veriyordu. Yolcular, zengin-fakir, hür-köle demeden, soy ve din farkı gözetmeksizin üç gün burada misafir ediliyordu. Hastalananların tedavisi yapılıyor, ilaçları veriliyor ve hayvanlarına bakılıyordu (Koca, 2002:347).

1243 yılında yapılan Köseadağ Savaşı'ndan sonra Türkiye Selçuklularında kervansaraylar gibi sosyal-kültürel amaçlara yönelik vakıflarda azalmalar görülmektedir. Bu devirde Türkiye Selçuklu şehirlerinden Moğolların topladığı vergilerin ağırlığı ve Anadolu'daki ticari güvenliğin azalması gibi sebeplerden dolayı azalma göstermiştir (Demir, 2002:273).

Erzurum'da sadece Saltuklular döneminden kalan bir tek kervansaraydan bahsedilmektedir. Tercan yakınlarında bulunan Mama Hatun kervansarayıdır (Turan,

2004:51; Sümer, 1998:44). Kervansaray, bu Hatun tarafından inşa ettirilmiştir ve büyük bir kervansaraydı. Bu da Selçuklular zamanında ticari ve iktisadi hayatın ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir (Beygu, 1936:261). 1514 yılında Mama Hatun kervansarayının konak olduğu bildirilmektedir (Konukçu, 1992:29).

Zaviyeler

Erzurum'da bulunana bazı zaviyeler şunlardır:

Melik Saltuk zaviyesi

XVI. Yüzyıla ait tahrir defterine göre, İzzeddin Saltuk türbesinin yanında, Saltuk'un yaptırdığı bir zaviyenin bulunduğu bilinmektedir (Sümer, 1998:44).

Mehdi Şeyh zaviyesi

Mehdi'nin hüviyeti ve ölüm yılı hakkında elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. Ama, bir şeyh, belki de bir Ahi Şeyhi olduğu sanılmaktadır (Konyalı, 1960:416).

Bunların dışında, Hasan Basri zaviyesi, Ebüishaklı Kaziruni zaviyesi, Seyid Abdurrahman, Cebeli zaviyesi, Gaip zaviyesi, Abbas Şehy zaviyesi, Ak Şeyh zaviyesi, Derviş zaviyelerinin varlığı bilinmektedir (Konyalı 1960:416).

Osman Turan'ın bize bildirdiğine göre XIII. yüzyıla ait eski birçok Ahi zaviyelerine rastlanmaktadır. Bunlar Ahi Muhammed bin Abdürrahman, Ahi Yusuf, Ahi Pir Mahmud zaviyesi, Çoban Köprüsü ilerisinde Yağan Paşa Zaviyesi, Horasan Baba Zaviyesi, kadınlara ait bazı zaviyeler Erzurum'da kalma başlıca zaviyelerdendir (Turan, 2004:55).

BÖLÜM 2: TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE BEYLİKLER DÖNEMİNDE ERZURUM'DA SOSYAL VE DİNİ HAYAT

2.1 Sosyal Hayat

2.1.1 Giyim-Kuşam

Türkiye Selçukluları döneminde, Anadolu'da genel olarak giyilen kıyafetler şunlardır: Başlıca erkek elbiseleri Burd-ı Yemeni adı verilen Yemen kumaşından yapılan elbise, Mısır Elbisesi (büyük ihtimalle Mısır'dan gelen bir kumaştan yapılıyor), siyah ince ipek elbise, Mısır ve Şaş ipeğinden yapılan elbise, gaşiye, buri kumaş, çuha ve kemhadan yapılmış olanlar zikredilebilir. Ayrıca, kaba, kurt postu, tilki postu da giyiliyordu. Bunlardan başka şalvar, hırka, kürk, samur kürklü kırmızı ıskarlat çuhası, sarık kara keçe, beyaz külah ile ayakkabı olarak da çizme ve ayakkabı kullanılıyordu (Taneri, 1977:73-74).

Kadınların ise bu devirde genellikle atlas, sof ve ipekli kumaşlardan yapılmış elbiseler giyerlerdi. Ayrıca çarşaf giyerek yüzlerini peçe ile örttükleri bilinmektedir. Kadınların erkeklere güzel görünmek amacıyla sıkça kullandıkları bazı makyaj malzemeleri vardı. Bu malzemeler arasında ilk sırayı alan aynanın yanında yanaklarda sürülen allık ve boyalar, gözlere çekilen sürmeler ve güzel kokular bulunmaktaydı. Bundan başka süs eşyası olarak inci gerdanlık, bilezik, küpe, taç ve halhal kullanılıyordu (Özbek, 2001:47).

Selçuklu toplumunda sosyal sınıflar arasındaki kıyafetlerde de farklılık görülmektedir. Özellikle ekonomik durumu iyi olan erkekler kaftan giydikleri, soğuktan rahatsız olanların da kürk giydiği bilinmektedir (Özbek, 2001:47).

Başlık olarak; kavuk veya külah üzerine sarılan beyaz veya koyu yeşil bez parçası destar, genellikle beyaz keçeden imal edilen ve üzerine sarık sarılan külah, tepesi devrik, ucu püsküllü, ziyafet sofralarında kadın sakiler tarafından giyilen bir nevi külah olan üsküf, beyaz veya kırmızı çuha ile keçeden yapılan kimi zaman sırmalı börk ve taç olarak kullanılan bağaltak kullanılırdı (Oral, 1962:14-15).

Başlık kullanma alışkanlığını Erzurum'daki kişilerinde kullanıldığı bilinmektedir. Erzurum'da Saltuk Beyliği'nin kurucusu olarak bilinen Emir Saltuk türbesinde bulunan bir figür de buna örnek teşkil edecektir. Figürde yuvarlak yüzlü, çekik gözlü, küçük burunlu ve ağızlı kişilerin başlarında iki dilimli başlık taktıkları görülmektedir (Süslü, 1989:112).

Mevlana'nın, Fihi Mafih eserinde verdiği bilgiler arasında, XIII. yüzyılında ilim camiasının kıyafeti hakkında bilgi vermektedir. İlim erbabının her zaman cübbe ve sarık ile dolaştığını işaret etmektedir. Dolayısıyla bir nevi ilim camiasının resmi kıyafeti olduğu ortaya çıkmaktadır (Mevlana, 1990:134).

Selçuklular döneminde genellikle orta sınıf ile öğrencilerin, entari üzerine giyilen kollu uzunca bir elbise türü olan hırkayı giyerlerdi. Hırka, astan ile yüzünün arasına pamuk döşenerek dikilirdi. Kısa olanına da libada denilirdi. Sof, yünden ve tiftikten dokunan kumaşlara verilen bir isim olmasının yanı sıra yünlü kumaşlardan yapılan cübbelere de sof denilirdi. (Oral, 1962:16–17).

Bu dönemde ayrıca ferace denilen bir elbise giyildiği bilinmektedir. Özellikle Mevlevi tarikatında bulunan müritler de bu kıyafeti giydikleri görülmektedir. Eflakî'nin belirttiğine göre Çelebi hazretlerinin Erzurum'a bağlı olan Bayburt'a geldiğinde onu şehrin önde gelen kişilerinden Ahi Emir Ahmet karşılamış, müridi olmuş, Mevlana hazretlerini rüyasında görmüştür. Rüyasında Mevlana hazretlerinin kendisine ferace giydirmiş ve başına da bir sarık sarmıştı. Kendisi uyandıktan sonra ferace giyip, kendisine tabii olduğunu bildirmiştir (Eflakî, 2006:327).

Erzurum'da XII. yüzyılın ikinci yarısında ele geçirilen tunç plak malzemesinde o dönemin kıyafet konusunda az da olsa bize bilgi vermektedir. Dökümle elde edilen kabartmalar, yıldız ile bezenmiştir. Ortasına iri bir akik taşı kakma tekniği ile yerleştirilmiştir. Sade bir fon üzerinde minder şeklinde alçak taht üzerinde bağdaş kurmuş oturan iki figür üzerinde yer alır. Sol taraftaki figür bir elini kalçasına dayamış, sol elinde nar tutan bir kadın. Yuvarlak yüzlü ve başlarında ucu sivri miğferler bulunan figürlerden sağ taraftakinin başında kurdele sarmaktadır. Giysiler çapraz yakalı, bellerinde uçları püsküllü kemerler yer almaktadır. Ayaklarındaki çizmeler gayet belirgindir (Süslü, 1989:134).

Evliya Çelebi de XVII. yüzyıldaki Erzurum şehrindeki insanların kıyafetleri hakkında bilgi vermektedir: Önde gelen ayanı çuha, samur ve güzel kumaşlar giyip çalıştıkları, Âlimleri ve Salihleri de çuha, ferace ve boğası kaftan giyerlerdi. Aşağı tabaka sanat ehli olup, üzerine aba ve kaba boğası hilat giyerlerdi (Çelebi, 2006:178). Bundan da anlıyoruz ki, Selçuklular döneminde giyilen kıyafet tarzında çok önemli bir değişikliğe uğramadığı, hemen hemen aynı olduğu görülmektedir.

2.1.2 Cenaze Töreni ve Matem

Selçuklularda ölüye saygı gösterilmekte ve ölümler için düzenlenen merasim ardından gömülmekteydi. XIII. Yüzyılda görülen cenaze törenlerinin özellikleri günümüzde her hangi bir değişikliğe uğramadan devam ettiği görülmektedir. Anadolu toplumunda bir yakını kaybeden kişi belli bir süre eğlenceden uzak kalır, kendisine taziye için gelenleri kabul ederdi. Sosyal yardımlaşmanın ve dayanışmanın en güzel örneklerinden birini de cenaze törenlerinde görmekteyiz. Komşular ve yakınları cenazenin olduğu eve her türlü yardımı yapmakta, aile yakınlarını yalnız bırakmazlardı.

O dönemde görülüp günümüzde görülmeyen cenaze merasimlerinin yapıldığı bilinmektedir. Örneğin Mevlevilerin cenaze merasimleri gösterişli ve gürültülü olurdu. Mevlana'nın emriyle halifesi ve refiki olarak görülen Şeyh Selahüddin'in cenazesinde beşaret ve nekkareciler bulunmuştur. Cenazenin önünde kalabalık bir guyende grubu (mukri yani okuyucular grubu) ilerlemekteydi. Mevlevilerin bu gösterişli törenlerinin aksine Ahiler, daha mütevazı davranırlar, cenazede gürültü yapmamaya özen gösterirlerdi (Turan-Kırpık, 2007:29).

Yapılan merasim törenlerinin belli başlı özellikleri vardı. Cenaze törenlerinde, ölünün ardından kurban kesilerek, taziye için gelenlere ikram edilmekteydi (Mesnevi, 1988:3343-3347). Bunun dışında ölü sahipleri yas tutarlardı. Yas tutma esnasında başlarına toprak saçarlardı. Saçlarını ve sakallarını yolarak, elbiselerini yırtarlardı. Külahlarını yere çalarlardı. Ayrıca cenaze törenlerinde, para karşılığı ağıtçı bulundurulardı (Özbek, 2001:50).

Bunların dışında, cenazelerde matem elbiseleri giyilirdi. Erkeklerin başlarındaki sarığı çıkarmak saygının bir göstergesiydi. Cenazelerin başında kuran okunup, hatim

indirilirdi. Matem süresi kırk gün sürerdi. Kırkıncı gün yemekli bir merasim düzenlenirdi (Taneri, 1977:60-61).

Ölen kişi Sultan ise, Şeyhülislam, saray camiinde yeni sultan için ant içme töreni düzenliyordu. Saray, Orta Asya'da da alışılmış süre olan üç gün boyunca yas tutuyordu; yeni sultan, beyaz atlas giysiler giyiyor, beylere, başlarına ters yüz edilmiş börtler takıyorlardı (Gordlewski, 1988:166).

Erzurum'daki cenaze törenlerinin de Anadolu'da yapılanlardan bir farkı olmadığı görülmektedir. Eflaki'nin belirttiğine göre: Moğol hükümdarı Geyhatu'nun eşi vefat ettiğinde, Çelebi hazretleri Erzurum'a gelmiş, Paşa Hatun'un yakınları Çelebi'yi karşılarken feryatlar ederek, ayağına baş koymuşlardır. Ağlayıcılar tutulup, ağıtlar söylemişlerdir. Paşa Hatun'un ölümünün kırkıncı gününde, yemekli bir merasim düzenlemişlerdir (Eflaki, 2006:654-655).

2.1.3 Aile Hayatı-Günlük Yaşam

Selçuklu aile yapısı büyük ölçüde Orta Asya Türk aile geleneğine uymaktadır. Aile reisi erkek olup, çocuklar ve kadınlar üzerinde tartışmasız bir hâkimiyete sahipti. Bunun yanında kadına son derece önem verilir. Kadın kocasının en önde gelen vekili ve yardımcısıdır. Hatta bazen tahta geçme konusunda valide hatun belirleyici olabilmektedir (Turan-Kırpık, 2007:19-20).

Mevlana da karı-koca arasındaki ilişkiler konusunda evin reisinin her zaman kadın olduğunu ifade etmektedir. Ancak bu görüş alışverişinde kadınların verdiği kararının tersine davranılması gerektiğini de belirtmektedir (Mevlana, 1990:340).

Türk toplumunda misafirlik çok önemli yer tutmaktadır. Gelen misafiri en iyi şekilde ağırlamak, her şeyin en iyisini ona sunmak, onu memnun etmek önemlidir. İbni Battuta, Erzurum'a geldiğinde Türk misafirperverliğin örneğine tanık olmuş ve bu durumdan hoşnut kalmıştır. Kendisi Erzurum'a geldiğinde bir Ahi zaviyesinde misafir olarak kalmıştır. Buranın başında Ahi Duman adlı yüz otuz yaşında bir kişi bulunmaktaydı. Yaşlı olmasına rağmen yemekte bizzat kendisi hizmet ettiğini; ikinci gün yola çıkmak istediklerinde ise onlara gücenerek buna razı olmadığını ve “şayet böyle erkenden giderseniz, buradaki itibarıma gölge düşürmüş olursunuz. Benden hoşnut olmadığımızı düşünürler. Zira bizde misafirlik en aşağı üç gündür” diyerek, orada üç gün kalmak

zorunda kaldıklarını belirtmektedir (İbni Battuta, tz: 216).

Buradan da anlıyoruz ki Anadolu'da ve Erzurum ahalisinde ziyaret süresinin en az üç gündür görüşü, en az üç gün olmak kaydıyla, kalma ihtiyacı duydukları süre kadar kalabilecekleri şeklinde tarif edilebilir. Nitekim eserinde, İbni Battuta'nın bir gün gibi kısa ziyaretleri olduğu gibi, üç günden fazla süren ikametleri olduğu da görülmektedir (Şeker, 2006:187).

Dışardan gelen bir misafiri doyurmak, yatırıp kaldırmak gibi ağırlama adetlerinin yanında, gelen misafiri hamama götürme âdetinin de bir konuk ağırlama biçimi olduğunu ve ahi zaviyelerinin mensuplarının buna riayet ettikleri görülmektedir (Şeker, 2006:184). İbni Battuta, yemek yedikten sonra Ahi Duman yaşlı olduğu için hamama götürme işlevini oğullarına verdiğini belirtmektedir (İbni Battuta, tz:216).

2.1.4 Evlenme-Boşanma-Kadının Toplumdaki Yeri

Aile hayatının kurulmasının temelini evlilik oluşturmaktadır. Evlenme esnasında, gelin adayı kızın görülerek beğenilmesi, oğlan tarafının başlık parası vermesi, gelin kızlara düğün esnasında kına yakılması, makyaj yapılması, gelin alırken saçı saçılması, gelinin çeyiz getirmesi gibi geleneksel kuralların var olduğu bilinmektedir (Özbek, 2001:49).

Evlenen kadın eşi üzerinde hakları olmakla birlikte, erkeğe tabi olmak zorundaydı. Aile içinde ekonomik görevi olan Türk kadını ev işleri, çocuk bakımı yanı sıra serbest pazar yerlerine gidip mal alıp satabilmekteydiler. Selçuklu Türk kadını, sosyal hayata kapalı değildi (Turan-Kırpık, 2007:23).

Kadının evlenme gibi boşanma hakkına da sahiptir. Kadın, eğer boşanıp baba evine giderse, "kalın" olarak verilen mal iade edilirdi. Ancak boşanmaya koca sebep olmuşsa, yani ocak erkek yüzünden sönmüşse "kalın" iade edilmezdi (Turan-Kırpık, 2007:23).

Selçuklular ve Beylikler döneminde Erzurum'da önemli kadın simalara rastlamaktayız. Bu kadınların bazıları siyasi, kültürel ve dinin hayatta aktif rol aldıkları görülmektedir. Selçuklu ailesinin mensuplarından olan kadınlar imar ve hayır müesseselerinde isimleri çokça geçmektedir. Bundan başka devleti yöneten sultan ölmüş ve yerine geçen kadın yönetici "hatun" unvanı ile devleti yönetme hakkına sahipti. Nitekim Saltuklular döneminde de böyle bir olay ile karşılaşmaktayız.

XII.,XIII. ve XIV. yüzyıllarda Erzurum'da bulunan veya Erzurum ile alınan bazı kadınlar bulunmaktadır. Bu kadınlardan bazıları şunlardır:

Mama Hatun

Saltuklular döneminde siyasi alanda başarılı olmuş bir kadındır. Saltuk Bey'in kızı ve Muhammed'in kız kardeşidir. Mama Hatun 587/1191 yılından tahminen 597/1200 yılına kadar Saltuk Beyliğini yönetmiştir (Sümer, 1998:35; Sevim, 2000:184).

Eski Türklerde, Selçuklularda, Harizmşahlarda ve Anadolu Türk devletlerinde terken ve hatunların siyasi rolleri ve hükümdarlıkları göz önüne getirilirse Saltuklu Mama Hatun'un da böyle bir mevkie sahip olması normaldir. Fakat Mama Hatun'un, yeğeni Nasreddin Muhammed dururken nasıl olup da beyliğin başına geçtiğini anlamak zordur. Zira Nasreddin Muhammed'in bu zamanda yetişkin oğulları olması küçük yaşta bulunmadığına ve Hatun'un kendisine naiplik yapmadığına delalet eder. Bununla beraber bu olay Hatun'un bizzat devlete hâkim olması ile alakalı olması gerekir (Turan, 2004:34).

Mama Hatun döneminde Erzurum'a bağlı bir yer olan Tercan'da kendi adıyla anılan Mama Hatun Kervansarayı ve türbesi bulunmaktadır.(Konukçu, 1992:29; Sümer, 1998:36; Turan, 2004:34). Bu yapıların ihtişamlı yapısı, Mama Hatun'un görkemli ve güçlü bir kadın olduğunu vurgulamaktır.

Hand Hatun

Alaedin Keykubat'ın kızı olarak bilinmektedir. Kendisine Hundi Hatun da denilmektedir. Hundi kelimesi bir unvan olup, Selçuklu saraylarında kadınlara verilen bir unvandır (Beygu, 1936:127). Aynı zamanda son Erzurum meliki Cihan Şah'ın bu Selçuklu sultanının damadı olduğu tahmin edilmektedir. Hand Hatun Erzurum'un Selçuklulardan kalma en önemli medresesi olan Çifte Minareli Medreseyi yaptıran kişi olarak bilinmektedir. Bu yüzden bu medreseye aynı zamanda Hatuniye Medresesi denilmiştir (Turan, 2004:52).

Paşa Hatun

Eflaki'nin belirttiğine göre: Geyhatun'un zevcesi Paşa Hatun Ulu Arif Çelebi'yi görmek için Erzurum'a gelmiştir. Paşa Hatun, Mevlana hanedanının muhiplerindendi. Çelebi hazretlerini çok seviyordu ve onun toprağını öpmeyi canının kiblesi yapmıştır. Bir süre de birbirleriyle sohbetinde bulunmuşlardı. Hatun, Çelebi'nin Konya'ya gitmesine izin vermemiştir. Bunun üzerine Sultan Veled hazretlerinden davetnameler gelmiş, fakat dönmek imkânı olmamıştır. Çelebi hazretleri belli bir süre sonra Paşa Hatun'un ölüm haberini almış ve bu habere çok üzülmüştü. Çelebi hazretleri hemen Erzurum'a gitmiş, cenazenin bulunduğu odaya gitmiş, kendisinin cesedini kucaklayarak, günahını affetti ve af dilemiştir. Erzurum'da kırk gün kaldıktan sonra Konya'ya dönmüştür (Eflaki, 2006 :653-657).

Ayn'ül-hayat

Gürcü Hatun'un kızı olup, Erzurum'da Paşa Hatun'un sarayında kalmıştır. Çelebi hazretlerinin müritlerinden olup, Konya ahvali ve Mevleviler hakkında kendisine bilgiler vermiştir (Turan, 2004:55).

Arifleri Menkibelerinde Ayn'ül-hayat'ın, Çelebi hazretlerinin müritlerinden olduğunu doğrulayan bilgiler bulunmaktadır. "...bir gün Çelebi hazretlerini kendi sarayına davet etmiştir. Mevlana Selahaddin Edip ve dostların ileri gelenleri de onunla birlikteydiler. Ayn'ül-hayat, Çelebi hazretlerine Sultan Veled'in durumunu, türbe arkadaşlarını ve medrese dostlarını sormaya başladı, hepsinin birer birer durumunu anlatmasını istedi. Mevlana Selahaddin atılarak dostların durumunun nasıl olduğunu anlatmaya başladı. Dünya hanımı Aynü'l-hayat araya girerek, bilgilerin doğruluğunu Çelebi hazretlerinden duymak istediğini söyleyince, Çelebi hazretleri hemen araya girerek, anlatmaya başlamıştır. Bunun üzerine Ayn'ül-hayat'ın içinde bir hayat kaynağı kaynamaya başladı ve Arif'in sevgisi kalbinde ateşlendi, yüz can ve gönülle onun havasına kapılıp yıllarca onun sevdasında oldu" (Eflaki, 2006:669). Bundan da anlıyoruz ki O dönemlerde Mevlana ve onun tarikatı konumunda olan Mevleviliğin hem Erzurum'da yaygın olduğunu, hem de bu tarikata yalnız erkeklerin değil, kadınların da sadık birer mürit oldukları görülmektedir.

2.2 Dini İlişkiler

Türkler, Anadolu'ya gelirken Müslümanlığı kabul etmiş durumda bulunuyorlardı. Bu sebeple onlar milli kültürlerinin yanında dâhil oldukları İslam Medeniyetinden aldıkları unsur ve müesseseleri de kendileriyle birlikte getirdiler. XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkiye Selçukluları devleti gerilemeye başlayıp dağılma aşamasına girince boşluk içine giren Selçuklu halkına hitap eden fikir hareketleri de hızla artış gösterdi. Bu ortamda Anadolu'ya gelen Horasan ve Türkistan Türklerinden şeyhler ve dervişler, fikir hareketlerinin temelini ve kaynağını oluşturdular. Bu devirde, Selçuklu şehirlerinde görülen Yesevilik, Bektaşilik, Mevlevilik gibi mühim tarikatların kurucu ve temsilcileri, Türkistan ve Horasan'dan Anadolu'ya gelen ve Horasani diye adlandırılan bu kişilerdi (Demir, 2005:207).

XIII. yüzyılda Anadolu'nun dini inanç ve düşünce hayatını önemli bir şekilde etkileyen Türkistan, Horasan tesirinde kalmış önemli kişiler görülmektedir. Başta Mevlana Celaleddin Rumi, Yunus Emre, Hacı Bektaş Veli gibi kişilerin bu çağda ve bu topraklarda yaşadıkları bilinmektedir. Bu kişilerin etkisiyle Anadolu'nun hemen hemen her yerinde Kalenderilik, Babailik, Bektaşilik, Haydarilik ve Mesnevilik gibi hareketler görülmeye başlamıştır.

Erzurum şehri de Anadolu'da görülmeye başlamış olan bu dini hareketlerden etkilendiğini ve bu dini inançların da buralarda yaşandığını görmekteyiz. Böyle olması da normal bir hareket olarak görmek lazımdır. Çünkü Erzurum uzun zaman Selçukluların hâkimiyeti altında bulunana bir şehir konumundaydı. Siyasi açıdan farklılıklar göstermelerine karşılık, yönetimin dine bakış ve yaklaşımı açısından hem Erzurum Selçukluları hem de Türkiye Selçukluları tam bir bütünlük ve beraberlik göstermekteydiler. Çünkü Erzurum Selçuklu Beyliğini yönetenler, Konya Selçuklu Devleti sultanlar ile aynı aileden olup, hepsi Sultan II. Kılıç Arslan'ın çocuklarıydı. Dolayısıyla dini inanış ve anlayışları, amcaoğulları Büyük Selçuklu Sultanlarında olduğu gibi Sünni-İslami bir çizgiyi temsil etmekteydi (Gürbüz, 2004:127).

Anadolu-Selçuklu geleneği içerisinde bir dinî taassup ve fanatizmin aksine, geniş bir hoşgörünün etkin olduğu noktada genelleşmiş bir kabul bulunmaktadır. Heterojen bir ortam içerisinde oluşan ilk Türk şehir toplulukları, bir anlamda geniş dinî müsamaha sayesinde diğer unsurlarla uyum içerisinde bir arada yaşıyorlardı. Anadolu

şehirlerindeki ikili kültür yapısı nedeniyle, iki kesim arasında rahiplerle fakihler arasında İslam ve Hıristiyanlıkla ilgili teolojik tartışmalar ve toplantılar yapıldığı bilinmektedir (Çelik, 2002:30).

Erzurum'daki yönetim hem Müslümanların kendi aralarında farklı dini hareketlerin bir arada yaşamasına hoşgörülü bir yaklaşım içinde bulunmuş, hem de Müslüman olmayan diğer din mensuplarına da aynı tavrı sergilediğini görmekteyiz. Çünkü Erzurum'da Müslümanların dışında Ermenilerin ve Gürcülerin de yaşadığı bilinmektedir. Bu grupların inançlarına, inançlarında doğan ibadet şekillerine ve yaşam biçimlerine müdahale edilmemiş, istedikleri gibi hareket etmelerine izin verilmiştir.

Bu tutum şehirde yaşayan Gayr-i Müslim unsurların yönetimden memnun olmasını sağlamış, yaşadıkları bölgeyi terk etmek yerine, buralarda kalmayı tercih etmelerine vesile olmuştur. Hatta sırası gelince Erzurum halkı ile birlikte hareket ederek, düşmanlara karşı birlikte mücadele ettikleri görülmektedir. Böyle olmasının en önemli nedenlerinden biri de Bizans Kilisesi'nin bunaltıcı baskısından rahatsız olup, bunun yerine Türklerin egemenliği altındaki serbest hareket etme özgürlüğüne sahip olmalarından kaynaklanıyordu.

Tüm bu bahisler Anadolu'da ve Selçuklu Devletinde ilişkilerin sağlıklı olduğu dinsel ve mezhepsel baskıların olmadığı konusunda bir sonuca varmamızı sağlayacaktır. Bir arada yaşayan bu insanlar birbirine dokunmadan, Anadolu'da hem yerli halk, hem de Türk toplumu hemen hemen hiç karışmadan kültürlerini ve kimliklerini koruyarak, günümüze kadar gelmişlerdir (Koca, 2008:6).

1242-1295 yıllarını kapsayan dönemlerde Anadolu'da hâkim güç olarak Moğollar görünmekteydi. Bu durumda sadece yönetim alanında değil, dini alanda da bir değişikliğin olduğu görülmektedir. Bir kere Erzurum'un da içinde bulunduğu Selçuklu ülkesi, Selçuklu devlet adamları tarafından yönetilmekle birlikte, en yüksek siyasi idareyi temsil eden Moğollar, Müslüman değillerdi. Hatta onların İslam dünyası içerisinde zaman zaman Hıristiyanları korumaları ve Avrupa ile ilişkilerinin geliştirilmesinde Gürcüler ve Ermeniler gibi Hıristiyan unsurların kullanıldığı da görülmektedir (Gürbüz, 2004:128).

Her ne kadar Moğollar ilk aşamada Müslüman olmasalar da ve hatta bazen Müslüman olmayan unsurları korumaya yolluna gitseler de, genel olarak Erzurum ve çevresinde hoşgörölü bir anlayış sergiledikleri görölmektedir. Bunun en güzel örneklerini şehre yaptırdıkları sosyal ve kültürel kurumlardan anlıyoruz. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Moğollar İslamiyet'i kabul ederek, Erzurum'da Yakutiye, Sultaniye, Ahmediye medreselerinin yaptırmaları buna en güzel örneklerdir.

XIII. ve XIV. yüzyıllarda Anadolu'nun ve Erzurum'un dini hareketler yönünden şekillenmesinde bilerek veya bilmeyerek katkı sağladıkları görölmektedir. Bu duruma neden olan olay ise, Moğolların Yakınoğu'daki fetihleri ile Alamut Kalesi'nin yıkılmasıdır. Özellikle Alamut kalesinin yıkılması ile burayı kendi mekânları olarak gören İsmaililer (Haşhaşiler) terk etmek zorunda kalmışlardır. Yalnız kalenin yıkılması bu tarikarın yok olmasını engelleyememiş, üyeleri gizli gizli Arap ülkelerinde ve Anadolu'ya gelip, çalışmalarına devam etmişlerdir (Cahen, 2008:219).

Anadolu'ya gelen bu gruplar tasavvuf perdesi altında görüşlerini yaymaya başlamışlardır. Zaten Anadolu'nun çevresi de bunların buraya yerleşip, filizlenmesine olanak verecek şartlara sahip görünüyordu. Erzurum şehri de bundan nasibini alacaktır. Çünkü Erzurum coğrafi konumu sayesinde göç yollarının önemli bir kavşağında bulunmaktaydı. Bundan dolayı Haydari, Kalenderi gibi heteredoks mezhep sahipleri buraya gelmiş, daha önce burada görölmemiş yeni inanç biçimleri ortaya çıkmıştır (Gürbüz, 2004:129).

Anadolu Selçukluları zamanı fikir hareketleri bakımından çok renkli ve çeşitli bir çağdır. Bu renkli çeşitlilik büyük ölçüde birbirinden çok küçük nüanslarla ayrılan pek çok dini zümreden kaynaklanmaktadır. Abdalar, Ahiler, Haydariler, Kalenderiler, Mevleviler, Babailer, Bektaşiler, Şemsiler, Evhadiler, Rufailer, Ekberiler v.s bu dönemde Anadolu'da faaliyet gösteren dini, siyasi ve fikri zümrelerdir. Bu zümreler Anadolu insanını teşkilatlandırmakla beraber tabanda kültürel ve siyasi kadrolaşmayı da sağlıyordu. Her tarikatın ve dini zümrenin cemaati ve bu şehzadenin siyasi kadrosunu iktidara getirebilmek için faaliyette idi (Bayram, 2003:71).

2.2.1 Ahilik

Ahi sözcüğü, Arapçada kardeşim anlamına gelmektedir. Anadolu'da XIII. yüzyılda Türkler tarafından kurulmuş olan Ahilik örgütü, Türkçede cömert, eli açık, mert anlamına gelen "Akı" sözcüğünün terimleşmesinden almıştır (Kürkçüoğlu, 2007:152).

İslam âleminde yaygın bir tasavvufi-iktisadi teşkilat örneği olarak görülen Fütüvvet, kaynağını Melameti zevk ve görüşten almakla birlikte zikre dayanan sufi zümrelere de benimsenen bir birli ve faaliyet olarak Anadolu'da Ahilik adı ile çok yaygın bir durumdadır. Anadolu'da hemen her tarikat zümresi bu teşkilatla karşılıklı ilişkiler ve sıkı bağlanışlar içinde bulunmaktadır. Sağlam meslek ahlakını, müşterek hayatta özgeciliği ameli bir şekilde yaşatan Ahilik teşkilat ve zümrelerinin, dini ve iktisadi olduğu kadar toplumsal ve siyasi rolü de dikkat çekicidir. Siyasi otoritenin zayıflamaya başladığı zaman bu zümrelerin yönetimi ele alarak toplumun güvenliğini sağladığı görülmektedir (Ayas, 2008:56-57).

Araştırmalar, Türkiye Selçukları Dönemi'nde Ahi teşkilâtının ilk olarak Orta Anadolu'da (Kayseri) XIII. yüzyılın başlarında ortaya çıktığını ve bu asır içinde bütün Anadolu'ya yayıldığını göstermektedir.¹ Özellikle Türkmenlerin Uluğ Sultan diye andıkları I. Alâeddin Keykubad zamanında bütün Anadolu'ya yayılmış ve devlerin yapısı içinde yer almıştır (Bayram, 2001:1-2).

Bacıyan-ı Rum, Ahiyan-ı Rum görevleriyle Malazgirt'ten çok önceleri Anadolu'yu Türk yurdu haline getirme azmindeki Ahmet Yesevi bağlıları, akın akın Erzurum'a gelmişlerdi. Anadolu'nun kilidi böylelikle zorlanmış, Alperen, Gazi dervişlerin gaza

¹ Ahilerin kurucusu olarak görülen Ahi Evran, I. Alaeddin Keykubad zamanında yaşamıştır. Doğduğu yer belli değildir. Bir süre Konya'da kalmıştır. Halktan kaçınır, gizli yaşamış, sonra Denizli'ye gitmiş, orada bahçıvanlıkla vakit geçirmiş, yine Konya'ya gelmiştir. Şemsi Tebrizi'ye biat ederek tasavvuf ve dervişliğe intisap etmiştir. Konya uleması bu halden gücenmişler ve Alaeddin Keykubad'a müracaat ederek, Ahi Evran'ın Tebrizi ile aralarını açmasını söylemişler. Bunun üzerine Ahi Evran, Sultana ve ulemaya darılarak, Konyayı terk ederek Denizli'ye dönmüştür. Sultan Alaeddin, Ahiyi darıttığına müteessir olarak, Sadreddini Konyaviyi göndererek, Konyaya getirmesini söyler. Sadreddin Denizli'ye gider, görüşürler, beraberce Konya'ya gelerek Cuma namazını kılarlar. Ahi, Konya'ya darıldığından bu şehirde durmayıp, Kayseri'ye gider. Debağlık ile geçinmeğe başlamış. Renk, renk sahtiyan işlemiş. Bu halini çekemeyen bir adam Kayseri valisine giderek aleyhine şikayette bulunur: "Bir adam debbağhanede misafir oluo deri işler. Miriye vergi vermez" dedi. Vali, Ahi Evranı yanına çağırarak için adamlar gönderir. Bunlar debbağhaneye gittiklerinde, Ahi Evran'ın yanında bir ejderha gördüler. Korkularından kaçtılar. Bu ejderhanın ateş gibi parlayan gözlerinden kinaye olarak Ahi Evran lakabını aldı. Kendisi Kayser'de çok durmayıp, Kırşehir'e gitmiş ve burada vefat etmiştir (Beygu, 1936:190).

kılıçlarından çok önceleri, Ahilerin gönül kuşatma seferberliği başlamış, Erzurum bu seferberliğin Anadolu'daki açılan kapısı olmuştur (Kürkçüoğlu, 2007:155).

Ahiliğin ortaya çıkmasındaki en önemli etken ise, Türkistan'dan Anadolu'ya göç ederek yerleşen çok sayıdaki Türk esnaf ve sanatkârlara kolayca iş bulabilmek, yerli Bizans sanatkârları ile rekabet edebilmek; tutunabilmek için ürettikleri malların kalitesini yerleştirmek; milletin ekonomik yönden bağımsız hale getirmek; ihtiyaç sahibi olanlara her alanda yardım etmek; ülkeye yapılacak olan yabancı saldırılarda devletin silahlı kuvvetleri yanında savaşmak, sanatta, dilde, edebiyatta, gelenek ve göreneklerde milli heyecanı yaratıp ayakta tutmaktı. İşte bu mecburiyet sonucunda esnaf ve sanatkârların dayanışması sonucunda ortaya çıkmıştır (Kürkçüoğlu, 2007:154).

Yine bunun yanında; Anadolu'daki konar-göçer unsurun yerleşik hayata geçmesinde bu tarihî görevi gönüllü olarak Ahiler üstlenmiştir. Gerçekten de Ahiler, göçebe hayatı terk edip de şehre inen her gence sahip çıkmışlar, onlara bir meslek öğretip, işini kurmasına yardım etmişlerdir. Böylece, Anadolu'da Türk toplumunun şehirleşmesi ve şehir kültürüne uyum sağlaması, Ahilerin özverili destekleriyle sağlıklı ve sağlam bir şekilde gerçekleşmiştir (Koca, 2008:33).

Ahiler, sadece konar-göçer unsurun yerleşik hayata geçmesinde değil, aynı zamanda yeni yerleşim yerleri ve mahallelerin kurulmasında da başlıca rol oynamışlardır. Ahi babaları veya şeyhleri, genellikle şehirlerin kenarlarında veya şehirlerarası yolların önemli kavşak noktalarında kendi tekke ve zaviyelerini kuruyorlardı. Bir süre sonra da bu tekke ve zaviyelerin etrafında yeni yerleşenlerle birçok konut yapılıyordu. Böylece, bu yerlerde yeni birer mahalle veya köy doğmuş oluyordu (Koca, 2008:33).

Erzurum şehrinde de XIII. yüzyıla ait eski birçok Ahi zaviyelerine rastlanmaktadır. Bunların bazıları şunlardır: Ahi Muhammed bin Abdürrahman, Ahi Yusuf, Ahi Pir Mahmud zaviyesi, Çoban Köprüsü ilerisinde Yağan Paşa Zaviyesi, Horasan Baba Zaviyesi (Turan, 2007:55; Beygu, 1936:170-189).

Zaviyelerin dışında Erzurum'da Ahilerin aktif bir teşkilata sahip olduklarını gösteren bir mezar taşının bulunmasıdır. Sığircık denilen mezarlıkta bulunan bu mezar taşındaki kitabede, ahilerin gazi unvanı aldıkları görülmektedir. Kitabeye göre Fahrudin b. Muhammed Şah hem gazi hem de ahidir. Bu şahıs 736/1335 yılında şehit olmuştur

(Konyalı, 1960:302).

Selçuklular zamanında Erzurum, çeşitli el sanatları alanında gelişmiş bir şehir konumundaydı. Bıçakçılık, Kuyumculuk, Erzurum taşı denilen kara taştan yapılmış süs eşyaları, dericilik, dokumacılık, ince yün dokumacılığı, bakırcılık bakımından en gelişmiş şehirlerinden bir tanesiydi. Erzurum'da Ahi teşkilatına bağlı 22 çeşit esnaf ve sanatkâr, sanatlarını icra ederek şehrin kalkınmasına katkı sağlamışlardır (Kürkçüoğlu, 2007:158).

Ahilerin kurucusu olarak kabul edilen Ahi Evran'ın mesleği debbağcılık olduğu için, Erzurum'da debbağcı şeyhinin esnaf üzerinde nüfuz ve icraatı fazlaydı. Sanatında hilekârlık eden esnafın dükkânı kapatılır, çürük ve hileli yaptığı, iş ibret olmak üzere dükkânın kapısı üstüne çivilenerek teşhir edilirdi. Bu yüzden sanatkârların iyi yetişmesi, sağlam ve dayanıklı eşyaların yapılması bu tarikatın otoritesi sayesinde mümkün olmuştur (Beygu, 1936:191).

Buradan da anlıyoruz ki Ahiliğin ağırlıklı olarak bir ekonomik yapı içerisinde organize oldukları görülmektedir. Aynı zamanda, Ahilik bir tarikat olduğundan buraya girenler birbirlerine son derece yardım ve iyilik içinde davrandıkları görülmektedir.

Ahilerin bazı istisnalar haricinde siyasi bir teşekkül içinde olmadığı söz konusudur. Zorunlu olmadıkça, herhangi bir siyasi birlik oluşturmak, siyasi bir birliğe dâhil olmak benimsedikleri bir davranış tarzı değildir. Daha ziyade bir sivil toplum kuruluşu, ya da bir sosyal yardım müessesesi olarak faaliyet göstermektedir. Ahilerin iktidar çevreleriyle yakın olmalarının kökeninde, çevrelerinde çok sevilen ahi şeyhlerinin nüfuzundan yararlanmak isteyen iktidarın bu yöndeki çabaları da göz önünde bulundurulmalıdır (Şahin, 2002:306).

Ahiliğin siyasi bir kuruluş olamamasından dolayı Ahilerin devlet hayatında resmî bir görevleri yoktu. Fakat devlet, resmi törenlerde, tıpkı devlet adamları gibi onlara da protokolde yer verilmekteydi. Daha doğrusu, Türkiye Selçuklu sultanlarının tahta çıkma (cülus), biat, karşılama, uğurlama, kutlama ve taziye törenlerine sivil ve asker bütün devlet erkânının yanı sıra Ahiler ve İğdişler gibi sosyal zümreler de katılmakta idiler (Koca, 2009:13). Öyle ki; Ahiler bu dönem Anadolu'sunda o kadar etkilidirler ki sivil valileri seçtikleri bile görülmüştür (Özcan, 2006:32).

Ahilik ve Ahiler Selçuklu ülkesinde etkin bir nüfuza sahip olduğu bilinmektedir. Bunun en güzel örneklerinden birini de bize XIV. yüzyılın önemli seyyahlarında İbni Battuta vermektedir. Battuta, Anadolu'ya yaptığı seyahat sırasında Erzurum'a da gelmiş, Anadolu'nun hemen her şehrinde Ahi büyüklerinden ve bunların halk üzerinde kazandığı nüfuz ve itibarından bahsetmiştir. Erzurum'a geldiğinde Ahi Duman adlı kişinin zaviyesine indiklerini, bu zatın yaşlı olup, yüz otuz yaşını aştığı halde söylendiği halde hala bir değneğe dayanarak yürümekte, hafızasının yerinde durmakta ve beş vakit namazını kılmakta olduğunu; yaşlılık nedeniyle açlığa dayanamayıp orucunu yemesinden başka hiçbir kusuru olmadığını bildirmektedir (İbni Battuta, tz:216).

Ahilik, bütün sanat ehliyle esnafı bünyesine almıştır. Her meslekten fütüvvet erbabının şeyhine Anadolu'da Ahi denilmekte, Ahilerin de şeyhi Ahi Türk veya Ahi Baba adıyla anılmaktadır. Teşkilatta Yiğit (Terbiye), Ahi ve Ahi Babalık mertebeleri vardır. Teşkilata törenle girilmektedir. Ahi, Fütüvvete giren kişiye şedd dedikleri kuşağı kuşatmakta, şalvar giydirmekte, bir billur ya da toprak kâse ile tuzlu su içirmektedir. Yiğit'in, gene Fütüvvet erbabından birisini kardeş edinmesi töreninde de tuzlu su içilir. Yiğitlerin kazancı müşterektir. Teşkilat içi bir ahlak ve cezalandırma töresi görüldüğü gibi, kavli ve Seyfi adlarıyla bir farklılaşma da göze çarpmaktadır (Ayas, 2008:57).

Erzurum'daki Ahiler her yıl tekrarlanan geleneksel Ahi merasimi yaparlardı. Beygu'nun Fütüvvetname eserinden aldığı bilgiler çerçevesinde merasimin nasıl yapıldığını bize şöyle bildirmektedir: "Ahi Evren'in neslinden bulunan adamlar her sene Erzurum'a gelerek, Ahi Evren'in Kırşehir'deki türbesindeki, kuyudan bir testi su getirerek, Mehdi Abbas'ın, mescidi üzerinde yapılan camii minaresine asarlar, böylece şehirde sığırcık kuşlarının çoğalması ve bu yüzden Ahi Evren'in duası bereketi ile çekirge afatından şehrin masun kalması temin olunurdu. Bu grup Erzurum'a gelişinde, debbağlar tekkesinde büyük bir tören başlardı. Bütün esnaf şeyhleri istikbaline koşar ve tekkede ellerini öperler ve dua ederler, tekkede saklı olan tarikat bayrağı çıkarılarak tekkenin kapısına asılırdı. Bu tören bittikten sonra bütün şeyhler esnaf ile birlikte Abdurrahman Gazi'ye giderek, kazanlar kurulur, kuzular kesilir, pilavlar pişer, somatlar çekilirdi. Yemekten sonra ustalığa çıkmış sanatkârlardan kaç tane varsa bunlar halifenin önüne diz çökerler, diğer esnafla halka çevirirler. Debbağlar şeyhi halifeye, tarikata yeni giren bu ustaları takdim ederdi. Halife dua ederek şed peştamalları bellerine bağlayarak

enselerine birer sille vurur, bunlar da halifeden başlayarak bütün şeylerin elini öptükten sonra ustalık izni verilmiş olurdu (Beygu, 1936:191).

Erzurum'daki eğitim kurumlarının aktif bir şekilde çalışması, Erzurum'da Ahilik teşkilatının kurulması ve gelişmesinde önemli katkı sağlamıştır. Aynı zamanda bu durumda şehrin ekonomik açıdan kalkınmasına da katkı sağlamıştır. Çünkü Ahi teşkilatına girebilmek, herhangi bir esnaf birliği içinde yer alabilmek için, o kişinin belli bir eğitim alması gerekiyordu. Ortaçağ Erzurum'unda, Ahilik teşkilatının çok ileri seviyede olması ve bölgenin iktisadi, kültürel gelişmesinde eğitimin yanında, şehrin önemli ticaret yolları üzerinde yer alması önemli rol oynamıştır (Kürkçüoğlu, 2007:160-161).

2.2.2 Kalenderilik

Hintli ve İranlı dervişlerin seyahat için Hindistan'ı terk ederek Orta Asya'ya gitmeleri ve burada İslamiyet'i kabul etmiş olan Türkler arasında kendi örf ve adetlerini yaymaları sonucunda, bu tarikatın merkezinin bazı kimseler tarafından Orta Asya olduğu görüşü ileri sürülmektedir. X. yüzyıldan sonra yavaş yavaş bütün İran'a yayılmaya başlamıştır (Kocatürk, 1971:222). Hinduizm, Budizm, Maniheizm gibi eski Asya dinlerinden etkiler taşıdığı anlaşılan Kalenderilik, Cemaleddin Savi (1232-33) tarafından yeni baştan teşkilata tabi tutulduktan sonra Orta Doğu'ya yayılmıştır. Anadolu'da ise, Kalenderilerin XIII. yüzyılın ilk yarısından başlayarak görülmeye başlanmıştır ve özellikle Moğol istilasından sonra meydana gelen göçlerle çoğalmaya başlamışlardır. Babai ayaklanmasından sonra Kalenderiler, öteki heteredoks zümreler gibi sağa sola dağılmaya başlamalarına rağmen, XIII, XIV ve XV yüzyıl Anadolu'sunda etkin bir varlık göstermişlerdir (Ocak, 1981:298).

Kalenderiye tarikatı, Melametiliğin biraz farklılaşmış biçimi sonucu ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Aralarındaki far, esas olarak toplum karşısı tavırlarda ve nafîle ibadetleri yapıp yapmamakla belirtilmektedir. Melameti anlayışı daha ileri götüren Kalenderler, topluma muhalefet konusunda daha aktifler. Onlar için kalp temizliği esas olduğundan, Melametiler gibi gizli gizli ibadet etmek yerine, hiç nafîle ibadet etmezler; bunun gereğine inanmazlar; ancak farzları yerine getirirler (Ocak, 1999:14). Melametiler ise, kendi tabiatlarının icabı konuşmalarında iyiliğe ve ihsana imkân ölçüsünde yer verip, fiillerini sözleri ile tenakuza düşürmemeye gayret göstermişlerdir (Kocatürk, 1971:223).

Kalender dervişleri, çihar, darb (saç, sakal ve kaşları yülünmüş olarak) ve yarı çıplak bir halde gezerlerdi (Ayas, 2008:58). Giyinişleri, hareketleri, yaşayışları ve inançları ile halkın hayretini mucip olan bu dervişler bazı halk kitlelerince iyi karşılanmamış, hatta onlar tarafından hakarete maruz kalmışlardır. Bu tarikat üyelerinin düşünceleri ve inançları tasavvufla pek uyuşmuyordu (Kocatürk, 1971:222).

Kalenderilik, Anadolu'nun her tarafına yayılmış bir tarikat olduğundan, Erzurum'da da görülmüştür. Bunun en güzel örneğini bize Ahmet Eflaki vermektedir. Erzurumlu Hoca olarak anılan, Sivas şehrinde davranışları ve yaşam tarzıyla bir kalender şeyhi olduğu sanılan bir hoca bulunmaktaydı. Ulu Arif Çelebi Hazretleri Gazan Han'ı (1295) görmek için Tebriz'e giderken Sivas'a uğramış ve burada Erzurumlu Hoca ile karşılaşmışlardır. Muhtemelen kendisi bir Kalender veya Haydari² şeyhi olmalıdır. Kendi aralarında geçen görüşmeyi ayrıntılı olarak anlattırıştır:

Bir gün Çelebi Hazretleri Sivas şehrinde bir büyüğün semasından çıkmış, arkadaşların zaviyesine gidiyordu. Bir yol geçidinde bir kalabalığa rastladı. Orada sayısız halk toplanmıştı. Birinin ortada, başını öne eğmiş ufak taşlarla oyun yaptığını, herkese önemsiz şeyler söyleyip gevezelik ettiğini, bu aşağı tabakadan insanların onun önünde baş koyduklarını, onun etrafına konulan yemeklerin, helvaların, meyvelerin her birinden yediğini ve oradakilere attığını gördü. Kılık kıyafet perişan, karmakarışık, külhan dumanından kararmış, el ve ayak tırnakları son derece uzanmış, mavi gözleri de üzerine yazı yazılmak üzere hazırlanmış parlak deriden daha fazla parlayan bir adamdı.

“Bu ne biçim adamdır?” diye sordu Çelebi.

² Haydarilik, Yesevilik tarikatı ile Kalenderi geleneklerinin birleştirilmesi suretiyle Kutbeddin Haydar tarafından XII. Yüzyıl sonlarında İran'da kurulmuş heteredoks bir tarikattir. Kendilerini Yaşar Ocak şöyle tasvir etmektedir: İki yanında öküz boynuzlarına benzer boynuzları olan keçeden yapılmış külahlar giyinirlerdi. Kazınmış saçlarına, kaş ve sakallarına karşılık aşağı sarkan bol ve gür bıyıkları vardı. Belden yukarıları çıplak olup, boyunlarında ve omuzlarında küçük ziller ve kına ile boyanmış aşık kemiklerinden yapılmış kolyeler asılıydı. Ayrıca bellerinde tahtadan yapılmış kılıçları vardı. Davullar ve ziller çalarak raks ederlerdi. Bu esnada çıkardıkları sesler ürkütücü ve etkileyici olurdu. Bu durum onları Kalenderiye şeyhine mensup bir Türkmen babasına benzetmekteydi (Gürbüz, 2004:127).

Etrafindakiler “Bu âlemin kutbu, Âdem’in sırrı olan Erzurumlu Hocadır” diye cevap verdiler. Onun acayip halleri olduğunu söylediler. Şöyle ki o, süfli mugayyebattan ³ haberler verir, verdiği haberlerin de çoğu çıkardı.

Onun bu hali, Kuran’da “Şeytanlar sizinle mücadele etmek için dostlarına vahiy ve ilhamda bulunurlar (En’am, 6:121) ayetinde buyurulduğu gibi şeytani vahiy üzerine kurulmuştur. Nitekim melekler aracılığıyla gelen vahiy peygambere, kalbe ait vahiy ve ilham da velilere mahsustur. Avam takımı gerçeği olmayandan, doğruyu da yalandan ayırt edemez. Onlar anlayışlı iç nazarları ve aydınlatıcı zamirleri olmadığı için doğrudur umidiyle gerçek olmayan her boş şeye inanırlar. Dış kerametler ve şeytanın aldatmasıyla gururlanırlar; fakat halk bu insanların muamelesinin şeytanla olduğunu, ruhlar âleminden ve levhaların sırrından habersiz bulduklarını, Muhammed’e (s.a.v) uyma yolundan uzak düştüklerini bilmez. Onlarda görünen kerametler de talihsizleri yoldan çıkarmak içindir; eşya zıddıyla meydana çıkar...

Çelebi hazretleri bu kişiye âlemin kutbu dediklerini görünce velilik gayretinden kendini tutamayıp attan indi ve kalabalığın arasına girdi. O şaşkın adamın ensesine üç şiddetli tokat attı. O kadar sert vurdu ki adamın alını yere dokundu ve ona “Tasını tarağını topla!” diye bağırdı.

Bunu üzerine etrafta toplanan aşağı tabaka halkı her taraftan atıldılar, büyük bir karışıklık oldu; bir anda birbirine karıştılar. Kılıçları ve bıçakları çekerek Çelebi’yi ortaya aldılar. Bunun üzerine ahiler ve büyükler ilerleyerek halkı birbirinden ayırdılar.

Ahi Muhammed Divane “Arif Çelebi hazretlerinin abdalların kutbu olduğunu, Erzurumlu şeyhin de Rum abdalları⁴ cümlesindedir ve şehrin sakinlerindedir. Mezbelerle ve külhanlarda bulunmuştur. Şimdi bu ulu kişi büyük bir gayret sebebiyle ona el kaldırdı ve onun yolunu kesip gitmesini söylemiştir, demesi üzerine Çelebi hazretleri hemen Tokat’a hareket etti. Erzurumlu Şeyh de yedinci günde varlık aleminden yokluk alemine göçtü (Ahmet Eflaki, 2006 :631-633).

³ gizli ve görünmeyen şeyler

⁴ Abdalan-ı Rum, sanıldığı gibi bir tarikat değil, Yesevilik, Hayderilik, Vefailik ve Kalenderiliği kaynaştıran Babai hareketi kökenli bir hererodoks derviş ve şeyhler topluluğunu gösterir. Rum abdalları, kaynakların tasvirine göre, genellikle meczup tabiatlı bir takım kişilerdir. Kıyafetleri bakımından da birbirlerinden farkları yoktur (Ocak, 1981:299).

2.2.3 Mevlevilik

Yasadığı dönem içerisinde Mevlana, Moğol saldırıları ve baskısı altında büyük sıkıntılar çeken Anadolu halkına, aslında medresenin veremediği dinginliği, acı ve sıkıntı içindeki gönüllere hitap eden söylemiyle, Anadolu'nun acılarla dolu tecrübesini dile getirdi. Bir anlamda bu olağanüstü dönemde, manevi birlik ihtiyacına cevap verdi. XIII. yüzyıl Anadolu'su bu yüzden büyük şeyhlerin, pek çok derviş ve babaların yoğun olarak ortaya çıktıkları bir dönemdi ve elbette böylesi bir gelişmenin dinî olduğu kadar, dönemin tarihsel, siyasal ve ekonomik koşulları ile de bağlantısı olduğu aşikârdır (Çelik, 2002:29).

Mevlana zamanında tekke henüz mevcut değildi. Selçuklu emirlerinden Horasanlı Tâceddin Mu'tez, Mevlana'yı sevenlere bir dârü'l-uşşâk (âşıklar yurdu) yaptırmak istemiş; Mevlana kabul etmemekle beraber, nihayet Sultan Veled'in ricası ile medresenin yanına, yoksul müritler için, birkaç oda yapılmıştı. Hâsılı Mevlana zamanında Mevlevilik tarikatı ile Mevlevi tekkesinin ancak nüvesi var idi; Mevleviliğe henüz bir tarikat denilmesine imkan yoktu. Mevlana'nın vefatından bir müddet sonra, Selçuk beylerinden Alam al-Din Kaysar'ın teşebbüsü ile Mevlana türbesi yapılmış, böylece Mevlana'yı sevenlere bir merkez kurulmuştur (Gölpınarlı, 1979:166).

Anadolu kültür tarihinde XIII. yüzyıl, tasavvufi düşünce temelleri üzerine tarikat organizasyonlarının inşa edilmeye başlandığı bir toplumsal yapılanma dönemidir. Selçuklu dünyasına yönelik Moğol tehdidi altında gerçekleştirilen bu yapılanmanın ilk tutarlı ve kalıcı örneği, yüzyılın sonuna doğru, Sultan Veled'in şahsında Mevlevîlik adıyla tarih sahnesinde yerini alır. Mevlevilik XIII. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Mevlevilik her ne kadar Mevlana Celâleddin Rumi'nin hayatında bir tarikata dönüşmese de bu akım Mevlana'nın sufi kişiliğiyle sıkı bir bağlılık içerisinde Sultan Veled zamanında teşkilatlanmıştır (Ertaş, 2006:84). Mevlana Celaleddin Rumî Mevlevi silsilesinde tarikatın piri olarak sayılmaktadır. Mevlevilik başlangıçta Anadolu'daki diğer tasavvuf akımları gibi adab ve erkânı belirlenmiş ve tekke düzeni kurulmuş klasik bir tarikat niteliğinde değildi (Tanrıkorur, 2004:468).

Sultan Veled, babasının yolundan giderek, babasının düzenlediği toplantılara ve bunlarda yapılan sema, zikir ve benzeri törenlere, bir tarikat niteli kazandırdı. Özellikle sema, mukabele adı altında düzenlenerek Mevlevi tarikatının en önemli ayini oldu.

Mevlana'nın düşüncelerinin uzantısı durumundaki Mevleviliğe göre Tanrı ses ve söz olarak insan da belirir. Evrendeki bütün varlıklar Tanrının çeşitli görünümleridir; ama insan bunların en üstünüdür. Tanrı niteliklerinden en önemlilerini ve büyük çoğunluğunu insana verdi, insan kendisinde saklı olan bu Tanrısal gizle aşkla erişir ve bilgi sahibi olur. Evrensel hareket dönmeyle (Sema) gerçekleşir. Mevleviliğin başlıca ilkesi, insanı sevmenin Tanrı'yı sevmek demek olduğunu saptamış bulunmasıdır. Suni bir tarikat olup, Tanrının ve peygamberinin açık sözlerine uyar, bunlardan gizlenmiş sayılan anlamlar çıkarmak için yorum yapmaz bununla birlikte tasavvuf tarikatlarının ortak felsefesi olan varlık birliği (Vahdet-i Vücut) inancına sıkıca bağlıdır. Bu inanca göre Tanrı yaratan değil belirendir. Sünnilikle bağdaşmayan bu anlayış, Mevleviliğin ve Mevlevilerin en büyük çelişkisidir (Eren, 1984:60). Ayinlerinde musiki, sema ve şiiri kullanan Mevlevilik, diğer gayri Sünni ve heterodoks tarikatların aksine Anadolu'nun daha çok şehirlerinde ve yüksek mahfillerde taraftar bulmuştur (Ertaş, 2006:84-85).

Sultan Veled'in irşad makamına oğlu Ulu Arif Çelebi'yi bırakması tarikatın tarihinde dönüm noktası oluşturmuş ve bu olayın ardından Mevlevîlik "çelebi" unvanıyla anılan Mevlânâ soyuna mensup şeyhler tarafından temsil edilmeye başlanarak Konya Mevlânâ Dergâhı ve çelebilik makamı Mevleviyye tarikatının idare merkezi haline getirilmiştir. Gittiği hemen her yerde bir zaviye kurarak Mevlevîliğin yayılmasına büyük katkı sağlayan Ulu Arif Çelebi, babası Sultan Veled'in sağlığında ve sonrasında Mevlânâ ailesinin Anadolu'daki yegâne dinî otorite temsilcisi hanedan olduğunu vurgulayan propaganda amaçlı seyahatlere çıkmış ve önce Moğol hâkimiyeti altındaki Selçuklular'ın doğu topraklarına giderek Sivas, Tokat, Bayburt, Erzurum, Irak, Tebriz, Merend ve Sultâniye'de önde gelen yöneticilerle görüşmüştür. Mevleviyye'nin Konya dışındaki ilk önemli merkezlerinin temellerini atmışlardır. Böylece Sultan Veled ve Ulu Arif Çelebi'nin gayretleri sonucu yaygınlaşmaya başlayan Mevlevîlik XIV. yüzyılın ilk yarısında âyin, erkân ve kıyafet açısından da kuruluş sürecini tamamlayarak XV. yüzyıla intikal etmiştir. Ulu Arif Çelebi'nin ardından çelebilik makamına sırasıyla Şemseddin Âbid Çelebi ve Hüsâmeddin Vâcid Çelebi geçmiştir (Tanrıkorur, 2004:468-469).

Mevlana'nın hayatı boyunca tarikatlara özgü birtakım kurallara uymadığı, kendisine bağlananlar için özel kurallar koymadığı bilinmektedir. Sözgelimi kendisine bağlananlar

için ne bir giriş töreni düzenler, ne de belli bir zikir öngörürdü. Diğer tarikatlar gibi özel giysilerle ayrılma yoluna da gitmemiştir. Bilinen başlıca uygulaması müridliğe kabul edilenlerin saç, sakal, bıyık ve kaşlarından birkaç kıl kesmek, kendisine halifelik verilenlere de bugün hırka denilen geniş kollu, yakasız, önü açık bir giysi olan ferace giydirmek, halkı aydınlatma görevini simgelemek üzere bir çerağ vermektir. Mevlevilik'in başlıca kurallarından birisi olan semayı da yalnızca aşk ve cezbe için yardımcı bir öğe sayardı. Ancak oğlu Sultan Veled, halifeliği döneminde Mevlana'nın düşüncelerini temel olarak Mevleviliği kendine özgü kuralları, törenleri olan bir tarikat durumuna getirdi (Özalp, 2002:226).

Erzurum'da da Mevlevilik hayat bulmuştur. Bölgede birçok Mevlevi müridinin bulunduğu da bilinmektedir. Ayrıca, Celaleddin Arif Çelebi çeşitli nedenlerden dolayı Erzurum'a uğramıştır. Bu konuda Ahmet Eflaki geniş bilgiler vermektedir.

Bir Mevlevi yazar olan Ahmet Eflaki'nin (Bayram, 2002:368; Gölpınarlı, 1983:150) belirttiğine göre o zamanlar Erzurum'a bağlı Bayburt'ta Mevlana Celaleddin Rumi'nin sağlığında müritleri bulunuyordu. Şöhreti de oralarda çok yaygındı. Celaleddin Arif Çelebi hazretleri bu şehre gittiğinde, şehrin reislerinden Ahi Emir Ahmet bulunuyordu. Kendisi, zengin, hayırla işleyen, makam sahibi, çok zaman görmüş ve büyüklerin sohbetine erişmiş bir adamdı. Kendisi dâhil olmak üzere, kadın erkek bütün halk Çelebi hazretlerine kul ve mürid olmuşlardır.

Bu durumu Emir Ahmet şöyle hikâye etmiştir: Gençliğimin ilk çağında sizin ceddiniz Mevlana hazretlerinin güzel şöhreti ağızdan ağıza ulaşınca; seyyahlar onun “hal” ve “kal”inin yüceliğini anlayınca, içimde babamdan izin dileyip Konya'ya gelip o hazretlerin elini öpmek şerefine ulaşma hevesi uyandı. Annem babam müsaade etmediler.

Bir gece son derece istek ve aşkla, birkaç rekât hacet namazı kılıp, uyudum. Sabaha yakın rüyamda müritler ve seyyahlardan işittiğim Mevlana'yı gördüm: Mevlana ferace giymiş ve başına duman renginde bir sarık sarmış olduğu halde evimize giriyordu. Ben daha önce koşarak baş koydum, yüzümü onun ayaklarına sürdüm ve yalvarıp yakardım. O, bir dosttan makas istedi, saçlarımı kesti, yüzümü öptü ve birkaç defa “Allah mübarek etsin! Allah mübarek etsin!” dedikten sonra “Bu Mevlevi şeyhidir” buyurdu.

Bu sevinçle uyandıgımda kesilmiş saçlarımı yastığımın üzerinde buldum. Bu durumdan dolayı bende bir şaşkınlık belirdi. Belli bir süre sonra, ferace giydim, semaya ve toplantılar düzenlemeye, Mesnevi okumaya başladım. Mevlana hazretlerine bir armağan gönderdim. Bunun üzerin Mevlana hilafet şeceresini gönderip bu kulu müritliğe kabul etti. Siz Celaleddin Çelebi hazretlerinin bu diyarı şereflendirip benim ilme'l-yakın'imi ayne'l-yakın'e çevirmeniz ve beni hakka'l-yakın'e ulaştırmanız da kabulümün belirtisidir. Ve Sultan Veled, Emir Ahmet'i daima kardeş ve dost diye çağırırdı (Ahmet Eflaki, 2006:326-327).

2.2.4 Ekberilik:

Erzurum ve çevresinde görülen diğer bir fikir hareketi de Ekberiliktir. Bu fikir hareketi İbnü'l-Arabi liderliğinde yaygın olarak Sivas ve Erzincan'da yayılma imkanı bulmuştur (Yavuz, 2003:11).

Arabi, Ekberilik ve vahdet-i Vücut konusunda; aralarında Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum ve Malatya'nın da bulunduğu bu kültür coğrafyasına daha XIII. yüzyılın başında Vahdet-i Vücutun sistematikleştirilmiş sembolizmini tanıtmıştır. Bu meseleye Ahlaki açıdan yaklaşmıştır. Vahdet-i Vücut anlayışı Mevlana'nın genel düşünce örgüsünde izlenebilen ve kendi yorumlarıyla özgün bir boyut kazandırdığı temel bir sistem görünümündedir (Çelik, 2002:22-29).

2.2.5.Bektaşilik

Bektaşî tarikatının kurucusu olarak kabul edilen Hacı Bektaşî Veli (1209-1271), Nişabur'da doğmuştur. Vilayetnameye'ye göre babası Seyyid Muhammed'dir. Soyu Ehl-i Beyt'e dayanır. (Gölpınarlı, 1990:16). Bektaşîlik özellikle halk tabakasında daha fazla yayılma imkânı bulmuştur.

Bektaşîlik, Ahmet Yaşar Ocağın tanımına göre, XIII. yüzyılda Kalenderîlik içinde teşekküle başlayıp XV. yüzyılın sonlarında Hacı Bektâş-ı Velî an'aneleri etrafında Anadolu'da ortaya çıkan bir tarikattir. Yeniçeri Ocağı'nın kuruluşundaki rolü dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu tarihi boyunca nüfuzunu koruyan Bektaşîlik, gerek oynadığı siyasî roller ve arz ettiği farklı dinî inanç ve telakkileri birleştirici yapı, gerekse devletin XVI. yüzyıldan itibaren resmen tanıdığı tek gayri Sünnî (heterodoks) tarikat olması sebebiyle en çok ilgi çeken ve en çok araştırılan tarikat olmuştur. Zira kuruluşundaki

sosyal ve dinî âmiller, bünyesindeki inanç unsurlarının menşe ve mahiyetleri, gelişme safhaları ve bunlardaki muhtelif tesirler, tarih boyunca oynadığı siyasî roller, sosyal ve iktisadî yapısı, kültür hayatındaki yeri, edebiyatı, sanatı ile onu araştırmacılar açısından daima cazibe merkezi kılmıştır (Ocak, 1995:353).

Erzurum göç yollarının üzerinde bulunmasından dolayı, Doğu'dan gelen kişilerin giriş kapısı konumunda olmuştur. Bu yüzden heterodoks mezheplerin buraya gelmeleri ve sahip oldukları inanç sistemlerini burada yaşadıkları bilinmektedir. Anadolu coğrafyasında hayat bulan Bektaşiliğin etkilerinin Erzurum'da da görülmesi gerekmektedir. Yalnız, o dönemdeki kısıtlı kaynakların olmasından dolayı Erzurum ve çevresindeki bu fikir hareketinin ne derece etkili olduğunu ortaya koymakta zorlanılmaktadır.

BÖLÜM 3: TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE BEYLİKLER

DÖNEMİNDE ERZURUM'DA EKONOMİK YAPI

3.1 Ekonomik Hayat

3.1.1 Ticaret

Anadolu'nun görkemli antik şehirleri, Önce Pers, arkasından Arap istilaları ve Bizans'ın katı merkezîyetçi tutumunun sebep olduğu ve müdahale ettikçe daha da derinleştirdiği toplumsal buhranlar yüzünden ıssızlaştı ve savunma ağırlıklı kale şehirlere dönüştü. X. yüzyıldan itibaren şehir hayatında görülen canlanma da Balkanlar'da sınırlı kaldı. XI. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Türkmen akınları ve ardından gelen Haçlı Seferleri ise bu içe kapanma ve daralmadan çıkışı sadece geciktirdi (Polat, 2002:375).

Türkiye Selçukluları, Anadolu'nun siyasi büyük çoğunluğunu tamamlaması sonucunda, İran, Irak ve Suriye'den gelen; Erzurum, Malatya, Maraş, Kayseri, Konya üzerinden Trabzon, Samsun, Sinop, Antalya ve Alanya'ya ulaşan ticaret yolları, Selçuklu Devleti'nin eline geçerek, Anadolu'nun ekonomik bütünlüğü sağlanmış oldu (Koca, 2002:346).

Selçuklu Türkiye'sinin üç önemli ticaret güzergâhları bulunuyordu. Birincisi doğu-batı güzergâhı, ikincisi kuzey-güney güzergâhı, üçüncüsü ise güneydoğuyu İstanbul'a bağlayan diyagonal güzergâh. Doğu-batı istikametindeki transit güzergâh ise İran'dan Türkiye'ye girdikten sonra iki kola ayrılıyor. Bu kollardan biri Erzurum-Bayburt ve Zigana geçidinden sonra Trabzon, ikinci kol ise, Erzurum-Erzincan-Sivas-Kayseri-Aksaray-Konya üzerinden Antalya-Alanya ve Ayas limanlarına ulaşıyordu. Bu güzergâh aynı zamanda Gürcistan'ı Akdeniz limanlarına bağlanıyordu (Polat, 2002:381).

Bu güzergâh üzerinde bulunan şehirler kısa zamanda hem iktisaden hem de nüfus bakımından büyüdüler (Polat, 2002:382). Anadolu nüfusunun büyük çoğunluğunu meydana getiren Türkler, ananevi besicilik dışında, esnaf, zanaat sahibi, nakliyeci, işçi vb. olarak bütün ekonomi hayatına katılmışlar, bunun sonucunda vaktiyle dar surlar içinde birer kaleden ibaret olan kasabalar büyümüş, genişleşmişlerdir. Erzurum şehri de

bu gelişmelerden nasibini almış ve kısa sürede kapalı çarşılar, camileri, medreseleri, imarethane, darüşşifa gibi kültürel ve sosyal tesisler ile merkezi Türk-İslam beldesi haline yükselmiştir (Kafesoğlu, 1997:375)

Hiç kuşkusuz bu gelişmenin en önemli faktörü, Erzurum'un büyük bir ticaret merkezi olması, bunu da önemli yönlü işlek ticaret kervan yollarına sahip olmasından kaynaklanıyordu. Erzurum'a yerleşmiş olan tüccarlar, Trabzon'dan satın aldıkları bazı malları Erzurum'a naklettikleri bilinmektedir. Nakledilen mallar arasında; kürkler, deri eşyalar, keten ve ipekli kumaşların önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir. Erzurum'dan diğer ülkelere ise, pamuk, yün, tiftik, ipek dokumacılığı ve halı önemli yer tutuyordu. Özellikle el dokusu halıların, önemli yer tuttuğu belirtilmektedir. Eski Erzurum yerleşmesi içinde, halı ticaretin söz konusu olduğu ve bu nedenle yeni Erzurum'a Arap dünyası'nda Kali ve Kalice (halıların isminden) adının verildiği konusunda görüşler mevcuttur (Kürkçüoğlu, 2007:144-145).

Türkiye Selçuklu sultanları, ticaretin artması için yabancı tüccarların Anadolu'ya gelmelerini sağlamışlardır. Böylelikle tüccarlar, Anadolu'ya çeşitli mallar ve dokuma eşyaları getirmekte, bunun yanında, yerli üretim mallarını alarak dışarıya satmaya başlamışlardır. Bu amaçla tüccarlar karşılaşacakları her türlü tehlikeye karşı koruyorlardı (Gordlewski, 1988:208-209).

Erzurum da Selçuklu Anadolu'nun büyük merkezlerinden biri olmuş ve buraya birçok tüccar gelmeye başlamıştır. Bunlardan biri de Kazvinli'dir. Erzurum'a yerleşip ticaret yapan Kazvinli Emir Şemseddin Ömer şehirde geçen hayatıyla ilgili bilgi verirken bize Erzurum'un ticari hayatıyla ilgili de önemli bilgiler vermektedir: Erzurum'un çeşitli nimetlerle dolu ve gösterişli bir şehir olduğunu, cennete benzettiği için buraya oturmaya karar verdiğini, burada bir ev satın alıp belli bir süre burada kaldığını ve burayı kendi vatanından saydığını, Erzurum'da mal, kumaş ve birçok servetle karşılaştığını ifade eder (İbni Bibi, 2007:148).

Avrupalı seyyah Odoric, 1318 yılında, Trabzon'dan Tebriz'e giderken Erzurum'a da uğramış; bu şehrin çok büyük, zengin ve güzel olduğunu, Tatarlar tahrip etmese idi daha mamur ve iyi kalacağını ifade eder. Ona göre Erzurum'da bütün gıda maddeleri çok bol bulunmakta, fakat soğuk iklimi dolayısıyla meyve ve şaraba rastlanmamaktadır (Turan, 2004:48; Kouymjian, 2003:124-125).

Yakut el-Hamevi da 1230'lu yıllarda Erzurum hakkında bize önemli bilgiler vermektedir. Erzurum'ın idari bakımdan müstakil bir yönetime sahip olduğunu, bunun yanında şehrin geniş olduğundan, şehirde bir çok hayratın olduğundan bahsetmektedir (Yakut el-Hamevi: trc, 150). Burada birçok hayratın olması şehrin ekonomik yapısının iyi olduğunu göstermektedir.

Anadolu Moğol işgali ve İlhanlı hâkimiyetinin Selçuklu ülkesinde meydana getirdiği iç karışıklıklara rağmen ticari ve ekonomik alandaki gelişmelere etkisi yok denecek kadar az olmuştur. Bunun da en önemli nedeni hiç kuşkusuz Erzurum'un I. Alaeddin Keykubad döneminde zirveye ulaşan ekonomik gelişmenin hızını kesmemiş olmasıdır. Erzurum şehrinde hala ekonomik refah devam ediyordu. Ayrıca Moğol İmparatorluğu sınırları içine katılan Anadolu'nun Uzak Doğu'dan Avrupa'ya uzanan imparatorluğun ticari avantajlarından yararlanmasıydı (Gürbüz, 2004:121).

Moğollar döneminde Anadolu'daki ticari ve ekonomik hayatın azalmadığı ve eski sistemin hala devam ettiği görülmesine rağmen, ticari yönünün değişmesine yol açtığı görülmektedir. Moğolların, Anadolu'ya kendi ekonomik sistemini sokması ve Konya'nın politik güçsüzlüğü karşısında, ülkenin batı bölümünün ekonomik rolünü yok etmemiş ancak, ülkenin doğu bölümünün ekonomik açıdan önemini arttırdığını sağlamıştır (Cahen, 2008:300). Ekonominin yön değiştirmesinin en önemli sebebi hiç kuşkusuz XII. yüzyıl sonlarına doğru Moğolların Asya'da kurdukları büyük siyasi nizam Avrupalıları Doğu ile olan temaslarında daha geniş adımlar atmaya sevk etmesidir. Bu da Anadolu'nun transit vaziyetini büsbütün artırdı (Akdağ, 1974:435-436).

Ayrıca Anadolu 'da gümüş kaynaklarına sahip bölgelerde ya da yakın çevresinde veya önemli ticari faaliyetlerin düğüm noktalarında ya da eyalet merkezlerinde darphaneler (Dâr-üs-Sikke) kurulduğu, anlaşılmaktadır (Özcan, 2006:37).

İlhanlılar döneminde Erzurum'un ekonomik hayatında bir değişiklik olmamış, bunun aksine ekonomik canlılık artarak devam etmiştir. Bunun en güzel örneklerinden bir tanesi de o dönemde kesilen sikkelerden anlamaktayız. Çünkü o dönemde sikkeler daha çok ekonomik merkezlerde, yani ticari hayatın canlı geçtiği şehirlerde kesilirdi. Dönemin seyyahlarında Marco Polo, Erzurum'da geçerken şehrin geniş bir şehir olduğunu ve burada büyük miktarda gümüş madeni çıkartıldığını belirtmektedir (Marco

Polo, 2003:77). Erzurum'un gümüş madenlerine yakın olması şehrin iktisadi hayatında önemli gelişmelere neden olduğu görülmektedir.

Erzurum'da Saltukululardan itibaren yani XII. Yüzyıldan beri para basıldığı bilinmektedir (664/1266). Bu durum git gide artmaya başlayacaktır (677-679-680/1281). XIV. Yüzyılın ilk yarısında da Erzurum'daki sikke=gümüş para kesimi, 1345'li yıllara kadar devam edecektir. Tüm bu bilgiler bize şunu gösteriyor ki, Moğollar Anadolu'yu çöle çevirmediikleri, tam aksine bazı yöreleri hiçbir devirde görülmedik şekilde ekonomik canlılık getirdikleri kesilen sikkeler ile ortaya çıkmaktadır (Baykara, 2004:293-295).

İlhanlılar döneminde Anadolu'nun büyük bir çoğunluğu zarar görmesine rağmen, Erzurum bunun tam tersine gelişme gösterdiği görülmektedir. Doğu ile bağlantısının gelişmesini güçlendirmek için Çobandede Köprüsü'nün yapılması buna güzel bir örnek olarak gösterilebilir. Bunun dışında şehirde Selçuklular döneminde yok denecek kadar görülmeyen bazı sosyal müesseselerin yanında İlhanlılar döneminde bereketlenerek artışı görülmektedir. Bu dönemde yapılan Yakutiye, Ahmediye ve Sultaniye gibi önemli medreselerin yapılmasının şehrin kültürel ve ekonomik açıdan ne kadar yatırım yaptıklarını göstermektedir.

3.1.2 Tarım ve Hayvancılık

Tarım ürünlerinin yanında hayvancılıkta, Anadolu'da sürülen ekonomik etkinliklerin en büyük dallarından birini oluşturmaktaydı. Hayvancılığın beslenme dışında, taşıma ve ulaşım işlerinde araç, dericilik ve dokuma sanayine de hammadde sağladığı göz önüne alınır ve orduda süvari birliklerinin ata dayandığı düşünülürse, Anadolu'daki hayvancılığın nasıl zengin bir ekonomik kaynak oluşturduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır (Kürkçüoğlu, 2007:148).

Erzurum coğrafi konumu sayesinde geniş otlaklara sahip bir konumdaydı. Marco Polo da Erzurum'dan geçerken bölgenin geniş ve bol otlaklara sahip olduğunu ifade eder. Ayrıca burada bulunan Tatar grupların hayvancılıkla uğraştığını, yalnız iklim şartları yüzünden bölgede sadece yazın kaldıklarını, kışın havanın soğuk olmasından dolayı kalmadıklarını belirtir (Marco Polo, 2003:77-78).

Ayrıca Doğu bölgelerinde beslenen hayvanların etlerinin çok lezzetli olmasından dolayı, Şam, Diyarbakır, Irak ve İran taraflarının kasaplık koyun ihtiyacı başta Erzurum olmak üzere Anadolu'dan karşılanmaktaydı (Turan, 2004:54). 1226 yılında Erzurum'dan Tebriz'e giden bir kervanda bir tacir, bir defasında 20.000 baş koyun sevk etmiştir (İbnü'l-Esir, 1986:XII/ 419-420). Bu durum Erzurum'daki hayvan ticaretinin ne kadar gelişmiş bir durumda olduğunu göstermektedir.

Erzurum sadece Türkiye Selçukluları döneminde değil, tarihi süreç içerisinde her zaman en önemli ekonomik faaliyetlerinin başında tarım ve hayvancılık olmuştur. Mesela Anadolu Perslerin elinde olduğu dönemde Yunanistan'dan hareket eden bir grup Erzurum'a gelmiştir. Anabasisin anlattığına göre: Erzurum'da kaldıkları süre içerisinde kaldıkları çiftliklerde sürü hayvanlarının bol olduğunu, bunun yanında da arpa ve buğday gibi tahıllarında çok olduğunu belirtmektedir (Anabasisi, 1998:124-136).

3.1.3 Meslekler

3.1.3.1 Debbâğcılık

Hayvanların kurutulmuş olan derilerinin sanayide kullanılmadan önce tabaklanması ve terbiye edilmesi işlemiyle uğraşanlara debbâğ denilmektedir. Türkiye Selçukluları devrinde de bu meslek varlığını koruduğu bilinmektedir. Bu meslek özellikle Ahi Evran ile özleşen bir meslek olarak adlandırılır. Bu nedenle Türk debbâğ esnafının piri olarak kabul edilmektedir. Debbâğın nasıl çalıştığına dair fazla bilgi olmamasına rağmen, genel olarak tabak denilen pislikler defalarca temizlenir. Çünkü tabağın istediği şey derinin temizlenmesidir. Bu temizlik işlemi yapıldıktan sonra debbâğlara gönderilmektedir. Debbâğların çalıştığı yere debbâğistan (veya tabakhane) denilmektedir. Bu tabakhaneler genelde su kenarlarında ve şehir dışında bulunmaktadır (Merçil, 2000:33-34).

Anadolu'nun birçok şehrinde olduğu gibi Erzurum'da da bu mesleğin var olduğu bilinmektedir. Ahi Evran dostları her sene Erzurum'a gelerek debbâğlar tekkesinde toplanırlar. Buradan Abdurrahman Gazi Türbesine giderek bir merasim düzenleyenlerdir. Bu merasim törenini de debbâğlar reisi yaptığı bilinmektedir (Beygu, 1936:191; Kürkçüoğlu, 2007:156).

3.1.3.2 Dokumacılık

Erzurum dokumacılık yönünden gelişmiş bir şehir konumundaydı. Pamuk, yün, tiftik ve ipek dokumacılığı XII ve XIII. yüzyıllarda çok gelişerek dış ülkelere ihraç ediliyordu. Özellikle el dokusu halıları en önemli dokuma ürünlerinin başında geliyordu. Bu halılar başta İslam Ülkeleri olmak üzere birçok yere satılmaktaydı. Bu yüzden Arap dünyasının Erzurum'a Kali ve Kalice ismini verdiği konusunda görüşler mevcuttur. Erzurum'un bir mamulünün ismiyle anılması bu alanda çok önemli bir üretim merkezi olduğunu göstermektedir (Turan, 2005:360; Kürkçüoğlu, 2007:145).

3.1.3.3 Bazergan

Tüccar olarak da bilinen bu kişiler ticaret ile uğraşırlardı. Bu kişiler mal almak için Anadolu'da dolaştığı gibi ülke dışında da çeşitli yerlere gidip oralardan aldığı malları şehirlere getirirlerdi (Merçil, 2000:148). Türkiye Selçuklu ülkesinde her dönemde tüccara rastlamak mümkündü. Bu tacirlerin bazıları da Anadolu'ya gelip buralarda ticaret yapabiliyorlardı.

İbni Bibi'nin belirttiğine göre XIV. yüzyılın başlarında Erzurum'a Emir Şemseddin Ömer Kazvini adlı bir tacir gelmiştir. Dünyalık kazanma duygusuyla Kazvin'den ayrılarak, ticaretle uğraşmaya başlamış ve Erzurum'a gelmiştir. Burayı çok sevmiş, zengin ve bolluk içinde bulmuş, zamanla burada zenginleşmiş, daha sonra mallarını satmak için Türkistan, oradan da Moğol Kağanı'nın yanına gitmiştir (İbni Bibi, 2007:148; Turan, 2004:55; Merçil, 2000:149).

3.1.3.4 Hayvancılık

Türkiye Selçukluları devrinde özellikle Türkmenler hayvancılık ile uğraşmakta olup, büyük sürülere sahiptiler. Anadolu'da atlar, koyunlar ve inekler çok miktarda yetiştirilmekteydi. Çünkü bu tür hayvanlar çok doğum yaptıklarından bu ülkelerde daha bol bulunmaktadır. Özellikle Doğu Anadolu'nun koyunları eti ve yağı itibariyle lezzetli olup, çok iştah açıcı bir tadı vardı. Koyunların fiyatları ise on iki dirhemdi (Merçil, 2000:32).

Erzurum, hayvancılık yönünde Anadolu'nun en önemli şehirlerinden biri konumundaydı. Çünkü Erzurum-Erzincan arası sulak otlaklarla doluydu. XIII. yüzyılın

seyyahlarından Marco Polo, Erzurum'dan geçerken bölgenin geniş otlaklar ve çayırlara sahip olduğunu, Tatar olarak nitelendirdiği Türkmenlerin yazın bu bölgede geniş sürüleri ile hayvancılık yapmak için bulduklarını, kışın ise yörenin çok soğuk olmasından dolayı buraları terk ettiklerini belirtmektedir (Marco Polo, 2003:77-78).

3.1.3.5 Mutrib

Selçuklu devrinin toplum hayatını neşelendiren en önemli unsurlardan biri de mutrib veya mutdibelerdir. Şarkıcılar def çalar, sarhoşlar, çalgının nağmesiyle, nefesiyle gıdalanırlar. Mutrib insana zevk ve sevinç verir. Tertiplenen eğlence meclislerinde murtib veya murtibelerin sabaha kadar çaldıkları bilinmektedir (Merçil, 2000:136).

I.Alaeddin Keykubat, Erzurum'u ele geçirme politikasını uygulamaya karar verdiğinde, kendi topraklarındaki hâkimiyetini korumak için Erzurum melikiş Cihanşah, kendine destek sağlamak için Melik Eşref'e ceng çalan bir mutribe göndermiştir. Bu mutribe yüzünün güzelliği, elinin çabukluğu, dilinin tatlılığı, sesinin şirinliği ve nükteciliği ile zamanın en gözde kişisiydi (Merçil,2000:137).

3.1.3.6 Nevhager

Ölü ağlayıcısı olarak adlandırılır. Bu meslek mesleği yapanlar “cenaze törenlerinde ölünün meziyetlerini, hayatına dair menkıbeleri sayıp dökerek nağmeyle ağlarlar ve insanları da ağlatırlardır (Merçil, 2000:183).

Bu meslek ile ilgili örnekleri Erzurum'da da görmekteyiz. İbni Bibi tarafından verilen bilgiye göre, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubat 1230 yılında Erzurum'u kendi hâkimiyeti altına aldığıında, şehirde bulunan matemciler (nevhageran) aman feryatlarını göklere çıkardıklarını söylemektedir (Merçil, 2000:183).

Diğer bir örneği de Ahmet Eflaki vermektedir: İlhanlı hükümdarı Geyhatu'nun karısı Erzurum'da bulunduğu sırada vefat etmiştir. Bunu haber alan Arif Çelebi Erzurum'a gelmiştir. Paşa Hatun'un bütün yakınları Çelebi'yi karşılamaya gelmiş, karşılaşma sırasında ağlayıcılarda bulunmuş, ağlayıcılar feryatlar ettiler, ayağına baş koydular ve ağıtlar söylemişlerdir (Ahmet Eflaki, 2006:654).

3.1.3.7 Madencilik

Erzurum ve ona bağı olan Bayburt evresi gümüş madeni bakımından zengin bir konumdaydı. Seyyah Marco Polo'da Erzurum'un gümüş madeni bakımından zengin olduğunu belirtmektedir (Marco Polo, 2003:33). Anadolu'da maden işleme işleri Ermenilerin elindeydi. Ayrıca bakır gereçlerin zanaatsal üretimi de yine Ermenilerin elindeydi. İlerleyen dönemlerde Erzurum bakırlarıyla ünlü bir şehir konumuna gelecekti (Gordlewski, 1988:189).

BÖLÜM 4: TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE BEYLİKLER

DÖNEMİNDE ERZURUM'DA KÜLTÜR VE SANAT

4.1 Bilim

Selçuklular Anadolu'ya gelmeden çok daha erken tarihlerden itibaren hemen bütün bilim dallarında ve felsefede gelişmiş düzeyde bir bilimsel faaliyet yürütmüşlerdir. Büyük Selçuklu Devleti sınırları çok genişti ve İslam dünyasında seçkin kültür merkezleri diye bildiğimiz birçok yer bu geniş sınırlar içinde kalıyordu. Bunlar arasında daha sonra da bilimsel ve kültürel faaliyetini arttırarak devam ettiren Buhara, Fergana, Semerkant, Belh, Merv gibi şehirleri sayabiliriz. Bu da Selçukluların büyük bir kültür mirasını devir aldıklarını göstermektedir. Sonuçta Anadolu'ya gelen Selçuklular belli bir kültür ve bilgiye sahiptiler ve bu kültürü kendileriyle birlikte Anadolu'ya taşıdılar.

Anadolu'ya gelip yerleşen Türkler, orada sadece han, hamam, kervansaray yapmamışlar; bir taraftan da bunların temelini oluşturan bilimsel faaliyetlerde de bulunmuşlardır. Kendilerinden önceki müspet bilimlerle ilgili çalışmalardan yararlanmak suretiyle, Anadolu Selçukluları matematik, astronomi, fizik, kimya ve tıpla ilgili çalışmalar yapmışlardır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu takip eden ilk 150 yıl ve Danişmendoğulları döneminde Anadolu'da telif edilen eserlerin hemen tamamı tıp, astronomi, matematik, felsefe gibi akli ve tabii ilimlere dairdir. Bu dönemde Anadolu'da bulunan bilim adamları bu yönde faaliyet göstermişlerdir. Anadolu'da felsefeye ve tabiat bilimlerine yönelişin sebebi ilk devir Selçuklu sultanlarının ve Danişmendli devlet adamlarının Mu'tezile mezhebi eğilimli olmalarından kaynaklanmaktadır. Moğol istilasından sonra bu durum tersine dönecektir. Şöyle ki Moğol istilasının önünden kaçıp Anadolu'ya sığınan mutasavvıf ve dervişler Anadolu'daki fikri dengeyi tasavvuf lehine değiştirmişlerdir. Çünkü Moğolların yaptığı zulüm ve baskılar, ortaya çıkan otoritesizlik nedeniyle halkın bu tasavvufi çevrelere rağbetini artmıştır (Bayram, 2002:258-262).

Selçuklu Türkiye'sinde tam bir fikir hürriyeti hüküm sürüyordu. Sultanlar huzurlarında Müslüman ve Hıristiyan âlimleri ile serbest münakaşalar yaptırılıyordu (Turan, 2005:440). Selçuklular zamanında, bilim adamı ve düşünürler düşüncelerine ve

çalışmalarına uygun ortam olduğu için dünyanın her tarafından Anadolu'ya gelmişler ve orada belli bir süre kalmışlar. Bazıları da Mevlana gibi, oradan ayrılmayarak hayatlarının geri kalan kısmını Anadolu'da geçirmiştir. Ayrıca Anadolu Selçukluları zamanında bilimsel kurumlaşma açısından önemli adımlar atılmıştır. Bunlara ilave olarak, bu dönemde Anadolu'da bilim adına, farklı bilim dallarında önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar daha sonra Osmanlılar zamanında yapılan çalışmalara da temel hazırlamıştır (Kahya, 2002:558).

Erzurum'daki ilk medrese Türkiye Selçukluları döneminde kesin olmamakla beraber 1270-1271 (Ünal, 2008:211) tarihini gösterse de bundan öncesine ait hiçbir ilmi faaliyet olmadığı anlamına gelmez. Medreselerin olmadığı yerlerde cami, mescit veya zaviyelerde eğitim yapıldığı bilinmekteydi. Örneğin Erzurum'da ilk mimari yapılardan sayılan Kale Mescit 1187 (Arık, 1968:151) ve Ulu Cami 1180 (Turan, 2004:54) tarihlerinden itibaren hem ibadethane hem de eğitim yeri olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir.

Kişiler daha üst düzeyde eğitim almak istiyorlarsa medreselere gitmekteydiler. Ayrıca Erzurum'da vakıf sistemi gelişmiş olduğundan, ekonomik durumu iyi olmayan öğrencilerin ihtiyaçları bu vakıflardan temin edildiğinden, okumaları mümkün olmuştur (Beygu, 1936:216).

Erzurum'a baktığımızda ilmi faaliyetlere Saltuklular döneminden başlayarak önem verilmiş ve bu faaliyetlerin gelişmesi için çaba harcamışlardır. Bilimsel çalışmaların Saltuklulardan itibaren yapıldığına dair ipuçları bulunmaktadır. Özellikle tıp alanında bazı çalışmaların var olduğunu o dönemde yazılmış olan el-Hidaye fi't Tıb eserinden anlamaktayız. Eser, Mayıs-Haziran 1116 yılında, istinsah edilmiştir. Farsça olarak yazılmıştır. Duvin şehrinde 1116 yılında Ebu Bekr Rebi b. Ahmed el-Ahaveyn en-Necari tarafından telif edilmiştir (Konukçu, 1992:35).

Selçuklular döneminde özellikle tıp ilminin önemli yer tuttuğu görülmektedir. Bunun en açık örneği şehirlerde kurulan hastanelerdir. Erzurum, Anadolu Selçuklu döneminde Konya, Kayseri, Sivas gibi ilim hayatı bakımında canlı bir konumda olduğunun ve özellikle tıp alanında gelişmiş olduğunu, burada kurulan darüşşifasından anlamaktayız. Burada muhtemelen hem hastalar tedavi ediliyordu hem de tıp eğitimi veriliyordu.

XII. yüzyılın ikinci yarısı ile başlayıp XIII. yüzyılın ilk yarısında memleket içinde sükûn ve asayişini temin ederek büyük ticaret yollarını ve ticaret emniyetini sağlayan Selçuklu idaresi, Anadolu'da şehir hayatının kuvvetlenmesini ve bunun sonucu olarak, büyük merkezlerde kültür seviyesinin yükselmesini sağlamıştır (Köprülü, 1943:385).

Erzurum şehri de önemli ticaret yollarının üzerinde bulunması sayesinde Anadolu'nun gelişmiş merkezlerinden biri haline gelmiştir. Şehirde bulunan Çifte Minareli (Hatuniye) Medresesi, Ahmediye Medresesi, Sultaniye Medresesi ve Yakutiye Medresesi sadece Erzurum'un ilim müessesesi değil, etrafındaki memleket ahalisinin de ilim merkezi haline gelmesini sağlamıştır.

Erzurum'da bulunan bu medreselerde, ilmin verimini arttırmak için, daha çok büyük medreselerde birer kütüphane kurulmuştur. Kütüphanelerdeki bu kitapların bir kısmı maalesef Erzurum'un istilalara uğraması nedeniyle zayi olmuştur. Şehir Osmanlıların eline geçtikten sonra paşaların ve halkın ileri gelenlerinden bazıları şehirde cami ve medrese yaptırırken, XIII. Ve XIV. yüzyıllarda, Selçukluların, İlhanlıların medreselere vakfetmiş oldukları kütüphanelerdeki, kitapların birçoğunu yeni yapılan medrese kütüphanelerine vakfetmişlerdir (Beygu, 1936:165).

Kütüphanelerde bulunan ve adları bilinen bazı kitaplar şunlardır:

Tefsir

Ebülleyis Semerkandi, yazılış tarihi H.695.

Elcamiüssağir fiilmilfikihüşerif, yazılış tarihi H.702

Mahmut ibnilmerhum Abdullah eşşeyh Ahmet, yazılış tarihi H.720

Kitabüttahare- Nevruz Celaleddin Sıddık, yazılış tarihi H.777

Mantık

Şaban bin Mustafa, yazılış tarihi H.800

Şair Nizami- yazılış tarihi H.845

Nahiv

Kitabülbirrülelbab fiilmüla'rap (nahivden), yazılış tarihi H.740

Mahmut ibni Rükneddin Hoca, yazılış tarihi H.827

Buhari Şeyhi- Kirmani, yazılış tarihi H.891

Tasavvuf

Kitabılıbülelbab-şerhi (tasavvuftan), yazılış tarihi H.774 (Beygu, 1936:166).

4.1.1 Dil ve Edebiyat

X. yüzyılda Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle Türk devletleri için bir dönüm noktası olmuştur. Buldukları eski kültürel coğrafyadan yavaş yavaş ayrılmaya başlayıp, yeni bir kültür sahasına girmişlerdir. Böylece Türkçenin eski Türkçe diye adlandırılan İslamiyet'ten önceki dönemi kapanarak XI. yüzyıldan itibaren İslam kültür ve medeniyeti altında gelişme gösteren yeni bir dönemi başlamıştır.

Selçuklular yeni tanıştıkları İslam kültürünün ortasında yeni büyük bir din ve medeniyete girerlerken onun etkisi altında kalmışlardır. Arapçayı ilim ve din, Farsçayı da edebiyat ve devlet dili olarak kabul etmişlerdir. Bu durum karşısında Türkçe, sadece saray, ordu ve halk tabakası arasında konuşma dili olarak kalıyordu. Türkiye Selçukluları da bu durumdan nasibi almış, kendileri de Arapçayı ilim ve din dili, Farsçayı da edebiyat ve devlet dili olarak kullanmaya başlamışlardır. Türkçe ise konuşma dili olarak varlığını devam ettirmiştir.

Türkiye Selçuklularının en parlak dönemini yaşadığı Alâeddin Keykubad zamanında Sivas ve Konya surlarına İran milli şairi Firdevsi'nin Şehnamesi'nden beyitler hak ettirmiş olması Farsçanın ağırlığının Selçuklularda ne derece arttığını göstermektedir (Demir, 2004:185). Bu dönemde Türkçe çok geri planda kalmıştı. Mevlana Celaleddin ile oğlu Sultan Veled'in esas Farsçaları yanında Türkçe şiirleri ve hatta ikincisinin bir de Türkçe divanı vardır. Arapça ve farsça ilim ve kültür dili iken Konya ve Orta Anadolu şehirlerinde Ahmed Fakih, Hoca Dehhani, Hoca Mes'ud ve Şeyyad Hamza gibi yalnız Türkçe yazan şairlerin çoğalmasına rağmen, Türkçenin gelişmesi yine de büyük bir mücadele ile gerçekleşiyordu (Turan, 2005:422).

Anadolu'da Selçuklu Devleti yerleşip teşekkül ettikten sonra, Türkçenin ne zaman yazı dili haline geldiğini kesin olarak tayin edemeyiz. Oğuz Türkçesi, Selçuklular daha Anadolu'da yerleşmeden önce bile yazışmada kullanılmış ve bu lehçe de, Doğu Türkçesi gibi, öyle herhangi bir lisan olmaktan kurtulmuştu. Selçukluların ilk zamanlarında başlayarak bazı Türkçe eserler yazılmaya başlanmış ise de bunların çok az ve iptidai bir çevrede kalmıştı. Bu sayıca az eserler, nihayet halka İslamiyet esaslarını öğretmek maksadıyla yazılmış basit dini kitaplar, İslam'ın başlıca itikat ve amellerini gösterir yolda iptidai risaleler, bir de o zaman hakiki bir cihat sahası olan Anadolu halkının cengâverlik temayüllerini doyurup besleyebilecek, Battal Gazi Menkıbeleri tarzında birtakım İslami-milli hikâyelerden ibaretti (Köprülü, 2003:225).

Selçuklular zamanında başlayan İran kültürünün Anadolu'ya taşınması hadisesinin Moğol istilasından sonra oldukça hızlandığı görülmektedir. Memleketlerinin Moğollar tarafından yakılıp yıkıldığını gören aralarında edip, şair ve bilim adamlarının da bulunduğu pek çok İranlı Anadolu'ya sığınarak Selçuklu Devleti'nin hizmetine girdi. Bu kimseler, daha Selçuklular zamanında başlayan İran kültür ve edebiyatının Anadolu'da yeniden canlandırılmasında mühim rol oynadılar. XIII. ve XIV. yüzyıllarda Anadolu'da tarih, edebiyat, felsefe ve tasavvufla ilgili pek çok farsça eser kaleme alındı. Farsça bazı medreselerde eğitim dili haline gelmiştir.

Türkler İslamiyet'in birçok unsurlarını doğrudan doğruya Araplardan değil, Acemler vasıtasıyla aldılar. İslam medeniyeti Türklere, İran kültürünün merkezi olan Horasan yolu ile Maveräu'nnehr'den geçerek geliyordu. Maveräu'nnehr'in birçok büyük merkezleri bile manen "Türk" olmaktan ziyade "İrani" idi. İşte, bundan dolayıdır ki, İslamiyet'ten evvel de tanıştıkları için Türklere yabancı gelmeyen İranlılar, İslam medeniyeti dairesine girmek için yine onlara yol gösterdiler ve tabii bu hal, Türk edebiyatının gelişmesi üzerinde yüzyıllarca tesirli olmuştur (Köprülü, 2003:51).

Anadolu'da Farsçanın yaygın olmasında İranlıların etkisinin büyük olduğu bir gerçektir. Anadolu'da Arapça'dan önce Farsça biliniyor ve kullanılıyordu. Bu fars unsurunun artmasında Moğolların etkisi büyük olmuştur. Moğollardan kaçan İranlıların Anadolu'ya gelmesi ile Türk-İran sentezinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bundan sonra Anadolu'da farsça eserlerin çeşitliliği artmıştır. Özellikle tasavvuf alanında örnekler bulunmaktadır (Cahen, 2008:213-216).

Haçlı Savaşları, Moğol İstilasası gibi büyük olaylar Anadolu'da asayişin ve düzenin bozulmasına, halkın umutsuzluğa düşmesine sebep olmuş ancak bu bölgelerde şeyh ve dervişlerin bu dertlerden muzdarip insanlara ruhi ve manevi destekte bulunmaları tasavvufun halk üzerindeki etkisini arttırmıştır. Bu kritik devrede Ahi Evran, Baba İlyas, Hacı Bektaş, Mevlana gibi Türk büyükleri, her biri başka yönden halkın maneviyatını yükseltmek, milli duygularını ayakta tutmak için büyük çabalar harcamışlardır (Çağatay, 1997:83).

Erzurum'daki halk Türkçe konuşmakta, yalnız medreselerde Arapça, Farsça eğitim verildiği yazılan kitaplardan ortaya çıkmaktadır. Kısıtlı olan kaynaklarda hareketle tarihçi, şair ve din adamı olan Erzurumlu Mustafa Darir eserlerinden bazılarını Türkçe yazmıştır. Siyer-i Nebi adlı eseri ilk Türkçe siyer kitaplarından biri olarak gösterilmektedir. Bu eserini Memluk Sultanına Türkçe olarak yazmıştır. Saltuklular döneminde yazılmış olan tıp kitabı Hidaye eseri de Farsça yazılmıştır.

Erzurum'daki medrese, kümbet, köprü, çeşme, camii gibi mimari yapıların üzerinde yazılmış olan kitabeleri Arapça ve Farsça yazıldığı görülmektedir. Her ne kadar halk Türkçe konuşsa da, bu kitabelerin Arapça veya farsça yazılması bu dillerin ne derece etkin olduğunu göstermektedir. Ayrıca halkın da bu kitabeleri anlayabilecek derecede bu dillere hakim olduğunu göstermektedir.

4.1.2 İlim ve Kültür Hayatına Katkıda Bulunan Önemli Kişiler

Şem-i Tebrizi

Erzurum, dönemin en önemli ilim merkezlerinden biri olduğundan, bu şehre birçok alim ve ilim erbabı gelmiştir. Bu ilim erbabı, Erzurum'un eğitim kurumlarında ders verdiği bilinmektedir. Bunlardan biri de Mevlana Celaleddin Rumi Hazretlerinin müridi olan Şems-i Tebrizi'dir. Kendisi Moğolların öncülüğünde Anadolu'ya Erzurum'dan giriş yapmıştır (Bayram, 1991:93). Tebrizi, Erzurum'a geldiği zaman burada mektep hocalığı yapmıştır. Yalnız, kendisinin ne zaman Erzurum'a geldiği ve hangi okulda hocalık yaptığı bilinmemektedir (Konyalı, 1960:278).

Eflaki'nin belirttiğine göre: Mevlana Şemseddin hazretleri Erzurum'a gelmiş ve burada hocalık ile meşgul olmuştur. O sırada Erzurum'da itibarlı bir melik vardı. Onun son derece güzel ve olgun bir çocuğu vardı; fakat bu çocuk çok aptal ve unutkanı. Bütün

terbiyeciler onun aptallığından aciz kalmışlardı. O kadar ki, bir yılda ona Kuran'ın tek bir cüz'ünü öğretemiyorlardı. Erzurum meliki, Mevlana Şemseddin hazretlerine geldi ve oğlunun halini bildirdi. “Tanrı'nın yardımıyla ben onu bir ayda hafız yaparım” dedi Mevlana Şemseddin. Bunun üzerine çocuğu o ulu kişiye teslim ettiler. Çocuk günde bir cüz ezberliyordu. Bir ay içinde Kuran'ı tamamen ezberledi, yazı yazdı, birçok latif ve zarif şey öğrenip faydalar elde etti. Bunun üzerine melik, karısı, hizmetçileri ve maiyeti, akraba ve dostları Mevlana Şemseddin'in kul ve müridi oldular. Şems, kendisini anladıklarını ve veliliğin şöhret bulduğunu öğrendiği gün hemen kayboldu ve Rum'a hareket etti (Ahmet Eflaki, 2006:520).

Erzurum'da Saltuklular, Türkiye Selçukluları ve İlhanlılar döneminde önemli ilim erbabı yetişmiş ve yaşamıştır. Ancak, Erzurum hakkında kaynakların yetersizliği ve istila yolları üzerinde birçok tahribata uğraması ile mahalli vesikalar kayba uğramış; bu nedenle de bu şehrin tarihini incelemek zorlamıştır. İbn Hacer Erzurumlu Recep bin Karaca Erzen ur-Rumi adlı edebiyat ve lisaniyat hakkında tanınmış bir alimin varlığını belirtmektedir. Muhammed bin Hüseyin Erzen ur-Rumi de, 1314 yılında, Dürer üt-tenzil adlı tefsir kitabı ile Erzurum âlimleri arasında zikredilmektedir. XIV. yüzyıl başlarında Mevlevilik Saltuk ilinde, özellikle de Erzurum ve Bayburt illerinde yayılmış; Mevleviliğin temsilcilerinde Ulu Arif Çelebi bu şehirlerde çokça geldiği bilinmektedir. Ayrıca Yunus Emre¹ ve Onun şeyhi Taptuk Emre de Erzurum'a mal edilmiş ve namına Düzce köyünde H.797 tarihli bir mezar kitabesi yazılmıştır (Turan, 2004:54-55).

Hidaye

Saltuklular devrine ait yegane eser “el-Hidaye fi't Tıb”dır. Mayıs-Haziran 1116 yılında, istinsah edilmiştir. Farsça olarak yazılmış bir eserdir. Duvin şehrinde 1116 yılında Ebu

¹ XIII. yüzyıl sonlarıyla XIV. yüzyıl başlarında yaşayan Yunus Emre, Anadolu'da yetişen tasavvufi Türk edebiyatının en büyük temsilcisidir. Daha sonraki dönemlerde yaşayan pek çok edip ve sair onun etkisi altında kalmıştır. Yunus Emre'nin Divan'ı ile Risâletü'n-nushiyye adlı bir mesnevisi vardır. O Türkçe divan sahibi ilk sairdir. Yunus şiirlerini aruz ve hece vezniyle yazmıştır. Yunus emre ilâhî askı yaşamış ve duygularını şiirlerinde dile getirmiş, İslâm'a bağlı, tarikat yoluyla halka ulaşmış bir büyük insandır. Türkçe'nin ifade gücünü ispatlamış büyük bir dil ustasıdır. Türk halkı arasında en çok sevilen ve şiirleri Anadolu'da zevkle okunan Yunus Emre aradan asırlar geçtiği halde canlılığı ve güzelliğini kaybetmeyen şiirleriyle İslâmî Türk edebiyatının en seçkin temsilcisidir.

Bekr Rebi b. Ahmed el-Ahaveyn en-Necari tarafından telif edilmiştir. Günümüzde fatih Kütüphanesi no:3646'da bulunmaktadır. Eser, sağlıkla ilgilidir. Tepsi Minare'deki kufi yazının bir örneği, eserin giriş kısmında göze çarpmaktadır (Konukçu, 1992:35).

Erzurum'lu Mustafa Darir

XIII. yüzyılın sonlarına doğru yetişen Ömer Darir oğlu Yusuf oğlu Mustafa'dır. Tarihçi Zeki Velidî Togan, Darir'in Salur Türkmenlerinden olduğunu kaydeder (Togan, 1981:272). O sırada Erzurum'da hüküm süren mahalli Türk emirlerinden Reşidüddin zamanında yetişmiştir. Erzurum medreselerinde eğitim görmüştür. H.779 yılında Erzurum'dan Mısır'a gitmiştir. O, asırlarda edebi ve ilmi dil olan Arapçayı bütün denilecek kadar Türk uleması kullanıp yazdıkları halde, Mustafa Darir'in Türkçeye revaç vermek için eserlerini öz Türkçeye çevirmiştir. Erzurum'dan Mısır'a gidip, Arap dilinden Türkçeye eserlerini tercüme etmesinin sebebi olarak da, Mısır'daki o zamanın hükümdarlarının Türkçe bilmesiydi (Turan, 2004:54: Beygu, 1936:168).

Kitab-ı Siyer-i Nebi

Siyer-i Nebi adı ile yazılan eser, Türk dili ile yazılmış ilk siyer örneklerindedir (Darir, 2004:1). Mısır Sultanı Berkuk namına, Siyer kitaplarını tercüme etmiştir. En tanınmış kitabı "Kitab-ı Siyer-i Nebi"dir. Kitabı Osmanlı hükümdarları da okumuştur. Üçüncü Murat kitabı Lofca'lı Osman'a resimlendirmiştir. Kitapta Hazreti Peygamberin eshabının ve diğer peygamberlerin de hayali minyatürleri yapılmıştır. Yalnız Nakkaş, Peygamberin çehresini yapmamıştır (Konyalı, 1960:335).

Darir'in önemli diğer eserleri şunlardır: Yusuf ile Züleyha (1336 yılından), Fütuh'uş-şam (1392 yılından, tercüme) adlı eserleri yazmıştır (Kafesoğlu, 1997:393).

Fütûhu'ş-Şam Tercümesi

Darir Mustafa'nın yazdığı ikinci büyük ve önemli eseri *Fütûhu'ş-Şam Tercümesidir*. Eser tarihçi Ebû Abdullah Muhammed İbni Ömer İbni Vâkid el-Vâkidî (v. 207/822) tarafından Arapça olarak kaleme alınmıştır. Bugün bir şehir merkezinin adı olan Şam, geçmiş kaynaklarda geniş bir coğrafi bölgeyi ifade etmek için kullanılmaktaydı. Bugün Suriye ve çevresi bu bölge içerisine girmektedir. Adı geçen kitap da Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer zamanında bu bölgelerin İslâm orduları tarafından fethini ve bunun ayrıntılarını anlatmaktadır (Yılmaz, 2006:8).

C. Kıssa-i Yusuf

Darir Mustafa'nın yazdığı ilk eser *Kıssa-i Yusufdur*. Manzum olarak mesnevî formunda, yer yer şi'r-i Yusuf, şi'r-i Zeliha gibi gazel şeklinde söylenmiş parçalarla havayı değiştirmek suretiyle oluşturulmuştur. Konusunu Hz. Yusuf'un hayatı teşkil etmekte olup, "fâilâtün fâilâtün fâilün" vezniyle yazılmıştır. Toplam 2125 beyitten oluşan tek nüshası, İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi'nde bulunmaktadır. *Kıssa-i Yusuf*, Ali, Kırımlı Mahmud, Şeyyad Hamza ve Süli Fakih'in *Yusuf u Züleyhâ*'larından sonra aynı konuyu işleyen beşinci eserdir. Ancak söyleyiş ve konuyu işleyişi bakımından öncekilerden daha başarılıdır (Yılmaz, 2006:8-9).

Hüseyin oğlu Mehmet

H. 714 yılında yaşamış ulemalardan biridir. Yazmış olduğu tefsir kitabının baş safiyesinin dış tarafında kitaba malik olduğu yazılmıştır (Beygu, 1936:168).

Melik oğlu İmam Fahrettin Davut

H.733 yılında Saferinde ölen bu kişi, Erzurum'un o yüzyıllarda tanınmış yüksek ilim adamlarından biridir. İmam lakabını alması, ilim âleminde başta gelmesi yüzündendir (Beygu, 1936:170).

Hacı Hüseyin oğlu Mahmut

Hatuniye medresesinde yetişen ulemadan birisidir. H.730 yılında medresede yazdığı hidayesi ile bilinmektedir (Beygu, 1936:170).

4.2 Sanat

Türkler tarafından fethedilen Anadolu'da iktisadi gelişmeyle birlikte, her tarafta şehirler ve yollar, pek çok cami, medrese, hastane, kervansaray, imaret ve zaviyeler kurulmuştu. Zenginleşen ticaret nedeniyle kentleri birbirine bağlayan kervan yolları üzerinde kervansaraylar ve köprüler inşa edildi. Kentleri korumak için, kaleler burçlar yapıldı. XIII. yüzyılda Konya, Sinop, Antalya, Kayseri, Alanya, Erzurum Selçuklu sultanlarının güçlerini kanıtlamak istercesine anıtsal taş kalelerle ve surlarla kuşatıldı. Hemen hemen her yeni gelen sultan bu kaleleri onarmış ve bazı ilaveler yapmışlardır.

Selçuklu Türkiye'sinde heykel ve kabartmalar da şehirlerin kalelerini ve büyük binalarını süslüyordu. XII. yüzyıldan itibaren arma olarak çift başlı kartal, geçitli hayvan kabartmalar, at üstünde kuş avlayan insan şekilleri, Erzurum türbelerinde görüldüğü üzere dini binalarda dahi kullanmışlardır (Turan, 2005:387).

Anadolu – Türk mimarisinin yerleşip kökleşmesinde önemli bir yere sahip olan Erzurum, coğrafi konumu, stratejik değeri, sosyal ve ekonomik özellikleriyle dikkat çeken bir yerleşim merkezidir. Bu özellikleri dolayısıyla da ilk çağlardan beri mimarlık ve sanat alanında her toplumun kültürel değerleri çerçevesinde çoğu kez bakımlı ve mamur, bazen de tahrip edilerek, terk edilmiş bir şehir görüntüsü vermiştir (Gündoğdu, 1994:19).

Erzurum şehrinde Selçuklu Türklerinin Anadolu'da görülmeye başladığı dönemden, İlhanelilerin çöküşüne kadar geçen dönem arasında birçok sanatsal yapılar oluşmuş, bunun sonucunda da zengin bir kültürel yapı ortaya çıktığı görülmektedir. Bu mimari eserlerin içerisinde çok çeşitli figürler kullanılarak, zenginliklerinin ortaya çıkarmıştır. Türk sanatında görülen kabartmalı bezemeli figürlerin Erzurum yapılarında da kullanıldığı görülmektedir. Genellikle, hayat ağacı, çift başlı kartal, ejder, arslan, geometrik figürler ile çeşitli meyvelerden oluşmaktadır.

Bir bütünlük içerisinde işlenmiş olan figürler, Türklerin Orta Asya'dan getirdikleri Şaman inançları ile İslamlaştıktan sonraki düşüncelerini sembolize etmişlerdir. Kabartmalara konu olan figürlerin kimi takvim hayvanı, kimi arma, kimi hayat ağacı, cennet meyvesi, Şamanist inanca dayalı uçuşan ruhlar tılsım, talihi değiştiren çift güce sahip, ya da kendisine sığınan, var olduğu düşünülen hayali yaratıklardır. Bu, kültürel olarak XI-XIV. yüzyıl Anadolu-Türk sanatının zenginliğini ortaya koymaktadır (Gündoğdu, 1994:23-24).

4.2.1 Mimari Eserlerde Görülen Sanatsal Figürler

4.2.1.1 Hayat Ağacı

Hayat ağacı tasvirleri Anadolu Selçuk mimarisindeki kompozisyonlarından. Genellikle Hayat ağacının dallarında bazı örneklerle kuşlar ve narlarla süslenmiştir. Ağacın altında çoğunlukla arslan ve ejder çiftleri kullanılmaktadır (Öney, 1992:45).

Erzurum'da bulunan sanat eserlerinde hayat ağacı figürlerinin sıkça kullanıldığı görülmektedir. Bu eserlerden dikkat çeken ilk Türk eseri, Saltuklular zamanında yaptırıldığı kabul edilen ve XII. Yüzyıl ortalarına tarihlenen Emir Saltuk Kümbetidir. Konum şekli, mimari ve süsleme özellikleri arasında, Anadolu-Türk mimarisi içinde tek örnek olarak kalmıştır. Sekizgen olarak yapılan kümbetin yedinci nişin içerisinde kıvrık dallarına bağlı tomurcuklarla dikkat çeken hayat ağacı tasvir edildiği anlaşılmaktadır (Gündoğdu, 1994:19-21).

Çifte Minareli Medrese'nin taçkapı cephesindeki iki panonun ana örneği, sekiz kolu bir palmye (hayat ağacı) figürü bulunmaktadır. Hayat ağacının dalları ucunda, çeşitli hayvan ve meyve figürleri de görülmektedir. Alttan birinci dal ucunda bir nar, ikincide bir kuş, üçüncüde bir armut, dördüncüde ise bir elma seçilebiliyor. Ağacın gövdesi, üç bölümlü iki palmet ve bunların uzantılarından oluşan bir kaide üzerine oturmaktadır (Ünal, 1989:47-48).

Hayat ağacı figürünün bulunduğu diğer bir yapı da Yakutiye Medresesidir. Medresenin taçkapı çıkıntısının kuzey ve güney cephelerindeki panolarda, geometrik örneklerle süslü bir vazodan çıkan on altı dallı bir hayat ağacı bulunmaktadır (Ünal, 1992:40).

Hayat ağacı, Türklerin eski dinlerinden olan ve Anadolu'daki etkileri ile Şaman inançlarına göre dünyanın eksenidir. Şamanın gökyüzü veya yer altı seyahatinde bu ağaç merdiven veya yol vazifesi görmektedir. Yine Orta Asya inançlarına göre kâinat hayat ağacı, yer, gök ve gezegenlerle temsil edilir. Gök ile yeri bağlayan hayat ağacıdır (Öney, 1969:290).

Anadolu mimarisinin en belirgin sanat eserleri olan medreseler, kümbetler, kervansaraylarında hayat ağacı figürü kullanılmıştır. Hayat ağacının özünde Orta Asya kültürünün var olduğu ve bu kültürün Anadolu'ya kadar taşındığı görülmektedir. Figürün yapılarda tek başına değil, yanına Arslan, çift başlı kartal, çeşitli hayvan ve bitkiler bütünleyici olarak kullanılmıştır.

Hayat ağacının etrafını tamamlayan bitkiler arasında görülen nar, hayvan olarak tavus kuşlarının kullanıldığı görülmektedir. Bu örnekler İslam inancının simgelerindedir ve cenneti simgelemektedirler (Ödekan, 1997:454).

4.2.1.2 Çift Başlı Kartal

Erzurum mimarı eserlerinde görülen diğer bir figür Çift başlı kartal figürüdür. Anadolu'nun bazı yapılarda tek başlı kartal kullanılmışsa da Erzurum'da böyle bir figürü görmemekteyiz. Aynı zamanda Çift başlı kartal figürü Türkiye Selçuklu Devleti'ni temsil etmektedir. Figür, hem askeri mimarideki kalelerde hem saray gibi sivil mimari eserlerde hem de medrese, cami, türbe gibi dini eserlerde yer almıştır.

Kullanış açısından baktığımızda genellikle figür, başta sivri kulaklar, kıvrık gaga, gaga altında sarkıntı, iri kanat, kuyruk ve pençeler olarak biçimlendirilmiştir. Gövdeler şişmandır. Kuyrukla gövde arasında çok zaman hilal motifi yer alır. Kuyruklar yelpaze, palmet veya balık kuyruğu gibi ikiye ayrılan şekillerde canlandırılır (Öney, 1992:41).

Emir Saltuk Kümbetinde, çift başlı kartal figürü başı ve gövdesi orta eksenini teşkil etmektedir. Kanatlar iki yana önce düz açılmakta, sonra nişin şekline uyarak ortasından kırılarak, nişin tavanını sınırlayan silmeye paralel uzanıp incelerek sonuçlanmaktadır. İnsan vücudunu andıran gövdesi ile kartalın orantısız kanatları, kabaca işlenmiştir (Gündoğdu, 1994:20).

Yakutiye medresesinde çift başlı kartalın abartılı bir şekilde kullanıldığı ve hayat ağacının üst kısmında yerleştirilmiştir. Kartalın kanatları balık pullarını andıran hatlarla, kuyruğu ise dikine yivlerle süslenmiştir. Kartalın başı hizasında bitkisel örneklerle süslenip, bitirilmiştir (Ünal,52:40-41). Burada kullanılan figürün benzer özelliklerini de Çifte Minareli Medresesi' de de görmekteyiz. Kartal çift başlı olarak kullanılmış, kartalın vücut ve kafaları balık pullarını andırır şekilde çizgilerle bezenmiştir (Ünal, 1989:47).

Çift başlı kartalın kökünde yine Şamanizm etkisi görülmektedir. Kartal veya diğer çeşitli kuşların özel bir görevi bulunmaktadır. Şamana öbür dünyaya geçişte yardımcı olmaktadır. Bu yüzden Altay ve Minussink şamanları elbiselerinde kanat bulundurur, bunu giyince kendilerini kuşlaşmış kabul ederler. Şamanların öbür dünyaya yolculuk yapmalarında bu kuşlar yol göstericidirler. Aynı zamanda bu kuşlar, ölünün ruhunu da sembolize etmektedir (Öney, 1969:290).

4.2.1.3 Arslan Figürü

Anadolu Selçuklu mimarisinde arslan figürü çok fazla kullanılmıştır. Esas olarak bu figür, Mısır'da çok yaygın olmakla beraber, Anadolu'da kurulan veya bu bölgeye hâkim olmuş Hittit, Frig, Urartu, Lidya, Yunan, Roma, Bizans sanatlarında çeşitli stillerde, kudret ve hâkimiyet sembolü olarak kullanılmıştır. Anadolu Selçuklu mimarisinde aslan figürleri heykel, çörten, konsol ve kabartma olmak üzere dört ana grupta toplanmıştır (Ögel, 1962:1).

Arslan heykellerine kervansaray, saray kale gibi sivil yapılarda rastlamaktayız. Arslan heykelleri mimariye sıkı sıkıya bağlı kalmakta, buna karşılık çok stilize ve oldukça kaba bir şekilde işlenen arslan heykelleri anıtsal bir karakter göstermezler (Öney, 1992:38).

Erzurum'daki mimari eserlerden sadece Yakutiye Medresesinde arslan figürünü görmekteyiz. Hayat ağacının altında, karşılıklı iki arslan figürü görülmektedir. Arslanların ayakları, pençeleri ve yeleleri yivlerle bezenmiştir. Gözleri badem şeklindedir. Kuyrukları yukarıda, yürüyüş yönünde bir kıvrım oluşturmaktadır (Ünal, 1992:41).

Yakutiye Medresesinde görülen arslan figürü Şamanizm etkisinin görüldüğünün kanıtlanmaktadır. Yakutların Goldenlerin inancına göre kaplan veya arslan Şamana gökyüzü ve yeraltı seyahatlerinde yardımcı olan ruhlardandır. Aynı zamanda bu yolculukta şamanı kötü ruhlardan korumaktadır (Öney, 1969: 290).

4.2.1.4 Ejder Figürü

Uzak Doğu'nun tipik hayvanı olan ejderler, farklı bir stil ve semboller dünyası ile Selçuklu sanatına da girmişlerdir. Anadolu Selçuklu sanatında ejder figürü oldukça yaygındır. Ejderlerin genellikle çift başlı kartalların kanat uçlarında ya da hayat ağacı ile birlikte işlenmeleri dikkat çekicidir. Mesela Erzurum Çifte Minareli Medrese de ejder figürü, arabeks zemin üzerinde yer alan çift başlı kartalların kanat veya kuyruk uçlarında çift başlı olarak hayat ağacının altında yer almıştır. Ejderin hayat ağacının altında bulunması yeraltı cehennem sembollerini, aynı zamanda ağacı koruyucu bekçi sembollerini taşımaktadır (Öney, 1992:49).

4.2.2 Yapılardaki malzeme ve Süslemeler

4.2.2.1 Ahşap

Türkiye Selçuklularının nasıl görkemli ve etkili bir ahşap mimariye sahip oldukları ahşap camiler göstermektedir. Ayrıca, törenlerde, karşılaşmalar veya şenliklerde, zengin süslü ahşap köşkler yapıldığı da bilinmektedir (Ögel, 1994:12).

Anadolu'da mimarinin ilk örneklerinden olan Ulucamilerin minder ve tavanları genel olarak ahşaptan yapılmıştır. XIII. yüzyılda Erzurum'da yapılan Ulucami'nin mihrap önündeki kubbenin de ahşaptan yapıldığı görülmektedir. Ahşaptan yapılan tavanların Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan bir tartışma konusu olduğunu ve örtü biçimini yakın zamana kadar kullanıldığını göstermektedir (Durukan, 2008:117).

4.2.2.2 Sırlı Tuğla

Sırlı tuğla üretiminin minarede kullanımı Mısır, Mezopotamya ve Kudüs Vadisi'nde görülmektedir. İslam döneminde ise, IX. yüzyıl ortalarında kullanılmaya başlamıştır. Türklerde en eski çini uygulamaları, Gazne ve Selçuklular zamanına rastlamaktadır. Bununla ilgili en eski örneklerin XI. yüzyıla aittir (Ödekan, 1997:464).

Cami, mescit ve medrese minarelerinde süsleme için genellikle daha dayanıklı olan sırlı tuğla kullanmışlardır. Firuze ve mor renkli sırlı tuğlalar, kırmızımsı renkli sırsız tuğlalarla birlikte dikey, yatay olarak yerleştirilen geometrik motiflerle kullanılırlar. Selçuklu devri minare ve türbelerde kullanılan sırlı tuğlalarda ana renk firuzedir. Zamanla koyu mavi renge dönüşmüştür. Sırlı tuğlanın kullanıldığı minareler Anadolu'nun her köşesine yayılmıştır (Öney, 1992:95).

Erzurum'daki Yakutiye Medresesi minaresi her ne kadar Selçuk geleneğini daha da zenginleştirerek sürdüren geç bir devir örneği olsa da, sırlı tuğla mimarisinin güzel örneklerinden bir tanesidir. Günümüze ulaşan tek minare stilize lale biçimli çini mozaik süslemelerine sahiptir. Ayrıca Çifte Minareli Medresesi'nin tahrip edilmiş olan firuze renkli çini kakmalı minareli kürsüleri de dikkat çekicidir (Karpuz, 2001:56-63).

4.2.2.3 Taş

Anadolu'da Selçuklular döneminde yapılmış olan mimari eserlere bakıldığı zaman ana malzeme olarak taş görülmektedir. Malzemenin özellikle bu coğrafyada çok olması yapılarda kullanılmasında önemli bir etken olmuştur. Ayrıca yapıların sağlam olması açısından kullanılmasını pekiştirmiştir. Medrese, cami, kervansaray, köprü, çeşme gibi yapılarda taşın bolca kullanıldığı görülmektedir.

Anadolu Türk mimarisinde ana yapı malzemesi olan taşla XII. ve XIII. yüzyıllarda özgün bir mimari bezeme üslubu yaratılmıştır. Önce içerde kullanılan malzeme sonra dışa açılmaya ve dışa dönük bir görünüm kazanmaya başlamıştır. Bunun sonucu olarak, dış kütle ile ilgili bezeme programı çoğalır. Taçkapı dışında saçak, duvar payandaları, duvar yüzlerinde açılan nişler ve pencereler dış kütlede bezeme konumunda olduğu görülmektedir. Bu konuda da güzel ve önemli örnekler verdiği görülmektedir (Ödekan, 1997:471).

Erzurum, Sivas, Divriği de bulunan taş bezemeli eserlerde yüksek kabartma işleyişe daha çok ağırlık verildiği dikkat çekmektedir. Selçuklu taş işçiliğinde bitkisel, geometrik motifler ana bezeme unsurlarındandır. Nitekim Erzurum Çifte Minareli Medrese de tamamen bitkisel dekor hâkim olmuştur (Öney, 1992:9-11).

Erzurum Çifte Minareli Medresesi'nde Saltuklular zamanında Sivişli Taş malzemesi kullanıldığı görülmektedir. Medresenin özellikle eyvanın yan duvarlarının bu taşla yapıldığı dikkat çekmektedir (Ünal, 1989:50)

Tercan'da bulunan ve nadide eserlerden biri olarak sayılan Mama Hatun Türbesi taş süslemeciliği bakımından zengindir. Özellikle portal ve türbe taş kısmı dikkat çekicidir. Yine Çobandede Köprüsü de taş malzemede yapılmış, üzerindeki taş süslemeleri değişik bir hava katmıştır (Karpuz, 2001:75,127).

Ayrıca Anadolu Selçuklu dönemi mihraplarının büyük çoğunluğunun kesme taştan olduğu görülmektedir. Erzurum Kale Mescidinin mihrabı da kesme taştan yapılmıştır (Öney, 1992:10).

4.2.2.4 Taçkapılar

Anadolu Selçuklu yapılarında en çok dikkat çeken mimari özelliklerden biri de taç kapılardır. Özellikle medrese ve camilerin giriş kapılarında bu bezemeye sıkça rastlamaktayız. Taçkapı mimarisi öncülüğünü Suriye ve İran'da görmekteyiz. Kültürel etkileşim sonucunda Selçuklular da bu akımdan etkilenecek kendi yapılarında uygulamışlardır. Yalnız, Selçuklular kendi özgün yapılarını ortaya koyarak taç kapılarını daha yalın ve iddiasız yapmışlardır. Beylikler devrinde de bu özgünlük devam ederek, her taç kapı kendine has bir durum ortaya çıkarmıştır (Ünal, 1982:110-111).

Bu özgün taç kapı mimarisinden Erzurum'da bulunan medreselerde etkilenmiştir. Erzurum'da bulunan taç kapıların üzerinde ve çevresinde genellikle Orta Asya kökenli figürlü süslemeler kullanıldığı görülmektedir.

Erzurum Çifte Minareli Medresesi avlu revaklarının kalın payelerinin bazılarının üstünde çatallı ve ağaç geçme denilen bir geçme ile işlenmiştir. Bu payeler ve Sivas Buruciye Medresesi taç kapı çerçevesindeki sütunluklar, ağaca benzetilerek hayat ağacı gibi anlam kazanmıştır. Erzurum'daki medresenin taç kapısındaki hayat ağacı kabartması da böyle bir çağrışımı desteklemektedir (Ögel, 2008:329).

Yakutiye Medresesinde dikkat çeken unsurlardan biri de taç kapının yan yüzlerinde yer alan figürlü kompozisyonlardır. Bir vazo içinde çıkan hayat ağacı, hayat ağacının yanında resmedilmiş iki yırtıcı hayvan ve ağacın tepesinde bulunan çift başlı kartal figürleri bulunmaktadır (Ünal, 1992:52).

SONUÇ

Bu çalışmada kaynaklar, araştırmalar ve görsel materyallerin bir sentezini yapmak suretiyle Erzurum'un Türkiye Selçukluları ile Beylikler dönemindeki konumu, önemi, ekonomik ve sosyal yapısı ile mimari yapıları hakkında birtakım önemli sonuçlara varıldı.

Çalışma neticesinde elde ettiğim sonuca göre, Erzurum şehri, tarihi süreç içerisinde çok önemli bir konuma sahip olmuştur. Ortaçağ boyunca hem askeri hem de ticari açıdan önemli merkezlerden olmuş, aynı zamanda Anadolu'nun doğu bölgesinin giriş kapısı sayılmıştır. Birçok medeniyet burasını askeri üs olarak kullanmış ve bölgede hâkimiyet kurmak için mücadele verilmiştir. Bu özelliklerinde dolayı şehir istilalara uğramış, yağmalanmış ve tahrip edilmiştir.

Yapılan araştırmalar sonucunda eski bir yerleşim merkezi olduğu ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda elde edilen veriler ile mimari yapılara ve kitabelere bakarak Erzurum'da kimlerin hangi zaman ve koşullarda hâkimiyet kurduklarına dair bilgiler sunulmaya çalışılmıştır.

Türklerin Anadolu'ya girişiyle birlikte Erzurum'un tarihi bir sürecin başlangıcı olarak ortaya çıkarılmaya çalışıldı. XI. yüzyıldan itibaren Türklerin Anadolu'ya giriş yaptıkları şehirlerden biri de Erzurum olduğu, Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'da kurulan ilk Türk beyliğinin yine Erzurum'da kurulduğu tespit edilmiştir.

Anadolu'da kurulan ilk Türk beyliği sayılan Saltuklulardan itibaren Türk kültür izleri Erzurum'da görülmeye başlanmıştır. Doğu Anadolu'daki diğer beylikler gibi Saltuklular da bölgenin Türkleşmesinde ve Türkmen grupların Anadolu'ya taşınmasında önemli hizmetler yapmışlardır. Bu dönemde Erzurum hem ticari hem de kültürel yönden gelişmiştir. Önemli yapılar inşa edilmeye başlanmış, şehir bayındırlık ve imar yönünden geliştiği tespit edilmiştir.

Erzurum, Türkiye Selçuklularına bağlı bir nevi özerk bir yönetim anlayışıyla idare edilmiştir. Diğer idari birimlerde görülmeyen bu ayrıcalığın sadece Erzurum'a has bir özellik olduğu tespit edilmiştir.

1243 yılında yapılan Köseadağ Savaşı'ndan sonra Türkiye Selçukluları, Moğol

(İlhanlılar) hâkimiyetine girmişti. Bu tarihten sonra Anadolu ekonomik, ticari ve kültürel olarak zayıflama belirtileri göstermesine rağmen, Erzurum'un bundan çok fazla etkilenmediği, bilakis Moğollar döneminde hem ekonomik hem de kültürel olarak geliştiği görülmüştür.

Şehrin Türkiye Selçukluları ve beylikler dönemi mimari dokusu ortaya çıkarılmaya çalışıldı. Yalnız, Selçuklular dönemin yapılan han, hamam, köprü, çeşme, cami gibi eserler günümüze kadar gelmemiştir. Erzurum üzerine araştırma yapanlar bunun sebebi olarak, belli dönemler arasında şehrin sık sık istilaya uğraması, talan edilmesi, yapıların yok olmasını neden olarak belirtmişlerdir. Bu yüzden daha çok Saltuk ve İlhanlılara ait eserlerin varlığı göze çarpmıştır.

Çalışmamızda şunu da gördük ki: Türkiye Selçukluları döneminde Konya, Sivas, Kayseri gibi şehirlerin yanında Erzurum'un da bilimsel, kültürel, eğitim ve ekonomik yönden gelişmiş merkezlerden olduğu ortaya çıkmıştır. Erzurum'daki eğitim kurumları ve bu eğitim kurumlarında eğitilip çeşitli fikir akımlarını ortaya çıkaran şahsiyetlerin olduğu, özellikle Çifte Minareli, Yakutiye, Sultaniye ve Ahmediye medreselerinin bulunması şehrin bir ilim merkezi olduğunu ispatlamaktadır.

Çifte Minareli Medresede yaptığımız araştırmalar sonucunda diğer medreselerde rastlanmayan bir özellik tespit ettik. Medresede hem müderrislerin hem de öğrencilerin hiyerarşik bir statüye göre ayrıldığını, bu kanıya da müderris ve öğrenci hücrelerinin kapı üstlerinde her birisi birbirinden farklı figürlerden oluşan panoların bulunmasından yola çıkarak böyle bir değerlendirmeye varıldı.

Çalışmada Erzurum'da Saltuklular, Türkiye Selçukluları ve Moğollar döneminde Müslümanlar ile Hıristiyanların bir arada huzur ve güven içerisinde yaşadıklarını, inançlarının doğrultusunda serbestçe ibadet ettiklerini, birbirlerinin değerlerine saygı gösterdiklerini, sırası gelince Ermeni'si, Müslümanı, Gürcü'sü hep beraber şehrin savunulmasında ortak çaba sarf ettiklerini tespit ettik.

Erzurum şehri Bizans döneminde Anadolu'daki diğer pek çok şehir gibi hem nüfus olarak hem de iktisadi ve kültürel olarak geri kalmış konumda olduğunu tespit ettik. Bu durumum XII. ve XIII. yüzyıllar arasında yani Türklerin hâkimiyetinden sonra değiştiğini, şehrin ekonomik, ticari ve sosyal açıdan geliştiğini, gelişmesine paralel

olarak nüfus oranının da artış olduğunu, bu özelliğini İlhanlılar döneminde de devam ettirdiğini görüyoruz. Erzurum'da yapılan mimari yapılar bu gelişmişliği ispatlamaktadır.

Sonuç olarak; Erzurum şehri, tarihin en eski devirlerinden itibaren bir yerleşim yeri olarak birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Her medeniyet kendi kültürel ve sosyal değerlerini yansıtan mimari yapılar ortaya çıkarmıştır. Ortak miras anlayışıyla var olanın üzerine yenileri eklenerek günümüze kadar gelebilmişlerdir. Bu kültürel mirasa sahip çıkmalı, Türk ve dünya uluslarına tanıtılmalıdır.

KAYNAKLAR

- ABU BAKR-İ TİHRANİ (1993), *Kitab-i Diyarbakriyya Ak-Koyunlular Tarihi, I*, Yay: Necati Lugal-Faruk Sümer, Ankara.
- AHMET EFLÂKÎ (2006), *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, Kabalcı Yayınevi İstanbul.
- AKÇAY, İlhan (1965), “Yakutiye Medresesi”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: VI, İstanbul, s.146-152.
- AKDAĞ, Mustafa (1974), *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Cem Yayınevi, Ankara.
- AKYÜZ, Yahya (1989), *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara.
- ANABASİS, Ksenophon (1988), *On binlerin Dönüşü*, çev. Tanju Gökçöl, İstanbul.
- ARIK, Rüçhan (1968), “Erzurum’da İki Cami”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: VIII, Ankara, s. 149-156.
- ASLANAPA, Oktay (2007), *Anadolu’da İlk Türk Mimarisi Başlangıç ve Gelişmesi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.
- AŞIROĞLU, Tahsin (1973), “Erzurum İlinin Tarihçesi”, *50.Yıl Armağanı (Erzurum ve Çevresi, I)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, s. 65-85.
- ATALAY, İbrahim (1978), *Erzurum Ovası ve Jeoloji ve Jeomorfoloji*, Atatürk Üniversitesi yayınları, Ankara.
- ATÇEKEN, Zeki-BEDİRHAN, Yaşar (2004), *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, Eğitim Kitabevi, Konya.
- AYAS, Mehmet Rami (1991), *Türkiye’de İlk Tarikat Zümreleşmeleri Üzerine Din Sosyolojisi Açısından Bir Araştırma*, İz Yayıncılık, Ankara.
- BALTACI, Cahit (2007), *İslam Medeniyeti Tarihi*, Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul.

- BAYKARA, Tuncer (2001), «Selçuklu Devri Türk Şehrinin Temel Özellikleri", *I. Uluslar arası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler, I*, Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya, s. 149-153.
- BAYKARA, Tuncer (1988), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, I*, Ankara.
- BAYKARA, Tuncer (2000), *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi (XI-XIV yüzyıllar)*, Ankara.
- BAYRAK M., Orhan (1994), *Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu*, İstanbul.
- BAYPARS TARİHİ, (2000), *Al- Melik-ALZâhir Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi*, çev: M. Şerefüddin Yaltkaya, TTKY, Ankara.
- BAYRAM, Mikail (2001), "Türkiye Selçukluları Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahiliğin Doğuşuna Etkileri, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10, Konya, ss. 1-11.
- BAYRAM, Mikail (1991), *Ahi Evren ve Ahilik Teşkilatının Kuruluşu*, Damla Matbaacılık, Konya.
- BAYRAM, Mikail (2003), *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*, Kömen Yayınları, Konya.
- BAYRAM, Mikail (2002), "Türkiye Selçukluları Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahiliğin Doğuşuna Etkisi", *Türkler*, VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- BEYGU, Abdurrahim Şerif (1936), *Erzurum Tarihi*, İstanbul.
- BİLDİRİCİ, Ziya Yusuf (1997), "Türklerde İlim Hayatı", *PAÜ. Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı:2, Denizli.
- BORAN, Ali (2002), "Türk Sanatında Kale Mimarisi", *Türkler*, VII, Ankara.
- CAHEN, Claude (2008), *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev: Erol Üyepazarcı, İstanbul.
- CANSEL, Erol (1988), "Vakıf Kuruluşları İşleyişi ve Amacı", *Vakıflar Dergisi*, XX, Ankara.

- CHARANİS, Peter (1961), "The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire", *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 3, No. 2, Cambridge University Press, p. 140-154.
- CERAN, Ahmet Şeref (1997), "Anadolu Selçuklularında Hıristiyan Türkler", *Ata Dergisi*, Sayı: VII, s. 315-321, Konya.
- CÜVEYNİ, Alaeddin Ata Melik (1989), *Tarih-i Cihanguşa, II*, Çev: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ÇAĞATAY, Neşet (1989), *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÇAM, Nusret (1985), "Erzurum Kale Camii", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XIX, Ankara, s. 119-125.
- ÇAM, Nusret (1988), "Erzurum'daki Yakutiye Medresesi ile İlgili Bazı Mülâhazalar", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XX, s. 289-297.
- ÇAY, Abdulhaluk (1984), "Anadolu Selçuklularında Medreseler" *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı: 1, Ankara.
- ÇELEBİ, Ahmet (1976), *İslamda Eğitim Öğretim Tarihi*, İstanbul.
- ÇELEBİ, Katib (1145), *Kitab-ı Cihannüma*, İstanbul.
- ÇELİK, Muammer (1997), *Erzurum Kitabı*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul.
- ÇELİK, Celaleddin (2002), "Mevlana'nın Fikirlerinin Türklerin Dini Hayatına Etkileri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 12, Kayseri, s. 21-38.
- DARİR, Mustafa (2004), *Siyer-i Nebi, I-II*, Haz: Selman Yılmaz, Darulhadis, İstanbul.
- DEMİR, Mustafa (2005), *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Döneminde Sivas Şehri*, Sakarya Kitabevi, Sakarya.
- DEMİR, Mustafa (2002), "Türkiye Selçuklu Vakıfları", *Türkler*, VII, Ankara, s.272-280.
- DEMİR, Mustafa (2009), Selçuklularda Eğitim Teşkilatı, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 179, İstanbul, s. 117-130.

- DEMİR, Mustafa (2003), "Anadolu Selçuklu Dönemi Şehirleşmesi", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 6, İstanbul, s. 61-83.
- DEMİR, Mustafa (2002), "Türkiye Selçuklularında Yerleşim Yapısı", *Türkler*, VI, Ankara, s. 324-331.
- DEMİR, Mustafa (1998), "Anadolu'da Mezarlıkların İlk Türk Şehirleşmesindeki Rolü", *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*, Mezarlık Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 471-477.
- DOĞANAY, Hayati (1982), *Erzurum Kent Coğrafyası*, I, Erzurum.
- DOĞRU, Halime (1995), *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- EBU ABDULLAH MUHAMMED EL-AZİMÎ (1988), *Azimi Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler*, (Yayımlayan, Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- EKMELEDDİN, İhsanoğlu (1999), "Osmanlı Eğitim Ve Bilim Kurumları", *Osmanlı Medeniyet Tarihi I*, Feza Gazetecilik, İstanbul, s. 223-254.
- ERAVŞAR, Osman (2002), "Ortaçağ Anadolu Kentler", *Türkler*, VII, Ankara, s. 333-343.
- EREN, Mustafa (1984), "Mevlana Celalettin Rumi", *Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi*, Görsel Yayınları, İstanbul.
- ERSAN, Mehmet (2001), "Selçuklular döneminde Türk-Ermeni İlişkileri", *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı: 33 (Mart-Nisan 2001), Ermeni Sorunu Özel Sayısı, II, Ankara, s .603-615.
- ERTAŞ M. Yaşar (2006), "Ahmed Eflaki'ye Göre Denizli'de ilk Mevleviler", *Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, Haziran 2006, s. 83 -97.
- EYİCE, Semavi (1993), "Çoban Köprüsü", *TDVİA*, VIII, İstanbul, s. 350-351.
- EVLİYA Çelebi b. Derviş Mehmet Zilli, (2006), *Seyahatname*, Haz: Tevfik Temelkuran-Necati Aktaş-Mümin Çevik, Yeni Şafak, Kültür Armağanı, İstanbul.

GARSĪAN, G. Nina (2003), “The Foundation of Theodosiopolis-Karin”, *Armenian*

Karin/Erzerum, Editör: Richard G.Hovannisyan, California, p. 64-74.

GARSOIAN, Nina (1997), “The Byzantine Annexation of The Armenian Kingdoms in The Eleventh Century”, *The Armenian People From Ancient To Modern Times*, Volume, I, The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century, (Edited by: Richard G. Hovannisian), St. Martin’s Press, New York, p. 187-198.

GĪBBONS, Herbert Adams (1998), *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ankara.

GORDLEVSKĪY Vladimir Aleksandroviç (1988), *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev: Azer Yarar, Ankara.

GÖLPINARLI, Abdalbaki (1983), *Mevlana’dan sonra Mevlevilik*, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

GÖLPINARLI, Abdalbaki (1979), “Mevlevilik”, *İA*, VIII, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul.

GREGORY ABU'L FARAC (1999), *Abu'l- Farac Tarihi, I*, çev: Ömer Rıza Doğrul, TTKY, Ankara.

GREGORY ABU'L FARAC (1999), *Abu'l- Farac Tarihi, II*, çev: Ömer Rıza Doğrul, TTKY, Ankara.

GÜL, Muammer (2005), *Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Moğol Hakimiyeti*, İstanbul.

GÜRBÜZ, Osman (2004), *Anadolu Selçukluları Döneminde Erzurum (1202-1318)*, Ankara.

GÜNDOĞDU, Hamza (1994), “İslami Devir Erzurum Yapılarındaki Figürlü Kabartmalar Üzerine”, *IV, Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyet Semineri Bildirileri*, 25-26 Nisan 1994, Konya, s. 19-33.

GÜRKAN, Kazım İsmail (1972), “Selçuklu Hastaneler”, *Malazgirt Armağanı*, TTK Yayınları, Ankara, s. 33-47.

- HACI BEKTÂŞ-I VELÎ, (1990), *Vilayetname*, haz: Abdülbaki Gölpınarlı, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- HAMDULLAH MÜSTEVFİ KAZVİNİ, (1336), *Nüzhetu'l Kulub*, Tahran.
- İBN BATUTA, (tz.) *Tuhfet 'n Nzzar fi Garaibi 7 Emsar ve 7 Acâibi 7 Esfar*, Büyük Dünya Seyahatnamesi (1304-1369), Yeni Şafak, Kültür Armağanı, İstanbul
- İBN-İ BİBİ (2007), *Selçukname*, çev: Mükremin Halil Yinanç, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- İBNÜ'L-ESİR (1986), *el- Kamil fi't-Tarih Tercümesi İslam Tarihi*, çev: Abdulkerim zaydın, Bahar Yayınları, İstanbul.
- İBNÜ'L-KESİR (1989), *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, IV, Beyrut.
- JENNİNGS, Ronald C, (1976), "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century": A Study of Kayseri,Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 7, No. 1, p 21-57,
- JOSEPH de Tournefort, (2005), *Tournefort Seyahatnamesi*, I – II, çev: Teoman Tunçdoğan, İstanbul.
- KAFESOğLU, İbrahim (1982), *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- KAHYA, Esin (2002), "Türkiye Selçuklularında Bilimsel Çalışmalar", *Türkler*, VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- KARAMAğARALI, Haluk (1971), "Erzurum'daki Hatuniye Medresesi'nin Tarihi ve Banisi Hakkında Mülahazalar", *SAD*, III, Ankara, s. 209-242.
- KARPUZ, Haşim (1984), *Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- KARPUZ, Haşim (1993), "Erzurum ve Çevresindeki Bazı Selçuklu Kaleleri", *I-II. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri*, Konya, s. 733-740.
- KARPUZ, Haşim (2001), *Anadolu Selçuklu Mimarisi*, Konya.

- KAYA, Abdullah (2008), "Selçuklular Dönemi Sivas'ta İlimi Hayat ve İlim Adamlar", *Ulusla arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volüme 1/ 2, Sivas, s. 212-242.
- KAYMAZ, Nejat (1970), *Pervane Muineddin Süleyman*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara.
- KAZICI, Ziya (2006), *İslam Medeniyeti Ve Müesseseleri Tarihi*, Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul.
- KERİMÜDDİN MAHMUD AKSARAYÎ, (2000), *Müsameretü'l Ahbar*, çev: Mürsel Öztürk, TTKY, Ankara.
- KOCA, Salim (2002), "Türkiye Selçuklu Sultanlarının İzledikleri Ekonomik Politikalar", *Türkler*, VII, Ankara, s. 344-353.
- KOCA, Salim (2008), "Diyar-ı Rum'un (Roma Ülkesi: Anadolu) Türkiye Haline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 23, Konya, s. 1-53.
- KOCA, Salim (2009), "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Alaaddin Keykubad'ın Türkiye Selçuklu Tahtına Çıkışı", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 25, Konya, s. 1-38.
- KOCATÜRK, Sadettin (1971), "Kalenderiye Tarikatı ve Hatib-i Farisi'nin Kalendernamesi", *Armağan*, MEB Yayınları, İstanbul.
- KONUKÇU, Enver (1992), *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı, Ankara.
- KONYALI, İbrahim Hakkı (1960), *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul.
- KOUYMJIAN, Dickran (2003), "The Decline and Revival of Erzerum: Sixteenth-Eighteenth Centuries", *Armenian Karin/Erzerum*, Editör: Richard G.Hovannisyan, California, p. 123-135.
- KÖPRÜLÜ, Fuad (2003), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Akçağ Yayınları, Ankara.

- KÖPRÜLÜ, Fuad (1943), “Anadolu Selçukluları Tarihi’nin Yerli Kaynakları I”, *Bellekten*, VII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 459-521.
- KÖYMEN, M. Atlan (1983), *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri*, Ankara.
- KUBAN, Doğan (1968), “Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, VII, s. 53-73.
- KUBAN, Doğan (2008), “Camiler”, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, Yapı Kredi yayınları, İstanbul.
- KURAN, Abdullah (1995), “Anadolu Selçuklu Ulu Camileri”, *IV, Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyet Semineri Bildirileri 25-26 Nisan 1994*, Konya, s. 33-37.
- KÜÇÜK, Cevdet (1995), “Erzurum”, *TDVİA*, XI, İstanbul, s. 321-329.
- KÜRKÇÜOĞLU, Erol (2007), *Ortaçağ'da Erzurum (V-XV. Yüzyıllar)*, Güneş Vakfı, Erzurum.
- MEHMED, Nusret (Som), (2005), *Tarihçe-i Erzurum*, Haz: Ahmet Fidan, Erzurum Kitaplığı, İstanbul.
- MELKONYAN, A.Ashot (2003), “The Demography Of The Province Of Erzurum: Sixteenth-Twentieth Centuries”, *Armenian Karin/Erzurum*, Ed: Richard G.Hovannisyan, California, p. 135-147.
- MEVLANA, (1990), *Fihri Mafih*, çev: Meliha Ülker Anbarcıoğlu, 5.Baskı, MEB Yayınları, İstanbul.
- MEVLANA, (1988), *Mesnevi ,I*, çev: Veled İzbudak, MEGSB Yayınları, İstanbul.
- MERÇİL, Erdoğan (2000), *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, TTKY, Ankara.
- MERÇİL, Erdoğan (2006), *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara.
- MERÇİL, Erdoğan-SEVİM, Ali (1995), *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset Teşkilat ve Kültür*, TTK, Ankara.
- MÜVERRİH KIRAGOS, (2009), *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, Çev: Gürsoy Solmaz, Elips Kitap, İstanbul.

- MÜVERRİH VARDAN, (1937), *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, çev: Hrant D. Andresyan, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, Tarih Semineri Dergisi, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul.
- NEJAD, Bediullah Debiri (1987), "Selçuklular Devrinde Kültürel Durum", çev. Mürsel Öztürk, *Erdem*, C. 3, S. 8, (Kasım 1987).
- OCAK, Yaşar (1999), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sufilik: Kalenderiler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, TTK, Ankara.
- OCAK, Yaşar (2009), *Babailer İsyanı*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- OCAK, Yaşar (1995) "Bektaşılık", *İA*, V, İstanbul.
- ÖDEKAN, Ayla (1997), "Mimarlık ve Sanat Tarihi", *Türkiye tarihi*, I, Cem yayınları, İstanbul.
- ÖCALAN, Hasan Basri (2002), "Anadolu Selçukluları Zamanında Tasavvuf Düşüncesi", *Türkler Ansiklopedisi*, VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 462-469.
- ÖGEL, Semra (1994), *Anadolu'nun Selçuklu Çehresi*, Akbank Yayınları, İstanbul.
- ÖNEY, Gönül (1992), *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.
- ÖNEY, Gönül (1969), "Anadolu'da Selçuk Geleneğinde Kuşlu, Çift Başlı Kartallı, Şahinli ve Arslanlı, Mezar Taşları", *Vakıflar Dergisi*, VIII, s. 283-291.
- ÖNGÜL, Ali (2003), "Selçuklularda Eğitim Faaliyetleri ve Yetişen İlim Adamlarına Genel Bir Bakış", *Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Yıl:2003*, I, Sayı:2, s. 67-78.
- ÖNKAL, Hakkı (1996), *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.
- ÖZALP, Ahmet (2000), "Mevlevilik", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, İstanbul.

- ÖZBEK, Süleyman (2001), “Türkiye Selçuklularında Kültürel Hayat (Mevlana’nın Fihî Mafih ve Mesnevisi’ne Göre)”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, yıl: 2001, s. 41-58.
- ÖZCAN, Koray (2006), "Anadolu'da Selçuklu Kentler Sistemi", *METU JFA*, 23: 2, İstanbul, s. 21-61.
- ÖZCAN, Koray (2005b), *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Modelleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- ÖZKÖSE, Kadir (2003), “Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufî Zümre Ve Akımların Rolü”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: VII/ 1, Sivas, s. 249-279.
- PAMUK, Bilgehan (2006), *XVII. Yüzyılda Bir Serhat Şehri Erzurum*, IQ Yayıncılık, İstanbul.
- POLAT, M.Said (2002), “Selçuklu Türkiye’sinde Ticaret”, *Türkler*, VII, Ankara, s. 375-383.
- POLO, Marco, (2003), *Dünyanın Hikaye Edilişi Harikalar Kitabı*, I, çev: Işık Ergüden, İthaki Yayınları, İstanbul.
- REFİK, Turan-KIRPIK, Güray (2007), *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, ed: Hakkı Acun, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- RUBRUK, Wilhelm Von (2001), *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, Çev: Ergin Ayan, İstanbul.
- SARGUTAN, Erdal (1976), “Selçuklularda Tıp ve Tıp Kuruluşları”, *Vakıflar Dergisi*, XI, s. 313-321.
- SÜMER, Faruk (1998), *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, TTK, Ankara.
- SÜMER, Faruk (2006), *Eski Türklerde Şehircilik*, TTK, Ankara.
- SEVİM, Ali (2000), *Anadolu’nun Fethi-Selçuklular Dönemi-*, TTK Yayınları, Ankara.

- SEZGİN, Haluk (1979), *Türk ve İslam Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- SIMBAT (1946), *Başkumandan Sımbat Vekayinamesi (951-1334)*, (Türkçe'ye Çeviren, Hrant D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Yayınlanmamış Teksir.
- SÜSLÜ, Özden (1989), *Tasvirlerle Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- SÜRYANİ PATRİK MİHAİLİN VEKAYİNAMESİ, (tz.), çev: Hrant D. Andreasyan, fotokopi nüsha.
- SÖZER, Ahmet Necdet (1974), "Erzurum Coğrafyası: Tabii ve Beşeri Özellikleri", *50.Yıl Armağanı Erzurum ve çevresi*, Erzurum, s. 27-38.
- ŞAHİN, Haşim (2002), "Selçuklular Döneminde Ahiler", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı I*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 299-307.
- ŞEKER, Mehmet (2006), *Anadolu'nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- TANERİ, Aydın (1977), *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı*, Menâkıbü'l Arifm'in Değerlendirilmesi, Bilge Yayınları, Konya.
- TANKUT, Hasan Reşid (1962), "Erzurum Adının aslı", *Tarih Yolunda Erzurum*, Yıl: 2, Sayı: 11-12, Erzurum, s. 3-4.
- TANRIKORUR, Barihüda (2004), "Mevleviyye", *DİA* , XXIX, Ankara.
- TANYELİ, Uğur (1987), *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci 11-15. Yüzyıl*, Doktora Tezi, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul.
- TOGAN, Zeki Velidi (1981), *Umumi Türk Tarihine Giriş, I. III .Baskı*, İstanbul.
- TURAN, Osman (1998), *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, 6. Baskı, İstanbul.
- TURAN, Osman (1946), "Selçuk Kervansarayları", *Belleten*, X/39, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.471-496.

- TURAN, Osman (2004), *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul.
- TURAN, Osman (2005), *Selçuklular Tarihi Ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- TURAN, Osman (1988), *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, TTK, Ankara.
- TÜRKDOĞAN, Orhan (1965), *Erzurum ve Çevresinde Sosyal Araştırmalar*, Ankara.
- ULUÇAM, Abdulselam (1994), “Erzurum’da Çifte Minareli Medrese Üzerine Yeni Bir Yorum”, *XI. Türk Tarih Kongresi, II, Ankara 5-9 Eylül 1990*, Ankara, s. 754-758.
- URFALI MATEOS (2000), *Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor’un Zeyli*, çev: Hrant D. Andreasyan, TTKY, Ankara.
- UYUMAZ, Emine (2003), *Sultan I.Alaeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237)*, TTK Yayınları, Ankara.
- ÜNAL, Rahmi Hüseyin (1982), *Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taç Kapılar*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir.
- ÜNAL, Rahmi Hüseyin (1989), *Çifte Minareli Medrese*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ÜNAL, Rahmi Hüseyin (1993), *Erzurum Yakutiye Medresesi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ÜNVER, Süheyl (1972), “Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri”, *Malazgirt Armağanı*, TTK Yayınlar, Ankara, s .9-33.
- VRYONIS, Speros, Jr, (1971), *The Decline Of Hellenism in Asia Minor And The Process Of İslamization From The Eleventh Through The Fifteenth Centur*, Berkeley.
- WITTEK, Paul (1970), "Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları", çev: Mihin Eren, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi, I*, Ankara, s. 193-240
- YAKUT el-Hamevi, (1399), *Mu’cema’l-Buldan*, I-V, Beyrut.

YAVUZ, Mehmet (2003), “Anadolu Selçukluları Devrinin Arapça Yazan Önde Gelen Müellifleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: III, Sayı: 11, İstanbul.

YUVALI, Abdulkadir (2002), “İlhanlılar”, *Türkler VIII*, Ankara, s. 359-363.

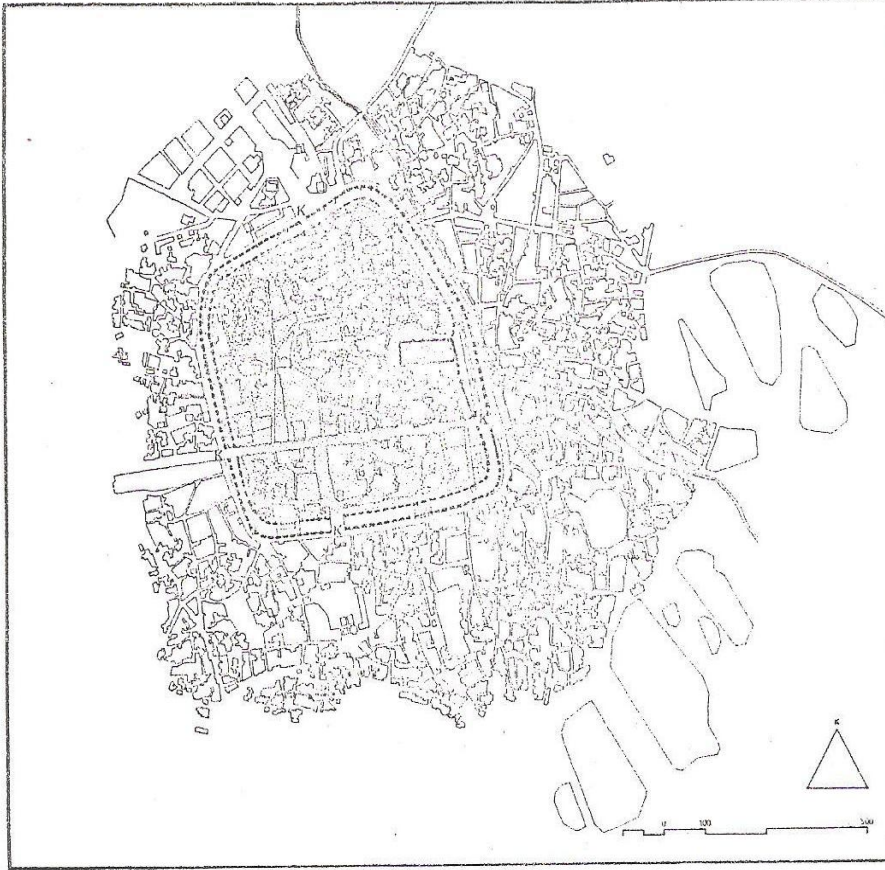
YÖRÜKOĞLU, Ömer, (1978), ”Çifte Minareli Medrese (Hatuniye) Harfiyatı, *Vakıflar Dergisi*, XII, s. 235-245.

ZEKERİYA KAZVİNÎ, (tz.), *Asarül Bilâd ve Ahbâru 7 İbâd*, Beyrut: Dâru Sadır.

EKLER

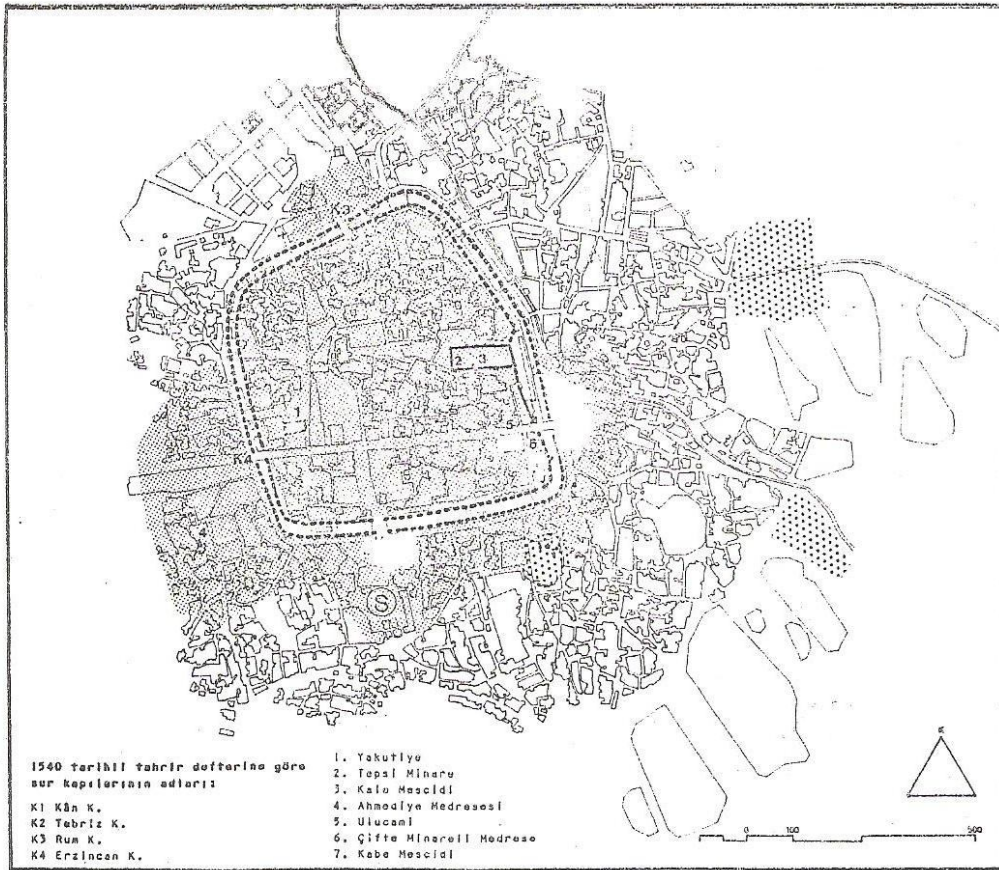
Ek-1: 10.Yüzyıl sonunda Erzurum (Uğur Tanyeli'den)

LEVHA 3.8. ERZURUM'DA KENTSEL GELİŞMENİN AŞAMALARI
(İller Bankası'na ait 1/1000 ölçekli mevcut durum
haritası üzerinde işlenmiştir.)

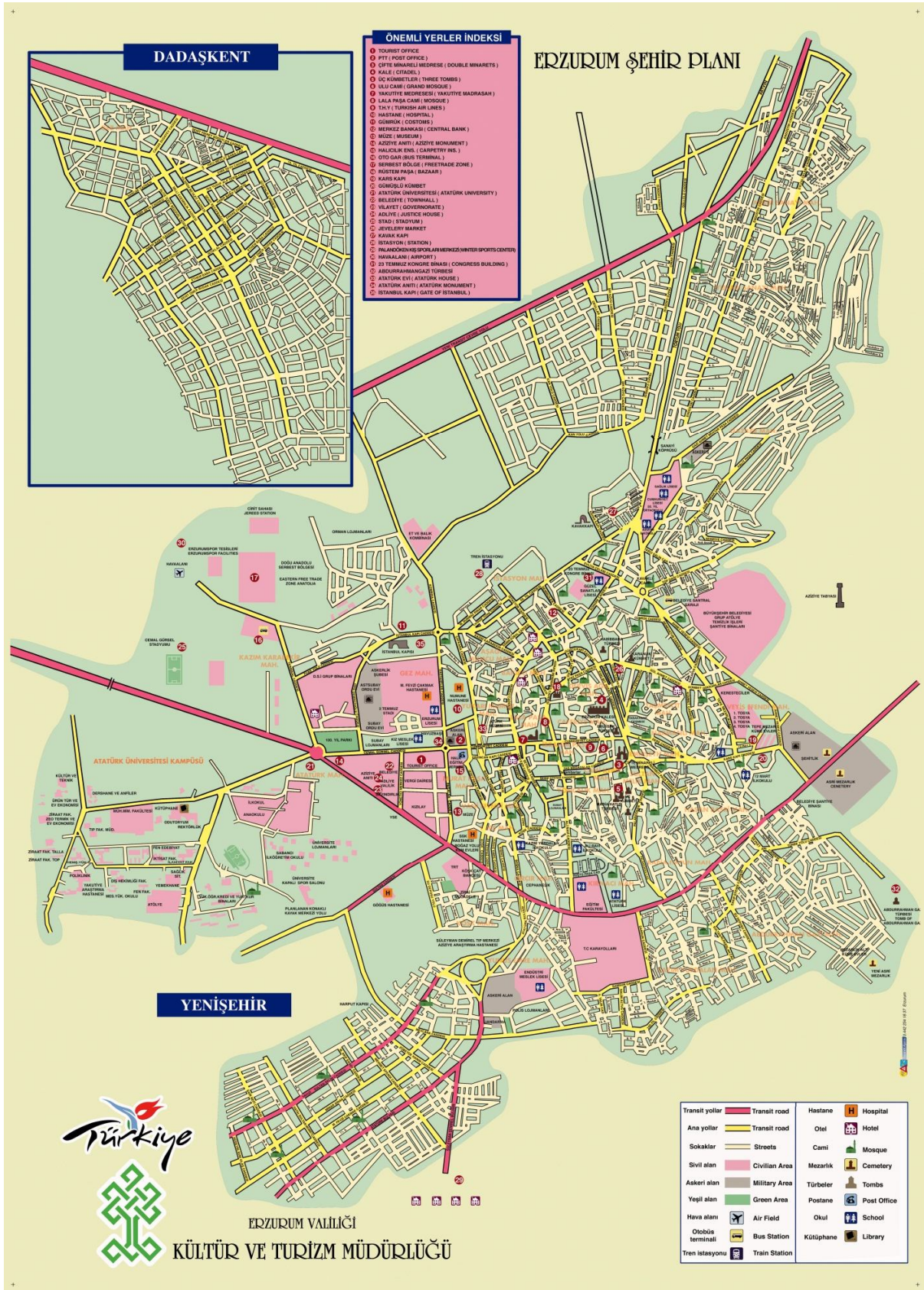
Harita 3.8.1. 10.yüzyıl sonunda Theodosiopolis

Ek- 2: 13. Yüzyıl sonunda Erzurum (Uğur Tanyeli'den)

Harita 3.8.2. 13.yüzyıl sonunda Erzurum

Ek-3 : Erzurum Şehir Planı

Ek-4: Çifte Minareli Medresesindeki kapı üstü figürleri

Ek-5: Çifte Minareli Medresesindeki kapı üstü figürleri

Ek-6: Çifte Minareli Medresesindeki kapı üstü figürleri

Ek-7: Çifte Minareli Medresesindeki kapı üstü figürleri

Ek-8: Çifte Minareli Medresesindeki kapı üstü figürleri

Ek-9: Çifte Minareli Medresesindeki kapı üstü figürleri

Ek-10: Çifte Minareli Medrese

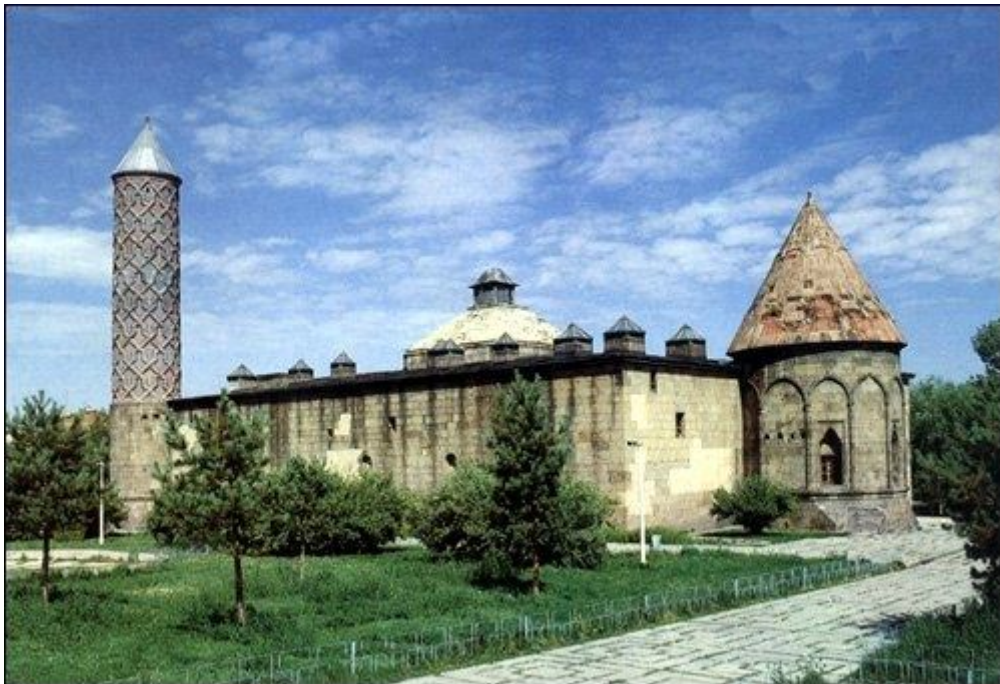
Ek-11: Çifte Minareli Medrese

Ek-12: Çifte Minareli Medrese

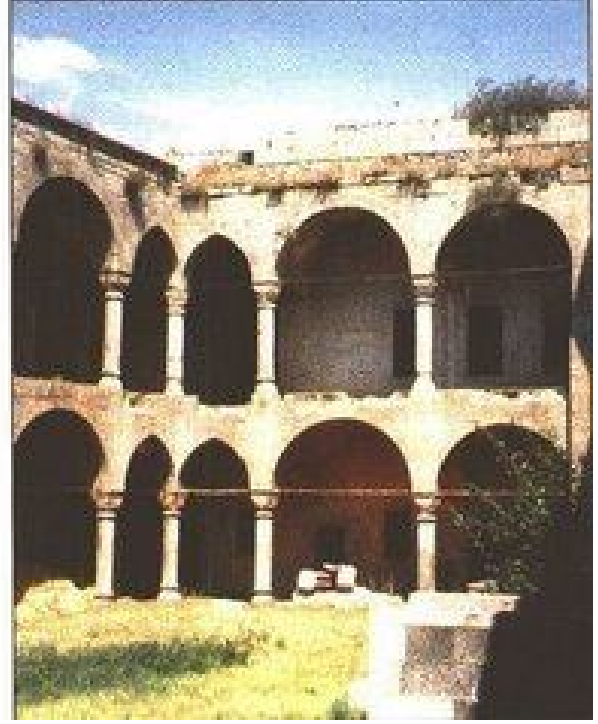
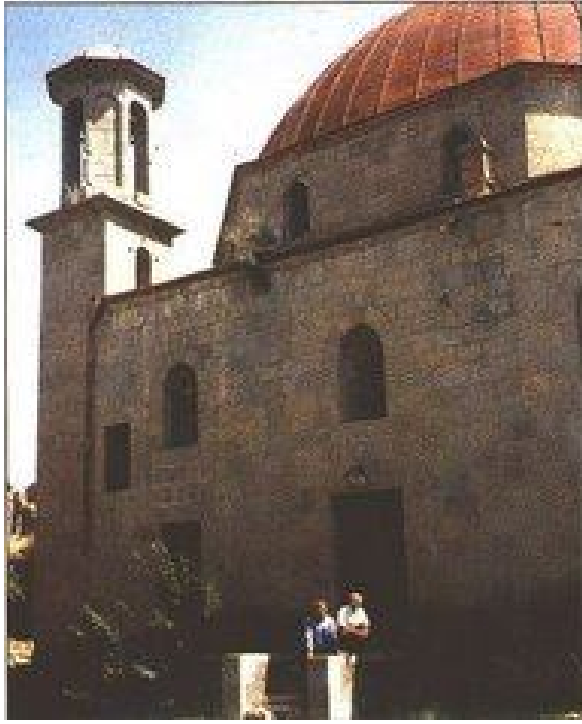
Ek-13: Yakutiye Medresesi

Ek-14: Yakutiye Medresesi

Ek-15: Ahmediye Medresesi

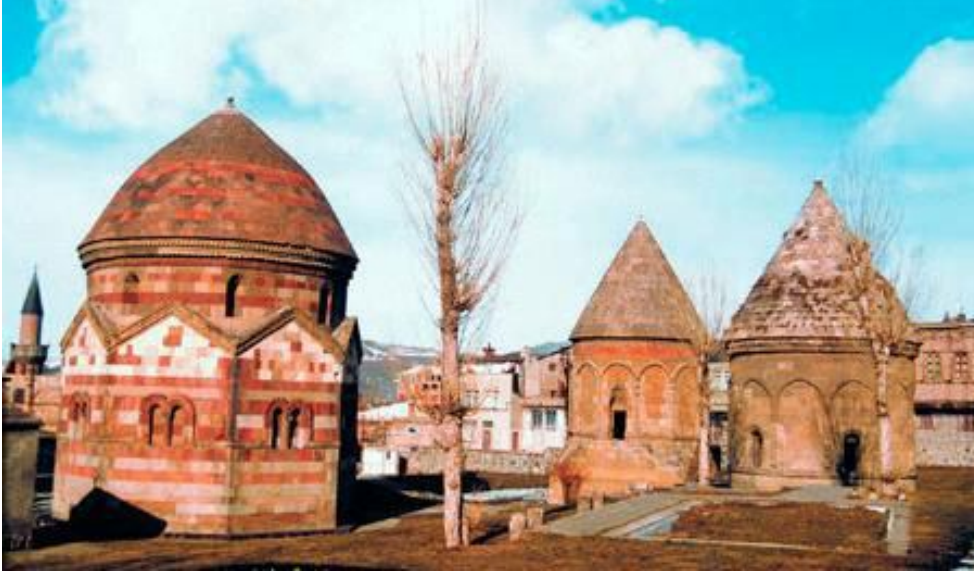
Ek-16: Erzurum Kalesi ve Saat Kulesi

Ek-17: Ulu Camii

Ek-18: Üç Kümbetler

Ek-19: Emir Saltuk Türbesi

